

1908 – 1918 YILLARI ARASI OSMANLI DEVLETİ ARAP AŞİRETLERİ

Yüksek Lisans Yeterlik Tezi

Mustafa Yaşar ÖZOYLUMLU

ESKİŞEHİR 2018

**1908–1918 YILLARI ARASI OSMANLI DEVLETİ VE ARAP
AŞİRETLERİ**

Mustafa Yaşar ÖZOYLUMLU

YÜKSEK LİSANS YETERLİK TEZİ

TARİH Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Kemal Yakut

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temmuz 2018

*Bu tez çalışması BAP Komisyonunca kabul edilen 1710E533 no.lu proje
kapsamında desteklenmiştir.*

JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI

Mustafa Yaşar ÖZOYLUMLU'nun "1908-1918 Yılları Arası Osmanlı Devleti ve Arap Aşiretleri" başlıklı tezi 18 Temmuz 2018 tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca toplanan Tarih Anabilim Dalında, **yüksek lisans tezi** olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

İmza

Üye (Tez Danışmanı) : Prof.Dr.Kemal YAKUT
Üye : Doç.Dr.Fuat GÜLLÜPINAR
Üye : Dr.Öğr.Üyesi Cezmi KARASU

Prof.Dr.Emel SIKLAR
Anadolu Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET

1908 – 1918 YILLARI ARASI OSMANLI DEVLETİ VE ARAP AŞİRETLERİ

Mustafa Yaşar ÖZOYLUMLU

Tarih Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temmuz 2018

Danışman: Prof. Dr. Kemal Yakut

1908 ile 1918 yılları arası II. Meşrutiyet dönemi olarak adlandırılır. 1908 yılında anayasanın yeniden ilanı ve meclisin tekrar açılması, Osmanlı İmparatorluğu'nda özgürlükçü bir havanın esmesine neden oldu. Bu ortamda İstanbul başta olmak üzere imparatorluğun birçok vilayetinde siyasi amaçlı yapılar kuruldu. İmparatorluğun uzak vilayetleri sayılan Halep, Şam, Bağdat ve Musul gibi Arap vilayetlerinde de gerek o dönemin en güçlü siyasi yapısı olan İttihat ve Terakki Cemiyeti yanlısı, gerekse de muhalif grupları destekleyen dernek ve partiler ortaya çıktı. Bu atmosferde Suriye ve Irak'ta bulunan Arap aşiretleri, bölgede yapılacak reformlarda önemli bir etkiye sahip olmuştu. Özellikle reforma en çok ihtiyaç duyulan kırsal bölgeler ve bu bölgelerdeki üretim ilişkileri ve toprak rejimi, kırsalın en önemli sosyal baskı grubu olan Arap aşiretlerini önemli bir aktör durumuna getirmişti. Fakat klasik tarih anlatımı, Arap aşiretlerini söz konusu reformlar ve değişen ilişkiler çerçevesinde değerlendirmemiştir. Meşrutiyetin ilanından sonra İTC'nin bölge için gerçekleştirmek istediği reformlar, söz konusu bölgeleri merkezi otoriteye daha çok bağlamak ve Osmanlılık ideolojisini aşiretler üzerinde yerleştirme isteği etrafında şekillenmiştir. 1911-1912 yılında Balkan Savaşları'nın ve uluslararası ortamın içinde bulunduğu kaotik durum Osmanlı Devleti'nin Suriye ve Irak'ta bulunan aşiretlere yönelik reformlarını gözden geçirmesine neden olmuştur. Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte Arap aşiretleri ve merkezi hükümet ilişkisi, geniş uzlaşıların arandığı bir gelişim göstermiştir. Savaş sırasında Osmanlı Devleti'nin zaman zaman elde ettiği başarılar Arap aşiretlerinin devlete olan bağlılıklarını arttırsa da Bağdat, Mekke gibi kutsal yerlerde Osmanlı hâkimiyetinin ortadan kalkması Arap aşiretlerini olumsuz etkilemiş ve savaşın sonunda yol ayrımına gelmelerine neden olmuştur. **Anahtar Sözcükler: Aşiret, Milliyetçilik, II. Meşrutiyet, Osmanlı Devleti, Araplar.**

ABSTRACT

OTTOMAN STATE AND ARAB ACTIVITIES BETWEEN 1908 - 1918 YEARS

Mustafa Yaşar ÖZOYLUMLU

History Anniversary

Anadolu University, Institute of Social Sciences, July 2018

Supervisor: Prof. Dr. Kemal Yakut

Between 1908 and 1918 II. It is called the Constitutional period. The reopening of the constitution in 1908 and the reopening of the parliament led to the liberation of the Ottoman Empire. Political structures were established in many provinces of the empire, especially in Istanbul. In Arab provinces such as Aleppo, Damascus, Baghdad and Mosul, which are considered as distant provinces of the empire, associations and parties supporting pro-İttihat ve Terakki Sakliyesi, or opposition groups, which were the strongest political structure at that time appeared. Arab tribes in Syria and Iraq in this atmosphere have had an important influence on the reforms to be made in the region. After the declaration of Constitution, the reforms that the IIT wanted to realize for the region were shaped around the need to link more territorial units to the central authority and to place the ideology of Ottomanism on the tribes. The chaotic situation of the Balkan wars and the international environment in 1911-1912 caused the Ottoman Empire to pay attention to the tribal reforms in Syria and Iraq. During the course of World War I, Arab tribes and central government relations developed a search for broad consensus. The occasional successes of the Ottoman Empire during the war increased the Arab tribes' loyalty to the state, but in the holy places such as Baghdad and Mecca, the Ottoman dominance had adversely affected the Arab tribes and led to the end of the war.

Keywords: Tribe, Nationalism, II. Constitutional Monarchy, Ottoman State, Arabs

ÖNSÖZ

23 Temmuz 1908’de II. Meşrutiyetin ilanı tüm imparatorlukta olduğu gibi Arap vilayetlerinde de iyimserliğe yol açtı. Öte yandan kısa bir süre sonra merkezileşme yönünde reformlar yapılması söz konusu edildi. Osmanlı Devleti’nin egemenliği altında bulunan ancak bu egemenliğin gittikçe zayıfladığı iki bölge Suriye ve Irak söz konusu reformlar için en çok tartışılan bölgeler olmuştu. Suriye ve Irak’ta reformların bu denli tartışma konusu olmasının nedeni; bölgenin kırsal yapısında konar-göçer aşiretlerin önemli bir yer tutmasıdır. Bu bağlamda Suriye ve Irak’taki Arap aşiretlerinin merkezi hükümetle ilişkileri, II. Meşrutiyet döneminin kırsal ilişkilerini açıklayan önemli veriler sunmaktadır. Biz de bu çalışmamızda 1908-1918 yılları arasında Arap aşiretlerinin merkezi yönetimle olan ilişkileri her yönüyle tanıtmaya çalışacağız.

Her bilimsel çalışmada olduğu gibi bu çalışma da birçok kişinin özveri ve katkısı ile ortaya çıktı. Öncelikle böylesine önemli bir konuda araştırma yapmamı sağlayan, çalışmam sırasında her türlü yardımı esirgemeyen, araştırmanın her aşamasında katkıda bulunan ve yönlendiren, değerli danışman hocam Prof. Dr. Kemal Yakut’a şükran borçluyum. Çalışma sırasında zaman kısıtlılığı nedeniyle izin konusunda kolaylıklar gösteren değerli işyeri yöneticim ve hocam Prof. Rıdvan Coşkun’a, çalışmada gerekli olan belgeleri toplamam için yardımlarını esirgemeyen ve mikrofilm arşivini olabildiğince açık tutmaya çalışan değerli Türk Tarih Kurumu ve Anadolu Üniversitesi Kütüphanesi çalışanlarına, tezimin hazırlanmasında dostluk ve yardımlarını esirgemeyen Umay Müze Tasarım ve Teknolojileri ofisindeki çalışma arkadaşlarıma teşekkür ederim. Ayrıca belgelerin ve müsveddelerin bilgisayarda dizgisini yapan, ikincil kaynaklara ulaşmamda yardımcı olan değerli meslektaşım ve hayat arkadaşım Müge Yüce’ye minnettarım. Son olarak tüm eğitim hayatım boyunca desteklerini benden esirgemeyen ve hayatım boyunca desteklerini hissedeceğimden emin olduğum annem ve babam başta olmak üzere değerli aileme çok şey borçluyum.

Eskişehir-2018

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmamın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu olmak üzere tüm aşamalarında bilimsel etik ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmamın Anadolu Üniversitesi tarafından kullanılan “bilim intihal tespit programı”yla tarandığını ve hiçbir şekilde “intihal içermediğini” beyan ederim. Herhangi bir zamanda, çalışmamla ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçları kabul ettiğimi bildiririm.

Mustafa Yaşar Özoylumlu

İÇİNDEKİLER

	<u>Sayfa</u>
BAŞLIK SAYFASI	i
JÜRİ VE ENSTİTÜ ONAYI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLOLAR DİZİNİ	ix
KISALTMALAR DİZİNİ	x
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1.SURİYE VE IRAK'TA OSMANLI HÂKİMİYETİNİN BAŞLANGICINDAN BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA KADAR ARAP AŞİRETLERİ

1.1.Osmanlı Egemenliğinin Kurulması ve Tanzimat'a Kadar Devlet Arap

Aşiretleri İlişkisi..... 11

1.1.1. Tanzimat Dönemi'nden II. Meşrutiyete Kadar Reformlar

ve Arap Aşiretleri..... 17

1.2. İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Arap Aşiretleri..... 25

1.2.1. Yeni Rejim Eski Sorunlar: Asayiş Olayları Karşısında Meşrutiyet

Hükümetleri ve Arap Aşiretleri..... 27

1.2.2. Merkeziyetçi Reformlar ve Arap Aşiretleri..... 31

1.3. Uluslararası Rekabetin Gayri Nizami Hâkimiyet Alanı Olarak Aşiretler... 39

1.4. Irak'ta Aşiret Sorununa Getirilen Çözüm Önerileri ve Aşiretlerin Tepkisi.. 45

1.4.1. Irak Bölgesi Aşiretlerinin Sosyo–Ekonomik Yapılarına Dair

Gözlemler ve Reformist–Muhafazakâr İkileminde Reform Önerileri..... 52

1.5. Suriye'de Aşiret Sorunsalı..... 59

1.5.1. Suriye'de Aşiret Sorunsalının Kaynağı..... 64

1.5.2. Suriye'de Rakip Aşiretlerin Merkeze Karşı İttifakı..... 66

İKİNCİ BÖLÜM

2.BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİNDE OSMANLI DEVLETİ VE ARAP AŞİRETLERİ

2.1. Merkeziyetçilikten Adem-i Merkeziyetçiliğe Arap Vilayetlerinde Reform

Yönteminin Değişmesi..... 75

2.2. Birinci Dünya Savaşı Öncesi Safların Belirlenmesinde Arap Aşiretleri..... 81

2.2.1. Birinci Dünya Savaşı'nın İlk Yıllarında Irak'ta Osmanlı Devleti ve Arap Aşiretleri..... 88

2.3. Cemal Paşa'nın Suriye'ye Gelişi ve Aşiretlerle İlişkiler..... 95

2.4. Irak'ta Kısa Süren Zafer, İngiliz Hâkimiyeti ve Arap Aşiretleri..... 101

2.5. Suriye'de Osmanlı Devleti'nin Sonu ve Arap Aşiretleri..... 110

SONUÇ..... 115

KAYNAKÇA..... 117

EKLER

ÖZGEÇMİŞ

TABLÖLAR DİZİNİ

	<u>Sayfa</u>
Tablo 1.1. Aşiretlerden Elde Edilen Vergiler (Kuruş).....	19
Tablo. 2.2.2. Basra Körfezi'nde Aşiretlerin 1909 Yılında Elde Ettikleri Ticaret Gelirleri.....	34
Tablo. 2.2.3. Suriye ve Irak'ta Ekili Topraklar (Hektar).....	35

KISALTMALAR DİZİNİ

ATASE	: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
A.g.k	: Adı geçen kaynak
B	: Belge
Bkz	: Bakınız
BDH	: Birinci Dünya Harbi
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C	: Cilt
Çev	: Çeviren
D	: Devre
DH. EUM	: Dahiliye Emniyet-i Umumiye
DH. MKT	: Dahiliye Mektubi Kalemi
DH. MUI	: Dâhiliye Nezâreti Muhâberat-ı Umûmiyye Müdüriyyeti
DH. MTV	: Dahiliye Mütenevvi Ma'rûzât
DH.- İ. Um	: Dâhiliye Nezareti İdâre-i Umûmiyye-i Dâhiliyye Müdüriyyeti
DH. İ. UM	: Dahiliye İdare-i Umumiye
DH. SYS	: Dahiliye Nezâreti Siyâsî Kısım
Der	: Derleyen
Ed	: Editör
H	: Hicri
Haz	: Hazırlayan
Klas	: Klasör
MMZC	: Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri
Nu	: Numara
İTC	: İttihat ve Terakki Cemiyeti
İ	: İçtima
S	: Sayfa
Vd	: Ve diğerleri
Yay	: Yayınlayan

Giriş

Çalışma kapsamında Arap aşiretlerinin inceleneceği coğrafi bölgeler Suriye ve Irak'tır. Arap aşiretlerinin tarih boyunca Irak ve Suriye'deki, konumları Ortadoğu'nun kilit noktalarını oluşturmuştur. Suriye, Asya ve Afrika kıtaları arasında geçiş noktası olması dolayısıyla stratejik bir konuma sahiptir. Akdeniz'in doğu kıyısı ile kuzeyde Anadolu, doğuda Fırat nehri ve güneyde Arap çölü ile çevrili bölgenin adı olan Suriye'ye, Müslümanlar, fethettikleri zamandan beri Bilâdü's-Şam veya yalnızca eş-Şam demişlerdi.¹ Bu bölge özellikle Hristiyanlık ve İslamiyet başta olmak üzere çok sayıda farklı inanç topluluğuna ev sahipliği yapmıştır. Suriye bölgesinde bulunan Beyrut, Cebel-i Lübnan, Cebel-i Dürzi bölgeleri söz konusu demografik çeşitliliklere örnektir.

Irak, Ön Asya'nın büyük bir parçası olup, El-Cezire, (Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan bölge) İran, Arabistan, Şam çölleri ve Fars Denizi denilen Basra Körfezi arasında kalan bölgedir.² Suriye ve Irak'ın geniş bir çöl sahasına komşu olmaları ve yerleşik hayata uygun olmayan coğrafi şekillerle örülü bölgeleri oluşturmaları, bu coğrafyaya uygun bir yaşam biçimi olarak söz konusu bölgeleri; "Bedevi" ya da "konar-göçer" toplulukların sürekli hareket ettikleri ya da göç ettikleri yerler hâline getirmiştir.

Suriye ve Irak bölgesinde kurulan her türlü siyasi iktidar, konar-göçer yaşam biçiminin baskın olması nedeniyle söz konusu gruplarla ancak geniş bir iş birliği kurabildikleri ölçüde etki alanı oluşturabilmişlerdi. Fakat iş birlikleri ile kurulabilen bu iktidar yapıları, dayandıkları "Bedevi" zümrenin kendilerine has yaşam biçimleri nedeniyle ya uzun süreli olmamış ya da aşiretlerin/bedevilerin yol açtıkları çeşitli sorunlarla uğraşmak zorunda kalmışlardır. Albert Hourani'nin yorumu, İbn-i Haldun'un Mukaddimesinde bu konuyla ilgili ortaya attığı olguyu destekler niteliktedir;³

"İbn-i Haldun, steplerde ve dağlarda yaşayan, tahıl yetiştiren ya da hayvan besleyen, örgütlenmiş baskı gücüne sahip olmayan önderleri izleyen halkların, insan toplumunun en basit ve en erken biçimi olduğuna inanıyordu. Böyle bir halk belirli bir doğal erdeme ve enerjiye sahipti, ancak tek başına istikrarlı hükümetler, kentler ya da yüksek bir kültür yaratamazdı..."

¹E. Honigmann (1997). Suriye. *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*. Cilt: 11. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. s. 51.

²B. Darkot (1997). Irak. *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*. Cilt: 5/2. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. s. 667.

³A. Hourani (2017). *Arap halkları tarihi*. (Çev: Yavuz Alogan), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 21.; ayr bkz.: Dina Rızk Khoury, İbn-i Haldun'un bu görüşünün benimsenmedikçe aşiretlerin merkezinde yer aldığı Arap vilayetlerinin adem-i merkezîyetçiliğinin anlaşılamayacağını savunur; D. R. Khoury (2017). *Osmanlı imparatorluğu'nda devlet ve taşra toplumu Musul 1540 – 183*, (Çev: Ülkün Tansel), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 13-20.

Osmanlı merkezi yönetimi ile Arap aşiretleri arasındaki ilişkiyi incelemek; tarihsel incelemelerin yanında sosyolojik ve antropolojik verilere de oldukça ihtiyaç duymaktadır. Konunun salt siyasal bir gelişim evresine sahip olmaması, doğal olarak sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel özelliklerin dikkate alınması gerekliliğini ve daha bütüncül yaklaşımlara olan ihtiyacı arttırmaktadır. Arap aşiretleri ile ilgili klasik tarih yazınında konunun tekdüze modernleşme ve modernleşme karşıtı bağlamında ele alınışı; Arap aşiretlerinin ‘geri döndürülemez bir gelişim çizgisi’ içerisinde hareket ettiği gibi bir yanılısamaya neden olmuştur.⁴ Merkez-çevre ilişkileri ya da daha siyasal bir deyimle derkezi hükümet-taşra ilişkilerinin doğal yapısı içerisinde incelenmekte olan Arap aşiretleri, Osmanlı Devleti’nin daha merkezi dönüşümler yaşadığı 19. yüzyılda, ıslah edilmesi gereken, “devlet-tanımaz”, “isyankâr göçerler” olarak konumlandırılmışlardı.⁵ Devletin, Arap aşiretlerini bu şekilde konumlandırmasına karşın Arap aşiretleri devlet aleyhinde sayılabilecek yaşam biçimlerini üstün bir medeniyet göstergesi saymış hatta bu gösterge çerçevesinde kendi aralarında “urban” ve “bedevi” olarak bir ayrıma dahi gitmişlerdir.⁶ Bu ayrım bağlamında kavramsal olarak Arap aşiret topluluklarının neo-patriyarkalizm çerçevesinde incelenmesi gerektiği tezi “modernleşen ama aşiretçi bağları daha da güçlenen” aşiret yapısının varlığını ve etkisini tanımlamaktaydı.⁷ Bu tanımlamayla birlikte Arap aşiretlerinin modernleşme karşıtı bir grup olarak ele alınışı Osmanlı Devleti-Arap aşiretleri ilişkilerini anlaşılamaz bir hâle sokmaktadır. Çünkü aşiretlerin kendi içlerinde kentli anlamına gelen ‘urban’ ve çöle çekilen deveci kabilelere atfedilen ‘bedevi’ etiketlemesi dâhi başlı başına ‘doğrusal bir değerlendirme ölçütünün olmadığına’ bir kanıt sunmaktadır. Ayrıca ‘urban’ olarak adlandırılan Arap kabilelerinin kentli seçkinler arasında rahatça yer edinebilmeleri de modernist bir yaşam şekline sahip olabildiklerini göstermektedir. Arap aşiretlerinin söz konusu içtenlikli yapısını bilen Osmanlı Devleti, 19. yüzyıla kadar bu yaşayışa müdahale edecek radikal bir değişikliğe

⁴Aşiretlerin söz konusu gelişim çizgisi dışında bir değişim ve dönüşüme sahip olduğuna dair bkz.; F. A. Jabar ve H. Dawod (2013). Giriş. *Aşiretler ve iktidar Ortadoğu’da etnisite ve milliyetçilik*, (Çev: Ömer Ögünç), (Der: F. A. Jabar – H. Dawod), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 2.

⁵Ahmed Cevdet Paşa (1986). *Tezakîr*, 21-39., (Yay: Cavid Baysun), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 107 – 109.; Halil İncalcık, kendisine çöl padişahı namı verilen bir aşiret reisinin, bölgeye giden bir devlet görevlisine şunları dediğini aktarır; “sizin padişahınız bu çöllere karışmaz; fakat siz misafir gelmişsiniz ve seni göndermişler, eğer gelip ifade etmeye idin, cümledenizi harap edecektim”, H. İncalcık (2018). *Tanzimat ve Bulgar meselesi*, İstanbul: Kronik Kitap, s. 4.

⁶R. Montagne (1950). *Çöl medeniyeti*. (Çev: Avni Yakalıoğlu), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 18.

⁷H.Sharabi (1988). *Neo – patriarchy: A theory of distorted values in Arab society*, New York: Oxford University Press.

gitmeyerek bu yaşam biçimini dolaylı olarak meşru bile kılmıştır. Buna göre şehir yakınlarında kalarak kent seçkinlerine dahil olabilen bir aşiret (urban) seçkinleri grubu oluşabildiği gibi; bu kentli aşiret seçkinlerinin dinsel liderlik gelişimleri de şehrin kültürel homojenliğinde gelişerek “şeyh” etrafında oluşan bir aşiret seçkinleri grubu ortaya çıkmıştı. Fakat aşiretlerin çöllere develerle çekilen (bedevi) diğer bölümü de kentli akrabalarından iletişimi koparmadı hatta ticari bağlantılar ve farklı iş kollarında uzmanlaşmaları nedeniyle aralarındaki iletişim daha da sıklaşmıştı. Böylece karşımıza bir bölümü kırdı; diğer bölümü kentte aynı soyun (dönem dönem birbirlerini iten dönem dönem birbirlerini çeken sosyal baskı grupları) iki ayrı tip aşiret yapısı ortaya çıkmış oluyordu. Özellikle Arap bedevi ve urban yaşamının bir “sosyal fenomen” olduğu Suriye-Irak ve Arabistan coğrafyasında bu durum daha da dikkat çekici bir hâl almıştır.⁸ Arap aşiretlerinin söz konusu kendilerine has “ayrıcalıklı konumları” yalnızca bir retorikten ibaret değildir. Şöyle ki; kırsal modernleşme tarihinin değerlendirmesine göre; kırsal toplum, durağan ve sosyal değişime direnen yapılar olarak tanımlanmaya eğilimliydi. Fakat “ayrıcalıklı” Arap aşiretleri 18. ve 19. yüzyılın sonlarına kadar tarımsal üretimin dinamikleriyle çok iyi uyum sağlamış, kârlı bir üretim döngüsünde yaşayan aktif gruplardı.⁹ Daha da önemlisi kendi aralarında “federasyon” olarak nitelenen; yerel bir iktidar – yönetici ağı kurabilmişlerdi. Bu dinamik silahlı aşiret grupları, yalnız tarımsal bir döngünün üretici ve tüketici çevrelerini oluşturmuyor; aynı zamanda şehirdeki tüccar ve zanaatkâr gruplarla da yoğun iş birlikleri geliştirmeye çalışıyordu.¹⁰ Bu durum doğal olarak devletin, Arap bölgeleri ile her türlü temasında Arap aşiretlerine zorunlu bir başvuru gerektiriyordu.

Osmanlı Devleti ile Arap aşiretleri ilişkisini irdeleyebilmenin gerekliliklerinden olan bir diğer kavramsal faktör; Osmanlı Devleti’nin temsil ettiği merkezi otorite ile Arap aşiretlerinin temsil ettiği yerel otoritenin birbirlerine karşı ve kendi içlerindeki ilişkinin

⁸B. Spooner (1972). The status of nomadism as a cultural phenomenon in the middle east, *Perspective On Nomadism* (Ed: William Irons – Neville Pyson-Hudson), Netherlands: E. J. Brill – Leiden, s. 122-132.

⁹Avrupa merkezli merkantilist politikaların 15. Yüzyıldan itibaren Doğu Akdeniz kentlerindeki ticareti, Arap vilayetlerinin iç kesimlerine doğru yaymasıyla gelişen toplumsal dönüşüm ile ilgili bkz.; S. Faroqhi vd., (2006). *Osmanlı imparatorluğunun ekonomik ve sosyal tarihi*. Cilt: 2, (Çev: A. Berktaş, S. Andıç, S. Alper), (Ed: H. İnalcık, D. Quataert), İstanbul: Eren Yayıncılık, s. 539 – 541.; Halep kırsalındaki koyun yetiştiricisi Arap aşiretlerinin 18. Yüzyıldaki vergi gelirlerinin hâlâ büyük kısmını oluşturduğuna dair; ... (2007). *Osmanlı vilayet salnamelerinde Halep*. (Ed: Cengiz Eroğlu vd.), Ankara: Orsam Kitapları, s. 53-57.

¹⁰Hourani, 2016, **a.g.k.**, 31. ayr bkz.: S.Faroqhi ve R.Deguilhem (2017). *Ortadoğu’da zanaatlar ve zanaatkârlar. Müslüman Akdeniz’de bireyin biçimlenmesi*, (Çev: Hatice Aslı Tomaç), İstanbul: Alfa Yayınları.

evrimsel süreciydi. Bu süreçlerin değişken olguları içerisinde iki etmen ayrı bir yer tutmaktadır; din ve vergi sistemi. Osmanlı Devleti, Arap bölgelerini ele geçirdiğinde İslâm hukuku açısından gâzânın gerektirdiği örfi hukuku uygulamadı. “Küffar” a karşı fetihle elde ettiği toprakları doğrudan kendisine bağlamasına rağmen; ele geçirdiği Arap topraklarında; Arap toplumu için bir önceki Müslüman yönetici yerine sadece daha güçlü bir Müslüman yöneticinin gelişinden başka toplumsal yapıya etki edecek bir algı yaratmadı. Hatta fethedilen bölgelerde yaşayan Araplar, her yeni iktidarın meşruiyet kaynaklarını dinsel yapı ve söylemlerle güçlendirebiliyordu;¹¹

“Hükümdar iktidarını sürdürecektir ve kendisiyle özdeşleşen kent çıkarlarını savunacak güce sahip olduğu sürece kentlerin ve onlara bağlı kırsal bölgelerin kendisine gösterdikleri sadakatın sürmesini, ulemanın onayını ve bir ölçüde işbirliğini umabiliyordu... Gazali ve diğerlerinin birbirini izleyen hükümdarlar hakkındaki ihtiyatlı tutumlarına rağmen... hükümdarlara hizmet etmeye ve onun eylemlerini haklı çıkarmaya istekli ve çoğunluğu oluşturan bir ulema grubu daima mevcuttu... hükümdarın iktidarı zayıflarsa, kent onu kurtarmak için hiçbir şey yapmayabiliyor, sadakatini etkin bir iktidara sahip yeni bir hükümdara aktarabiliyordu...”

Bu nedenle buralarda gâzânın gerektirdiği fetih politikaları uygulanamazdı. Üstelik Sünni Müslüman Araplar kendilerini işgal edilmiş bir halk olarak da tanımlamamışlardı;¹²

“... sonuç olarak Müslüman bir hükümdardan beklentileri yerine gelmiştir. Davalarda adı geçen sultanın ismi değişirken, kendini İslâmın siyasi ve dini hâkimiyetini desteklemeye adanmış bir sultanın adının geçmesi eylemi değişmedi...”

Fakat Osmanlı Devleti için bu toprakların ele geçirilmesi, bölgenin yoğunluklu toplumsal tabakasını oluşturan Arap aşiretleri düşünüldüğünde önemli bir sorunu gündeme getiriyordu. Osmanlı Padişahının Arap topraklarındaki meşruiyeti bölgenin Sünni ulemasının onayı ile devam edebilirdi. Fakat İslâmi fıkıh ve farklı şer’i yorumlamalar ve bu farklılıklarla aniden kendini dinsel alana konumlandırabilen aşiretlerin devlete bağlılıkları nasıl sağlanabilirdi? Sünnilik dışı ya da farklı itikadlara mensup aşiretlerin yayıldıkları alan ve nüfusları hiç de azımsanamayacak kadar çoktu. Daha da önemlisi aşiretlerin fıkıh farklılıkları doğrudan toprağın mülkiyetini ilgilendiriyordu. İslâmın farklı öğretileri toprak mülkiyeti alanında da görülmekte ve Arap bölgelerinin toprağa en çok bağlı sosyal grupları olan aşiretleri bu konuda devletle

¹¹Hourani, 2017, **a.g.k.**, 255

¹²B.Masters (2017). *Osmanlı imparatorluğu’nun Arapları 1516 – 1918*. (Çev: Feray Coşkun), İstanbul: Doğan Kitap, s. 20.

direkt olarak karşı karşıya getirmektedir.¹³ Osmanlı Devleti, radikal bir çözüm bulamadığı bu konuya aşiretlerle ittifak yaparak ya da rakip aşiretleri birbirlerine karşı destekleyerek mevcut bir orta yol bulmaya çalıştı.

Arap aşiretleri, aynı zamanda Osmanlı Devleti için bölgenin en önemli iş ortaklarıydı. Arap topraklarının fethi sonrası ilişkileri belirleyen bir diğer etmen iş ortaklığının somut bir verisi olan vergi idi. Arap vilayetlerinin fethedildiği dönem olan 16. yüzyılda, tımar sistemi yerine maaşlı ordu birliklerinin kullanımı artmış; tüfekli piyade ve topçular, tımarlarda yetişen süvari birliklerinin yerini almaya başlamıştı.¹⁴ Bu birliklerin ihtiyacı olan nakdi gelirler, tımar yerine doğrudan nakit ile karşılanacaktı. Hem bu yüzden hem de yukarıda ifade edilen dinsel nedenlerle birçok Arap bölgesi tımar bölgesi dışında tutularak görece bir özerklik içinde yaşamalarına imkân tanınmıştı. Tımar sisteminin uygulanmadığı yerler; Mısır, Bağdat, Basra, Yemen ve Kuzey Afrika idi. Yalnızca Bilad-üş Şam ve Musul bu sisteme dahil edildi.¹⁵ Fakat tımar dışında bırakılan bölgelerdeki Arap aşiretleri topyekûn bağımsız bir şekilde bırakılmadılar; dönem dönem devletin önemli nakdi gelir kaynağını oluşturmuşlardı. Şöyle ki; bir aşiretin rakip aşiretler karşısındaki devlet tarafından tanınan meşruluğu onu bölgede ayrıcalıklı kılıyordu ve bu ayrıcalık onun kendi aşiret federasyonu içerisine daha fazla üretici kabileyi dâhil etmesinde başat rolü oynuyordu. Devletle uzlaşma ve hatta onun memuru olmak aşiret reisinin, aşireti üzerindeki dinsel otoritesine idari bir vasıf da ekliyordu. Kanuni Sultan Süleyman, Irak seferi sonrası Basra’da bir aşiret reisi olan Reşid bin Mugams’ı kendi iktidarını temsil etmesi sözüne karşılık Bağdat’ta valilik makamına oturtmuştu.¹⁶ Devlet, aşiret reisi yöneticilerinden istikrarlı dönemlerde doğrudan vergi alabiliyordu. Aşiret reisi ise emri altındaki kabileler için geniş hayvan sürüleri ve mevsimlik işlenecek toprakların belirlenmesi konusunda devletle kabileler arasında aracı işlevi görüyordu.

Konunun kavramsal bağlamı ile ilgili son olarak vurgulanması gereken husus; Osmanlı Devleti ile Arap aşiretleri arasındaki mevcut iş birliğinin doğrusal bir çizgi göstermemesiydi. Bunun başlıca nedenleri aşiretlerin etkin olduğu dönemlerdeki görülen

¹³Toprak mülkiyeti konusundaki fıkhi tartışmalar ve Arap bölgelerindeki farklı uygulamalar ile ilgili bkz.: M. Mundy and R. S. Smith (2008). *modern devlete giden yolda mülk siyaseti Osmanlı Suriye’sinde hukuk, yönetim ve üretim*. (Çev: Süleyman Kızıltoprak), (Ed: Yavuz Aykan), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 17-35.

¹⁴H.İnalçık (2018). *Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar – IV. Devlet-i ‘Aliyye – Âyânlar, Tanzimat, Meşrutiyet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 57-58.

¹⁵J.Hattaway (2016). *Osmanlı hakimiyetinde Arap toprakları*, (Çev: Gül Çağalı Güven), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 64.

¹⁶Masters, 2017, **a.g.k.**, 47.

değişiklikler, farklı mezheplere bağlı aşiretlerin devlete karşı aldıkları tavır ve son olarak devletin değişen politikalarıydı. Aşiretlerin en çok başvurdukları ve devletin en sık önlem aldığı iki hareket vardı. Bunlardan biri “gazve” denilen ve aşiretler için kutsal bir ritüel olarak görülen yağma faaliyetleri, diğeri ise mevsimsel olarak değişen toprak verimliliği nedeniyle yer değiştirmeleri idi. Bu hareketler esnasında Osmanlı merkezi yönetiminin zamanında müdahale edememesi nedeniyle, aşiretler arasında büyük çaplı çatışmalar çıkmakta ve güç dengeleri değişmekteydi. Özellikle Osmanlı Devleti’nin İran’a karşı koruduğu Irak bölgesindeki Sünni aşiretler, Şii aşiretler tarafından yoğun saldırıya uğrayabiliyordu. Bu da Osmanlı – İran arasındaki bölgeyi sürekli olarak kaosa sürüklüyordu. Bu nedenle sınır bölgesinde aşiretler Osmanlı Devleti ve İran için bir denge unsuruydu. Bir diğer hareket tarzı olan mevsimlik göçler, bölgede toplanan vergilerin zaman zaman reddedilmesi ya da mukataa olarak ayrılan topraklarda aşiretlerin yönetim altına alınamaması nedeniyle görülüyordu. İlişkilerin doğrusal bir çizgi izlememesindeki görülen son unsur devlet politikalarıydı. Devletin aşiretlerle ilgili en yaygın politikası iskân idi. Fakat bu Arap aşiretleri arasında asla tam başarıyla uygulanamamıştı.¹⁷ Devletin, Tanzimat Fermanı’nın ilanından sonra giriştiği merkezileşme, aşiretlerin etkin bir şekilde kontrol altında tutulmasını gerektiriyordu. Fakat aşiretler için idari merkezileşmenin en büyük gereği olan yerleşiklik ve güvenlik sorunlarının dâhi üstesinden gelinememişti. Merkezileşme içerisine çekilemeyen aşiretler için devlet artık yalnızca katî güvenlik anlayışı ile hareket eden bir yapı arz ediyordu. Açıkçası devlet, belli dönemlerde merkezi otoritesini uygulayacak politikalar geliştirebilse de uzun vadede aşiretleri kendi öz yaşantıları ve iktidar algıları ile baş başa bırakmak zorunda kalıyordu.¹⁸

17. ve 18. yüzyıllarda tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde de önemli değişimler-dönüşümler görülmeye başlanmıştı. Arap vilayetlerini de önemli ölçüde etkileyecek olan bu değişim-dönüşüm durumu ile ilgili önde gelen tarihçiler bunun dışsal

¹⁷Aşiretlerin iskânı ile ilgili bkz.: C.Orhonlu (2014). *Osmanlı imparatorluğu’nda aşiretlerin iskânı*, İstanbul: Eren Yayıncılık, s. 55 – 93.; Y.Halaçoğlu (2014). *18. yüzyılda Osmanlı imparatorluğu’nun iskân siyaseti ve aşiretlerin yerleştirilmesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

¹⁸Aşiretlerin Tanzimat sonrası salt güvenlik politikalarıyla anılmasına neden olan hükümetin aldığı iki kararı vurgulayan Moshe Ma’oz, aşiretlerin asayiş problemlerine neden olmamaları için devletin zorunlu askerlik ve silahlı grupların bulundurulmasına getirilen yasağı gösterir. M. Ma’oz (2012). *Tanzimatın ilk yıllarında modernleşme hareketinin Suriye siyaseti ve toplumu üzerindeki etkisi*, *Tanzimat*, (Çev: Hayrettin Pınar), (Der: H. İncelik ve M. Seyitdanlıoğlu), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 265 – 289.; ayrıca Suriye kırsalında Osmanlı yönetiminin görece etkisizliği konusunda bkz.: D. Douwes (2000). *The Ottomans in Syria, a history of justice and oppression*, London: I. B. Tauris, s. 85 – 125.

ve içsel nedenlerle olduğuna dair iki ayrı cephede yer almışlardır. Fakat bu tarihçiler Arap eyaletlerindeki sosyal baskı gruplarının en önde gelen yapılarından olan aşiretleri, dönüşüm ve değişim analizinde konumlandırmamışlardır. Halil İnalcık, taşradaki dönüşümün en önemli nedeninin Yeni Dünya'dan Osmanlı ülkesine akan gümüş ile bunun sonucu olarak ortaya çıkan sıcak para krizi olduğunu savunurken; Huricihan İslamoğlu ve Çağlar Keyder çalışmalarında Osmanlı sosyo – ekonomik yapısındaki değişimin toprak tasarruf biçiminde meydana gelen değişikliklere bağlamışlardır. Rıfat Abou el – Haj, bu tartışmaya daha farklı bir boyut kazandırarak söz konusu değişimin 17 ve 18. yüzyıllardaki evresinin modernleşme dönemine girmekte olan devlet aygıtının doğal ve gerekli dönüşümü olarak niteleyerek içsel nedenlere bağlı bir gelişim teorisi geliştirerek; “... Osmanlı ekonomisinin üst katmanlarında para kullanımının artmakta olduğunu ve tımarlılarla diğer iddia sahiplerinin köylü artık ürünü üzerindeki taleplerinin çoğalma eğilimine girdiğini...” gözlemlemiştir.¹⁹ Fakat Aboul El Haj da; Osmanlı merkezinde iltizam ya da malikâne sahibi üst yapı unsurlarının; Şam, Halep, Basra, Bağdat ve Musul gibi önde gelen Arap kentlerinde “paşa kapıları” oluşturarak söz konusu artık ürünü kırsalın işlevsel üretici kesimi olan Arap aşiretlerinden de karşılayabildiklere değinmemişlerdir.²⁰

Şam'da konuşlandırılan yeniçeriler, valinin himayesi dışında deyim yerindeyse kendi “kapı halkı” nı oluşturuyordu. Şam ve Halep civarından geçen zengin kervan ticaretinden Arap aşiretleriyle kurdukları ittifakla paylarını alıyorlardı. Hattaway, yeniçerilerin kervan ticaretinden bahsetmiş ancak bu ticaretin bir nevi yürütücüleri olan Arap aşiretleri desteğinden bahsetmemiştir. Irak'ta ise yeniçerilerin kırsal ilişkileri daha kârlı bir fırsat sunuyordu. Bu bölgenin Safevi tehdidi nedeniyle riskli olması devletin buradaki askeri gücü daha özgür kılmasına yol açıyordu. Arap aşiretleri ile yeniçeri kapılarının bu iş birliğini Şam Valisi Kürt aşiretleriyle gidermeye çalıştı.²¹

II. Meşrutiyet dönemine gelindiğinde devlet–Arap aşiretleri ilişkisindeki algı daha yoğun çizgilerle ortaya konulmaktaydı. II. Meşrutiyet sonrası söz konusu ilişkiye tarih yazımının da temel noktalarını belirleyecek iki nokta damga vuracaktı. Bunlardan

¹⁹R. A. Abou el – Haj (2000). *modern devletin doğası 16. yüzyıldan 18. yüzyıla Osmanlı imparatorluğu*. (Çev: Oktay Özel – Canay Şahin), Ankara: İmge Kitabevi, s. 40-41.

²⁰‘Paşa kapıları’ oluşumunun kırsalda yarattığı etkiye değinen Hattaway, aşiretlerin bu sistemdeki etkilerine değinmemiştir. Bkz.; Hattaway, 2016, **a.g.k.**, 83-84.

²¹Hattaway, 2016, **a.g.k.**, 86; Khoury, 2017, **a.g.k.**, 7; Osmanlı Devleti, Irak bölgesinde de Arap aşiretlerinin gücünü dengelemek amacıyla Kürt kabilelerinin çoğunlukta olduğu Hemavend aşiretinin İran'dan Osmanlı topraklarına geçişini desteklemiştir.; bkz.: ...(1993). *Musul – Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri*. Yayın Nu: 11, Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, s. 166-167.

birincisi Arap bölgelerinde hükümetin vaad ettiği reformist söylemler, ikincisi ise Arap milliyetçiliği olacaktır.

Araştırmaya konu olan Arap aşiretleri ile merkezi yönetim arasındaki ilişkilerin incelenmesi de bu noktada gözden kaçırılan bir olgunun vurgulanması işlevini görecektir. Nitekim Osmanlı merkezi idaresi ile Arap vilayetleri arasındaki ilişkiler; genelde siyasi tarih yazınının argümanlarıyla incelenmiştir. Söz konusu argümanlar, Arap vilayetlerinin 19. yüzyıldan itibaren geliştirdiği “milliyetçilik” ve devletin bunu önlemek için başvurduğu politikaların başarı ya da başarısızlığı eksenindedir. Fakat siyasi yazına konu olan dönem öncelikli araştırma konuları olarak daha kapsamlı veriler sunmaktadır. Bu araştırmada siyasi yazının dışında kalmış öncelikli alanlara yer verilmiştir. Bunların başında devletin bölge için düşündüğü politikaların, sosyo-ekonomik dayanaklarının; aşiretleri ne ölçüde etkilediği ve devletin aşiretlerin tepkilerine ne gibi yanıtlar verdiği gelmektedir. Araştırmaya konu olan ikinci sunulan veri ise Suriye ve Irak’taki Arap aşiretlerinin, merkezi hükümetin ilgi alanına giren siyasi çalkantılar ve bunların yol açtığı uluslararası kaotik ortamdan ikincil derecede etkilenmeleri idi. Osmanlı Devleti, yüzyıllar boyunca tebaasının siyasi dalgalanmalarla doğrudan ilişkisini engellemeyi başarabilmiş, yönetici-yönetilen ayrımını güçlendirerek korumayı bilmiş bir idari yönetim kurmuştu. Bu nedenle yönetilenlerin sosyo-ekonomik sorunları ve bunlara getirilen öneriler ve devletin bunu yapma yöntemindeki karşılaştığı güçlükler, devletle Arap aşiretleri ilişkisini; Ruslara bir kez daha bırakılan topraktan ve izlenen diplomasiden daha fazla etkiliyordu. Nitekim Arap vilayetleri ile Osmanlı merkezi yönetimi arasındaki ilişkinin incelenmesinde bu vilayetlerin sosyal baskı gruplarından en önemlisini oluşturan aşiretler ya atlanmış ya da siyasi olayların anlatımı sırasında kısa etkilerinden bahsedilerek geçirilmiştir. Konunun bu şekilde sınırlı araştırmalara konu olmasında birden fazla neden vardır. Aşiretlerle ilgili yazılı kaynakların yoğun olmaması ve Arap vilayetleri ile ilgili yapılan araştırmalarda sosyal tarihçilik anlayışının henüz gelişim evresinde olması önemli nedenler arasında gösterilebilir. Rashid Khalidi, söz konusu eksikliğin Avrupalı tarihçiler arasında da “Arap milliyetçiliği” ne bakışta var olduğunu, yeni araştırma perspektiflerinin bu anlayışı yeni yeni değiştirmeye başladığını ifade etmektedir.²²

²²Khalidi, bu konuda eski geleneksel bakışa yer veren tarihçiler içerisinde Bessam Tibi ve George Antonius’u örnek gösterirken, yeni yaklaşımların temsilcileri olarak Albert Hourani, Ernest Dawn ve Elie Kedourie’yi gösterir. Bkz.; R. Khalidi (1991). *Ottomanism and Arabism in Syria before 1914: A*

Birinci bölüm, Meşrutiyet döneminde gelişen aşiret ilişkilerini; merkezi idareden reform bekleyen Arap ileri gelenleri, taşranın üretim–vergi dönüşümlerini ve yapılması gerekenleri zaman zaman Arap aşiretlerini gerekçe göstererek dile getiren mebuslar ve hükümetin tüm bunlara karşı verdiği yanıtlardan oluşmaktadır. Nihayet Birinci Dünya Savaşı’nın koşulları devlet – aşiret ilişkilerini savaş koşulları içerisinde belirleyecektir. Araştırmanın içeriği de söz konusu ilişkilerin gelişimini/değişimini takip etmektedir. Buna göre; birinci bölümde ilk olarak Arap vilayetlerinde Osmanlı egemenliğinin kurulması ve Tanzimat dönemine kadar devlet–aşiret ilişkilerinin siyasal egemenlik alanlarının Arap vilayetlerinde aldığı boyutun gelişimi incelenmiştir. Ardından Tanzimat döneminde Arap aşiretlerini oldukça etkileyen reformlar, kanunnameler ve aşiretlerin bu düzenlemelere verdikleri tepkiler ortaya konmaya çalışılmıştır. Araştırmanın ana gövdesini oluşturan II. Meşrutiyeti dönemi ve Arap aşiretleri konusu alt başlıklara ayrılarak konunun ayrıntıları bir bütünlük içinde incelenmiştir. Söz konusu alt başlıklarda; Meşrutiyet idaresinin yeni tesis edildiği dönemde, Arap aşiretlerinin yol açtığı asayiş olaylarına merkezi yönetimin verdiği tepkiler, soruna yönelik getirilen reform önerileri, Meşrutiyet idaresinin merkezîyetçi ve reformist uygulamalarının Arap aşiretleri tarafından hangi noktalarda olumlu karşılandığı; hangi noktalarda karşı çıkışlara neden olduğu ve son olarak Meşrutiyet hükümetlerinin reformlar konusunda yaşadığı ikilem incelenmeye çalışılmıştır. Ayrıca araştırma konusunu kapsayan bölge olan Suriye ve Irak coğrafyasının uluslararası bir rekabete sahne olması bu rekabette aşiretlerin de oynadığı rolün ortaya konmasını gerekli kılmıştır ve bu konu ayrı bir başlık altında incelenmiştir.

İkinci bölümde devlet – Arap aşiretleri ilişkisi Birinci Dünya Savaşı’nın yarattığı koşullar altında incelenmiştir. Bu koşullar, savaş döneminde hükümetin; bir yandan aşiretlere yönelik uygulamak istediği reformlar, bir yandan da savaş halinde olduğu devletlerin Arap aşiretleri üzerindeki etkilerini kırmaya yönelik politikalar benimsemesine yol açmıştır. Savaş döneminde gelişen ilişkiler devletin Arap aşiretleri ile geniş bir uzlaşi kurmasını gerekli kıldığı gibi onların savaş sırasında yol açtıkları asayiş önlemleri de yine önlenmeye çalışılmıştır. Savaş döneminde geliştirilen reformların savaş öncesi dönemden farklı bir seyir izlemesinin nedenleri ayrı bir başlıkta incelenmiştir. Savaş döneminde Suriye ve Irak’ın birbirinden farklı gelişim çizgileri izlemeleri

reassessment, *The origins of Arab nationalism*. (Ed: Rashid Khalidi vd.), New York: Columbia University Press, s. 50-51.

nedeniyle bu iki bölgenin durumu ve bu bölgelerdeki aşiretlerle ilişkiler, ayrı başlıklar altında incelenmeyi gerektirmiştir.

Osmanlı Devleti ile Arap aşiretleri ilişkisinin boyutlarından yola çıkarak; araştırma için belirlenebilecek temel sorular şu şekilde belirlenebilir; Osmanlı Devleti'nin Arap aşiretlerine tanıdığı tarihsel 'zorunlu göreceli özerklik', İkinci Meşrutiyet döneminde ilişkilere nasıl bir yön vermiştir? Meşrutiyet döneminde merkezileşme politikalarına karşı Arap aşiretlerinin aldığı tavır, Osmanlı Devleti'nin hangi politikaları uygulamasına neden olmuştur? Uygulanan bu politikaların, aşiretçi yaşam biçimini dönüştürmede başarısız olması; İkinci Meşrutiyette hükümetlerin eski yapının geleneklerini (aşiretleri daha serbest bırakarak iş birliklerini sağlamak) devam ettirmesi ikileminin yarattığı durumlar nelerdir? Özellikle kentler ile sıkı ilişkiler kurabilmiş olan Suriye ve Irak'taki Arap aşiretlerinin devlet ile olan ilişkilerinde söz konusu süreç nasıl işlemiş; İkinci Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı döneminde nasıl gelişmiştir? Araştırmanın söz konusu dönemin tarih yazınına katacağını öngördüğümüz özgün tarafı; Osmanlı Devleti – Arap aşiretleri ilişkisinin, Arap vilayetlerinin merkezle olan kentsel ilişkilerinden ibaret olmadığı ve Arap aşiretlerinin söz konusu vilayetlerle kurulan her türlü ilişkide dikkate değer bir şekilde hesaba katılmasına duyduğu ihtiyacı ortaya koymak olacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. Suriye ve Irak'ta Osmanlı Hâkimiyetinin Başlangıcından Birinci Dünya Savaşı'na Kadar Arap Aşiretleri

1.1. Osmanlı Egemenliğinin Kurulması ve Tanzimat'a Kadar Devlet Arap Aşiretleri İlişkisi

Osmanlı Devleti'nin bölgeye hâkim oluşuna kadar birçok siyasi yapı içerisinde bulunmuş olan Suriye ve Irak, Osmanlı Devleti'nden önce Memluklu idaresi altındaydı. Memluk idaresi bir siyasi üst yapı egemenliğine dayanarak Arap topraklarındaki kendisinden önceki sosyo-siyasal ve sosyo-kültürel yapıyı değiştirmemişti. Yavuz Sultan Selim'in 1516-1517 tarihlerindeki savaşlarda Memlukları mağlup ederek Suriye'ye hâkim olması, Arap toplumu nezdinde siyasi iktidar değişikliği dışında radikal bir sosyo-kültürel değişiklik yaratmamıştı. Arap toplumu Yavuz Sultan Selim'in askeri bir güçle iktidarı eline almış olmasını bir hak olarak gördüler; ancak kendilerinin farklı bir kültürel mirasın (İslâmiyetin yayıcısı ayrıcalıklı bir toplum) bekçileri oldukları rolüne üst düzey bir anlam yüklemişlerdi ve bu miras onlara göre, İstanbul'daki sultanın ve sarayının meşruluğundan fazla olmasa bile ona eşitti.²³ Bu duruma yol açan en önemli etken; Arap topraklarında hâkimiyet kuran hanedanların aynı dinsel otoriteye dayanıyor olması ve halifenin; unvanı ve misyonuyla İslâm'ın temsilcisi görevini üstlenebilmesiydi. Araplar için bu iktidarı kabullenmenin bir diğer nedeni; hâkimiyet kuran her iktidarın Arap bölgelerinde uyguladığı Araplara özgü ayrıcalıklıydı. Bunlar genellikle vergiden, askerlikten muafiyet ve ulema sınıfında edinilen ayrıcalıklı yerdirdi.²⁴ Osmanlı Devleti, Arap topraklarını idare etmeye başladığı ilk dönemde, yöneticileri Memluklardan seçmesiyle idare alanında radikal bir değişiklik yapmayacağını işaretini vermişti.²⁵ Özellikle fethedilen kentlerin kırsal bölgelerinde diğer Osmanlı Devleti hâkimiyetindeki topraklarda olduğu gibi tımar uygulanmaması yine aynı yaklaşım ile ilgiliydi. Osmanlı yönetimi, Arap topraklarındaki etkin aşiretlerle iş birliği yapmakta gecikmedi. Mısır'da Nil deltasında Beni Bakara aşiretine bölgedeki önemli sancakların vergilerinin toplanması görevini vermişti. Şam kırsalında ise Hanaş aşiretinin reisine Lübnan kırsalını idare etme hakkı tanındı.²⁶

²³Masters, (2017). **a.g.k.**, 21.

²⁴Hourani (2016). **a.g.k.**, 268 – 273.

²⁵Yavuz Sultan Selim'in Suriye ve Mısır'ı fethi sonrası aşiretlerin desteği ve bölge halkından olan Memluk yöneticilerini atamasına dair bkz.: İ. H. Uzunçarşılı (2011). *Osmanlı Tarihi İstanbul'un fethinden Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümüne kadar*. Cilt: 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. s. 287 – 289.

²⁶J. Hattaway (2008). **a.g.k.**, 224.

Osmanlı Devleti'nin Arap bölgelerine hâkim olduğu dönemde gözettiği; geleneksel yapıya uygun iktidar algısı, Arap eyaletlerinin imparatorluktan en son kopan parça oluşunu da açıklamaktadır. Söz konusu iktidar biçimi geniş bir adem-i merkeziyet getirmiş bu da Arap bölgelerindeki özgün – geleneksel kitlelere bağımsızlığa yol açacak topyekûn örgütlü bir hareket tarzı sağlamamıştır. Bu nedenle Osmanlı Devleti, güttüğü bu siyasetin devamını sağlayacak dağınık ve gezgin aşiretlerle ayrı ayrı ve doğrudan iletişim kurma yoluna gitti.

Arap topraklarında, Osmanlı hâkimiyetinin başladığı 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar bir “altın çağ” yaşandığı rahatlıkla söylenebilir. Nitekim son Osmanlı vergi tahririne göre 1597'ye kadar Halep ve Şam'ın nüfusları önemli ölçüde azalmış olmasına rağmen;²⁷ 17. yüzyılda Halep'in; 18. Yüzyılda da Şam'ın büyük ölçüde geliştiği nüfuslarının arttığı görülmektedir. Özellikle Suriye'nin Mısır ile olan ticaretinde ön planda olan Şam, Halep ve Beyrut büyük bir gelişim göstermişlerdir.²⁸ Söz konusu “altın çağa” konu olan gelişim; nüfus ve üretim artışının görüldüğü diğer yerler; Bağdat, Basra ve Musul olmuştur.²⁹ Fernand Braudel, 17. ve 18. yüzyıllardaki bu gelişimi bütün Akdeniz dünyasını genelleyerek ortaya koyar.³⁰ 17. ve 18. yüzyılda Ortadoğu'da gelişen ticari faaliyet ve büyüme ile ilgili “gezgin tüccar” ların öneminden bahseden Sureiya Faroqhı; aşiretlerin dolaylı olarak ekonomi ve nüfus hareketliliği üzerindeki etkilerine işaret etmiştir; Ortadoğu coğrafyasında bir tüccarın çok uzak kent merkezleri arasındaki mesafeyi ve fiyat farkını kestirebilecek bilgi kaynağına sahip olmadığını söyler.³¹ Fakat biz 17. ve 18. yüzyıllarda aşiretlerin aktif bir şekilde şehir merkezlerinin hinterlandında ticaret güzergâhlarında yer aldıklarını biliyoruz. Bu sebeple Faroqhı'nın “gezgin tüccarlar” olarak tanımladığı grupların içerisinde büyük aşiret federasyonlarıyla anlaşarak vasıta ve güvenlik sağlayan kabileler veya bu ticareti bizzat örgütleyerek harekete geçirenlerin aşiret reisleri olduğu ortaya çıkmaktadır. Özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda Suriye'nin liman kentlerine sık sık gelen Avrupalı tüccarların iç bölgelere ulaşabilmesinin

²⁷...(2010). *397 Numaralı Halep livası mufassal tahrir defteri 943/1536*. Yayın Nu: 109. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları; ayrıca bkz.; ... (2011). *401 Numaralı Şam livası mufassal tahrir defteri 942/1535*. Yayın Nu: 118, Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

²⁸C. Issawi (1988). *The fertile crescent 1800 – 1914. A documentary economic history*. New York: Oxford University Press, s. 39 – 45.

²⁹Issawi, 1988, **a.g.k.**, 93 – 99.

³⁰F. Braudel (2017). *Akdeniz ve Akdeniz dünyası*. Cilt: 2, (Çev: Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: Doğu – Batı Yayınları.

³¹S. Faroqhı vd., (2006). **a.g.k.**, 603.

tek yolu olarak ticaret kervanları ve bunlara deve ve silahlı birlik sağlayanların Arap aşiretleri olduğu düşünüldüğünde; bu çıkarım yanlış sayılmayacaktır. Esasen Ortadoğu coğrafyasının iki yanında bulunan açık denizler arasındaki devasa boşluk aşiretlere olan ihtiyacı bir kat daha arttırmıştı. Bu durum 18. yüzyılda Suriye kırsal alanının iyi şekilde işlendiğini tarımsal ürünlerin ticaretinin arttığını gösteren verileri de destekler niteliktedir.³²

Irak bölgesi de 1515 yılında Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir. Yavuz Sultan Selim bölgedeki Türkmen, Kürt ve Arap aşiretlerine kendilerine tabî olmaları karşılığında sahip oldukları bölgelerin egemeni olacaklarını bildirmişti. Buna rağmen İran ile Osmanlı Devleti arasında sık sık tabiiyet değiştiren bu aşiretler ve Irak coğrafyası ancak Kanuni Sultan Süleyman'ın 1534 yılındaki seferi sonrası tamamen Osmanlı egemenliğine girmiştir.³³ Osmanlı Devleti, Irak'ı, Kanuni Sultan Süleyman'ın seferinden sonra yeni bir idari yapıya kavuşturmuştur. Irak bölgesi beş ayrı eyalete bölünmüş, Kuzeyde Musul ve Şehr-i Zor (Kerkük) ortada Bağdat ve güneyde Basra ve el-Ahsa eyaletleri oluşturulmuştur. Osmanlı hâkimiyetine geçen Irak toprakları (özellikle Kuzey Irak bölgesi) halife Ömer döneminde barış yoluyla ele geçirilmiş olduğu için haracî topraklar olarak kabul edilmişti. Bu durum Osmanlı döneminde de Tanzimat'ın ilanına kadar devam etmiştir. Fakat Osmanlı döneminde bu toprakların çoğu; zamanla sahiplerinin ölmesi ve varislerinin kalmaması nedeniyle, tımar sistemine dahil edilerek Osmanlı Devleti'nin tam tasarruf hâkimiyeti anlamına gelen mîri topraklar haline dönüştürülmüştür.³⁴

Irak'ta da Suriye'de olduğu gibi yerel iktidar kaynakları olan aşiretlerle karşılaşan Osmanlı yönetimi, kendilerine biat etmeleri kaydıyla aşiretlerin, geleneksel yapılarını sürdürmelerine göz yummuştur. Güney Irak'ta Müntefik ve Basra bölgelerini elinde bulunduran Şeyh Mugams, Basra'nın anahtarını Kanuni Sultan Süleyman'a göndererek tabiiyetini bildirmişti.³⁵

³²Andre Raymond, Osmanlı hâkimiyeti sonrası Arap kentlerindeki nüfus artışı ve ekonominin gelişimine vurgu yapar. Bkz.: A. Raymond (2018). *Osmanlı döneminde Arap kentleri*. (Çev: Ali Berktaş), İstanbul: Alfa Yayınları.

³³Uzunçarşılı, 2011, **a.g.k.**, 352, ayr. bkz.: Güney Irak'ın (Bağdat ve Basra'nın) Osmanlı egemenliğine geçişi ile ilgili bkz.: S. Marufoğlu (2003). Osmanlı döneminde güney Irak'ta devlet – aşiret ilişkileri 1831 – 1914, *Irak Dosyası*, Cilt: 1, (Der: A. Ahmetbeyoğlu vd.), Ankara: Tatav Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, s. 317 – 318.

³⁴S. Marufoğlu, (2003), Kuzey Irak'ta toprak düzeni, *Irak Dosyası*, Cilt: 1, (Der: A. Ahmetbeyoğlu vd.), Ankara: Tatav Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, s. 183.

³⁵S. Marufoğlu, 2003, Osmanlı döneminde Güney Irak'ta devlet aşiret ilişkileri 1831 – 1914, **a.g.k.**, 319.

18. yüzyıla gelindiğinde Irak'ta Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetinin azalmaya başladığı dönemde bölge, aşiretlerin nüfuz alanlarına bölünerek istikrarsız bir döneme girmişti. Irak'ın kuzeyinde Kürt aşiretleri, güneyinde Arap aşiretleri emirlikler kurmuş ve güçlenmişlerdi.³⁶ Fakat burada Marufoğlu'nun değinmediği ya da tespit etmediği bir nokta bulunmaktadır. Şöyle ki, Irak'ın bu kargaşa döneminde güneyde güçlenen aşiret emirlikleri, söz konusu dönemde o bölgeye yeni göç etmiş aşiret birliklerinden oluşmuştur ve bu göç dalgası bölgede olaylara yol açmıştır. (Irak'ın güney bölgelerine) Arabistan'dan kuzeye doğru asayiş olaylarına yol açacak bu hareketlenmenin en önemli nedeni; 18. yüzyılın ikinci yarısına damgasını vuran; Necid ve Ahsa'da ortaya çıkan Vehhabi hareketiydi. Vehhabi hareketine katılan aşiretler ve şeyhlikler, deyim yerindeyse kabileleri kendi hâkimiyet alanı olarak belirlediği Necid ve Ahsa'dan Güney Irak'a Basra'ya doğru (kendi bölgesinden kuzeye doğru) süpürmüştü.³⁷

1768 – 1812 yılları arasında meydana gelen üç büyük Osmanlı–Rus savaşı, Balkanlar ve Karadeniz'in kuzeyindeki Bulgarları; Trakya ve Makedonya'ya sürüklemiş; Tatarları da Anadolu, Balkanlar ve Kuzey Doğu Anadolu'ya itmiş dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin odak noktasını bu gelişmeler ve göçler oluşturmuştu. Aynı savaş dönemi söz konusu otorite boşluğu nedeniyle Arap eyaletleri üzerindeki denetimi ve kontrolü gevşetmişti. Bu durum kuzey Şammar aşiretiyle Vehhabi hareketinin öncülüğünü üstlenen güney Suud konfederasyonu içindeki aşiretler arasında iktidar çatışmasına yol açtı.³⁸ Şammar aşiretinin Suud konfederasyonuna bağlı aşiretlerle çatışması, Osmanlı Devleti'nin Şammar aşiretinin yanında yer almasıyla sonuçlandı. Bunun nedeni, Şammar aşiretinin Kuzey Irak bölgelerine itilmesiyle İran sınırında doğal bir güç unsurunun bulunmasının, Osmanlı Devleti politikalarına uygun olmasıydı. Aynı dönemde Aneze aşiret federasyonunun da Suriye'ye doğru göçü, bu tarihten sonra Osmanlı Devleti'nin karşısına aşiret sorunsalını daha ciddi bir biçimde çıkaracaktı. Bu aşiret sorunu, kendisiyle birlikte aşiretlerle meskûn bölgelerde; toprak rejimi ve bununla beraber yerel idare sorununu da getiriyordu.

Osmanlı Devleti'nin Irak ve Suriye'de yaşadığı sorunsalda, aşiretler sorunu sadece sonuçtu. Aşiretleri, devletin büyük sorunu hâline getiren en önemli etken; taşranın

³⁶S. Marufoğlu, 2003, Osmanlı döneminde Güney Irak'ta devlet aşiret ilişkileri 1831 – 1914., **a.g.k.**, 319.

³⁷Z. Kuşun (1998). *Necid ve Ahsa'da Osmanlı hâkimiyeti Vehhabi hareketi ve Suud devleti'nin ortaya çıkışı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

³⁸Kuzey ve Güney Arapları arasındaki tarihi rekabetin yeni bir tezahürü olan bu çatışmanın tarihsel gelişimi için bkz.: Montagne, 1950, **a.g.k.**

yönetilememesi daha doğrusu devlet merkezinde alınan kararların, 18. yüzyıl boyunca savaş ekonomisini yönetmeye odaklanması ve buna sebep olan uluslararası ortamın karışıklığıydı. Avusturya ve Rusya ile süren uzun savaşlar ve bu savaşları idame edebilecek kaynak bulma sorunu, toprak düzenini alt üst etti. Özellikle eyalet ve sancak yönetimlerinin, yerel iktidar güçlerinin önderliğine daha da bağımlı hâle gelmesi; taşrayı bütün sorunlarıyla merkezden uzaklaştırıyordu. Osmanlı merkezi yönetimi için Arap eyaletlerinin coğrafi uzaklığı; artık diğer idari unsurlarla birlikte yönetilemez ya da merkezden kontrol edilemez bir uzaklığa evriliyordu. Bu dönemde Suriye ve Irak'ta ortaya çıkan “kapı halkları”³⁹, yerelde kendileriyle ittifak kurabilen toplumsal güçlere daha çok dayanmaya başlıyordu. Suriye ve Irak için bu toplumsal güçler, gerektiğinde silahlı birliklere de dönüşebilen, tüm dinamik unsurlarıyla Arap aşiretlerinden başka bir güç olmayacaktı. Şam'da konuşlandırılan yeniçeriler, valinin himayesi dışında deyim yerindeyse kendi “kapı halkı” nı oluşturuyordu. Şam ve Halep civarından geçen zengin kervan ticaretinden Arap aşiretleriyle kurdukları ittifakla paylarını alıyorlardı. Hattaway, yeniçerilerin kervan ticaretinden bahsetmiş ancak bu ticaretin bir nevi yürütücüleri olan Arap aşiretleri desteğine değinmemiştir. Irak'ta ise yeniçerilerin kırsal ilişkileri daha kârlı bir fırsat sunuyordu. Bu bölgenin Safevi tehdidi nedeniyle riskli olması, devletin buradaki askeri gücü daha özgür kılmasına yol açıyordu. Arap aşiretleri ile yeniçeri kapılarının bu iş birliği, yerelde daha farklı uzlaşmaları da beraberinde getiriyordu. Örneğin; Şam valisinin Kürt aşiretleriyle kurduğu uzlaş, yeniçeri–aşiret uzlaşısını bir nevi dengelemeye yönelikti.⁴⁰

Arap aşiretlerinin bölgedeki kentli ailelerle ve kırsaldaki etkileriyle ilgili vurgulanması gereken bir diğer nokta; Osmanlı Devleti'nin her yıl ‘İslâmiyetin koruyucusu’ vasfını teyit ettiği gibi bir anlam da yüklenen hac kervanlarının işletilmesine yaptıkları katkılardır. Şöyle ki; Şam, hac kervanlarının en önemli ve en büyük durak noktasıydı. Şam'da bu organizasyonu Şam valisi yönetiyordu. Şam valiliği, 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar; meşrutiyet döneminde siyasal olaylarla da gündeme gelecek olan Azm ailesinde kalmıştır. 1743'te Azm ailesinden Süleyman Paşa'nın ölümünün ardından Şam valiliği Hüseyin İbn-ül Mekki'nin eline geçmiş fakat Azm ailesi, aşiretlerle

³⁹Jane Hattaway bu tabiri kullanır. Aynı yerel eşraf ileri gelenleri ya da ayanlar için Halil İnalçık – Suraiya Faroqhi, “siyasal aile veya hane halkları” terimini tercih eder.

⁴⁰Hattaway, 2016, **a.g.k.**, 86; Khoury, 2017, **a.g.k.**, 7; Osmanlı Devleti, Irak bölgesinde de Arap aşiretlerinin gücünü dengelemek amacıyla Kürt kabilelerinin çoğunlukta olduğu Hemavend aşiretinin İran'dan Osmanlı topraklarına geçişini desteklemişti.; bkz.: ... (1993). **a.g.k.** 166 – 167.

kurdukları ittifakların sonucu olarak hac güzergâhının güvenliği ve gerekli ikmâl hizmetlerinin aksamasına neden olmuşlardır.⁴¹ Görüldüğü üzere Arap aşiretleri, hac organizasyonu gibi devletin İslâm'ın koruyucusu sıfatının en meşruiyet göstergesi olan faaliyetinde dâhi başat rol oynamayı başarmaktaydı. Bu durum Arap aşiretlerinin, salt çölde yaşayan ve yağmacılıkla uğraşan bir toplumsal grup olmadığının en önemli kanıtıdır. Söz konusu kırsal kaynakların taşra ortamının gerçeklerine uyarlanması ve bunun radikal bir değişikliğe uğratılmadan meşrutiyet devirlerinde de devamı; Arap vilayetlerinin taşra tabakasının kendi istek ve gelenekleri çerçevesinde hareket etmelerini bu kez meşrutiyet çatısı altında yapmalarını sağlıyordu. Bu nedenle 18. ve 19. yüzyıllardan başlayarak aşiretlerin toplumsal yapıda ağırlığını koyduğu kentli gruplar için Tanzimat ve Meşrutiyetin merkezci ve Osmanlıcılık ideolojisi yanlısı politikalarının bölgenin reel politiğinde bir karşılığı yoktu.

19. yüzyıla gelindiğinde mirî arazilerin kişilerin eline geçme oranındaki hızlı artış, aşiret seçkini ailelerin, toprakların güvenlikleri için ekstra çaba harcamalarına neden oldu. Özellikle toprakların sınırlarını belirlemek ve korumak ihtiyacı bu çabaları arttırıyordu. Burada bir sorun gözükmemekteydi; asıl sorun, mirî arazilerle ilişkili olamayan daha küçük ve daha saldırgan kabileler/aşiretler ve bunları gerektiğinde yönlendiren rakip aşiret seçkini ailelerdi. Böylelikle Arap aşiretleri kendilerini toprak siyasasının da ortasında bulmuşlardır. Aşiretlerin ellerindeki silahlı güç, pazarlık paylarını güçlendirmişti. Hem taşrada bu gücü kullanarak düzen sağlamaya çalışan reformist devlet görevlileri, hem de rakip aileler arasında ilk akla gelen bu küçük aşiretlerdi. Ve bu onların yaşam şekline ve mizaçlarına hayli uygundu.

18. yüzyılda “kapı halkları”, uzun süren Avusturya ve Rusya savaşlarının mâli yükünü karşılamak için kendilerine verilen “temlik”lerle iltizam uygulamasına dâhil edilmişlerdi. Bu durum Avrupa'nın iktisadi ve siyasi yayılmacılığıyla üst üste gelince bölgesel güç sahiplerinin özellikle de aşiretlerin devlet tarafından denetim altında tutulabilmesini imkânsız kılıyordu. Bu dönemde taşranın bu denli özerk kalması taşranın uzak bölgelerindeki Arap aşiretlerine daha da fazla hareket alanı yaratıyordu. Öyle ki Musul'daki Fransız konsolosluğu, 19. yüzyılda bölgedeki aşiret reislerini himaye altına almaya başlamıştı bile.⁴² 19. yüzyıla gelindiğinde devlet, Tanzimat ile başlayan radikal

⁴¹Hac kervanlarının organizasyonunda rol alan aşiretlerin görev ve sorumluluklarına dair bkz.: ... (2010). *Osmanlı Belgelerinde Surre Alayları*, Yayın Nu: 116, Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

⁴²... 1993, **a.g.k.**, 118 – 120.

merkezileşme reformlarını Arap eyaletlerine dahası Arap aşiretlerine de uygulamaya başladı. Bu dönem Meşrutiyete giden sürecin Arap aşiretleri açısından önemli bir evresini oluşturacaktı. Bu evre aynı zamanda Irak'taki Arap aşiretleri için İran sınırında olmalarından dolayı daha çok kargaşaya yol açmalarını da kapsıyordu.

1.1.1. Tanzimat Dönemi'nden II. Meşrutiyete Kadar Reformlar ve Arap Aşiretleri

19. yüzyıl boyunca Irak ve Suriye'de aşiretlerin yol açtığı birçok asayiş sorunu ortaya çıkmıştır. Bunun en başta gelen nedenini şu şekilde açıklamak mümkündür; iltizam ve malikâne sisteminin taşrada yarattığı değişimin, Arap aşiretlerini birçok yönden etkilemesiydi. En önemlisi iltizam ya da malikâne sahibinin aşiret üyesi üretici kabilelere yüklediği vergi yükü, üretici kabileleri daha çok kırsala yani güçlü aşiret federasyonlarına sürüklüyordu. Bu kez aşiret federasyonları, söz konusu üretici kabilelerin katılımı dolayısıyla bir rekabet içine giriyor ve aşiret çatışmaları uzayıp gidiyordu. Ortaya çıkan sonuç; aşiretlerin köy terk etmeleri ya da başka köylere baskın ve yağma yapmalarıydı. Daha da önemlisi devlet kontrol edemediği Suriye ve Irak'ın taşrasının yönetimini; Aneze, Müntefik ve Şammar gibi büyük Arap aşiret federasyonlarına bırakmaktaydı. Müntefik ve Şammar aşiretlerinin daha fazla üretici kabileyi hâkimiyetlerine alma mücadelesi üç yönlü bir etki doğuracaktı. Buna göre aşiret çekişmelerinden yıpranmış üretici kabileler, devlet idaresinden beklentilerini arttırırken (vali ya da mültezimlerden); aşiretler federasyonları da hem devlet idarecilerini hem rakip aşiretleri hem de üretici kabileleri etkilemekteydi. Osmanlı idaresi bu kısır döngüyü, Tanzimat sonrası toprak tasarruf biçimlerini reforme ederek ve aşiretleri iskâna tabî tutmaya çalışarak engellemeye çalıştı.

Moshe Ma'oz, 1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanıyla ilan edilen reformların üç temel hedefinden bahsetmekteydi; “yarı özerk ve fiilen bağımsız yerel yöneticileri, merkezi otoritenin doğrudan denetimi altına almak, tebaanın sosyal ve ekonomik şartlarını iyileştirmek ve en önemlisi; Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin eşit üyeler olduğu yeni bir Osmanlı toplumu yaratmak”⁴³ Osmanlı Devleti söz konusu reformları Arap eyaletlerinde gerçekleştirmek üzere geniş idari ve askeri yetkilerle Arabistan ordusu kumandanlığına Namık Paşa'yı atamıştı. Ma'oz, Namık Paşa'nın görevlerini şu şeklide sıralamaktaydı; bölgedeki barışın ve düzenin devamını sağlamak,

⁴³Ma'oz, 2012. **a.g.k.**, 269.

Bedevileri kontrol altına almak, vergilerin düzenli bir şekilde toplanmasını sağlamak.⁴⁴ Fakat Ma'oz, burada önemli bir hususu gözden kaçırmıştır. O da Arap aşiretleri ya da çöl bedevilerinin, Tanzimat reformu bağlamında Osmanlıcılık ideolojisini benimseyip benimsemeyecekleri sorununu gündeme getirmemişti. Nitekim Osmanlı Devleti'nin Tanzimat ile güttüğü en önemli siyasal çıkar, Osmanlıcılık ideolojisiydi. Bu bağlamda Arap aşiretlerinin sisteme entegre edilmesi hayati bir önem taşımaktaydı. Bu sorun yani merkezi idarenin bölgede etkili hale getirilmesi isteği; Suriye ve Irak aşiretleri arasında kargaşaya neden olmuştur. 1864 yılında "Fırka-i İslahiye Ordusu" nun bölgeye gönderilmesiyle soruna askeri yollardan çözüm aranarak; Osmanlıcılık ideolojisi, aşiretlere askeri güçle aktarılmaya çalışılacaktı. Nitekim Ahmet Cevdet Paşa ve Derviş Paşa'nın askeri ve mülki önlemleri Osmanlıcılık ideolojisini yerleştirmese de bölgeye göreceli bir sakinlik getirmişti. Özellikle bu tarihlerde Ahmet Cevdet Paşa'nın kararlı bir iskân siyaseti izlediği görülmüştür. Bölgede asayiş bozan Arap aşiretleri; İslâhiye, Hassa, Cebel-i Bereket, İzziye, Cebel-i Sem'an kazalarında ikâmete mecbur tutulmuştur.⁴⁵ Ahmet Cevdet Paşa, Tezkire'sinde açıkça devletin bölgedeki aşiretleri bir diğerine karşı kullandığını belirterek; Aneze aşiret federasyonuna bağlı Fed'an aşiretinin ikiye ayrıldığını ve devletin ikiye ayrılan aşiretin Duh'am kolu şeyhine hilat giydirerek kendi safına çektiğini belirtmiştir.⁴⁶ Devlet, aşiret sorunsalını, aşiretlerin arasındaki çatışmaya dâhil olarak çözme yoluna gitmişti.

Halil İnalcık ve Suraiya Faroqhi, 1850'lerden sonra Suriye'nin verimli tarım arazilerini oluşturan kuzey bölgesinin büyük toprak malikâneleri olarak işletildiğini açıklamaktadır. Bu topraklar, malikâne sistemi sonrası Osmanlı Devleti yanında yer alan aşiret şeyhlerine dağıtılan ve onlar tarafından işlenen arazilerdi. Suriye'de, Sa'dun aşireti reisi Sa'dun Paşa ve Irak'ta Şammar aşireti reisi İbn-i Raşid'e işletmeleri için verilen araziler söz konusu topraklara örnek gösterilebilir. 19. yüzyılın ikinci yarısına dair sunulan istatistikler, Suriye bölgesinde aşiret gelirlerinin arttığını buna bağlı olarak nüfusun da arttığını göstermektedir. Bu aşiretlerin önemli derecede düzelmesinin ve tarımsal üretimde daha verimli olmasının en önemli nedeni iskân politikasının yer yer başarılı olmasıydı. Aşiretlerden alınan en önemli vergi kaleminin ağnam, deve ve süt

⁴⁴Ma'oz, 2012, **a.g.k.**, 270.

⁴⁵Ahmet Cevdet Paşa, 1986, **a.g.k.**, 107.

⁴⁶Ahmet Cevdet Paşa, 1986, **a.g.k.**, 205 – 206.

ürünlerinden olması da iskân politikasının başarı göstergelerinden bir diğeridir.⁴⁷ Aşiretlere iskân uygulaması ekili dikili arazilerden elde edilen vergi gelirini de arttırmıştı. Aşağıdaki tabloda; Şehr-i Zor eyaletinin Süleymaniye sancağında bulunan aşiretlerden tahriri yapılmış bölgelerde yaşayanlardan elde edilen; askeri yardım, öşür, damga vergisi, rüsum, gümrük gelirleri gösterilmiştir. Buna göre; Süleymaniye sancağındaki aşiretlerin birçoğunun devlet ile ilişkilerinin olumlu seyir izlediği söylenebilir. Nitekim aşiretlerle meskûn bazı kazalardan elde edilen aşiret gelirleri, diğer kazalardaki kentli nüfustan elde edilenden daha çoktur.⁴⁸

Tablo.1.1.1 Aşiretlerden elde edilen vergiler (kuruş) (1993)

Caf Aşireti	328. 000	Mendmi Aşireti	35.875
Gelâli Aşireti	15.375	İsmail Üzeyri Aşireti	17.937
Gavâre Aşireti	51.250	Kevzere Aşireti	6.021
Mezrenk Aşireti	3.843	Kâfirveş Aşireti	4.100
Kelûkevâni Aşireti	3.843	Menkûr Aşireti	5125/2562
Mâmişbene Aşireti	-----	Şekmiran Aşireti	15.375.125

Irak bölgesinde Tanzimat sonrası toprak düzenlemeleri ile ilgili en önemli belge 1865 yılında Meclis-i Ahkâm-ı Adliye tarafından çıkarılan layihadır. On sekiz maddeden oluşan layihada aşiretlere de verilebilecek toprakların tanımı yapılmıştır. Ayrıca bu toprakların isteyen aşiretlere tapu kaydıyla verilmesi öngörülmüştür.⁴⁹ Fakat layihanın dördüncü maddesinin iki farklı aşiret yapısını ayrı ayrı destekleyerek aşiretler arası çatışmaya zemin hazırladığını söylemek de mümkündür. Şöyle ki; dördüncü maddenin öngördüğü düzenleme; kente yakın verimli arazilerin bedeli karşılığında ihale edilmesini sağlayacak iken; kent uzağındaki, genellikle verimsiz ya da hiç işlenmemiş arazilere

⁴⁷H. Bayraktar (2004). *19. yüzyılda Halep eyaletinin iktisadi vaziyeti*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, No: 8, s. 233.

⁴⁸... 1993, **a.g.k.**, 152-154.

⁴⁹Marufoğlu, 2003, **a.g.k.**, 186.

teşvikle yerleşim yapılacak olması; Müntefik ve Şammar gibi büyük aşiret federasyonlarının verimli arazileri ihale ile alabilmesini, daha küçük ve göçerlik özellikleri daha yaygın olan aşiretlerin verimsiz arazilere yerleşmesi sonucunu doğurarak sosyo – ekonomik bir çatışma ortamına neden olmuştur.

Tanzimat reformları hem Suriye’de hem de Irak’ta iltizam/mültezim/malikâne sistemini kaldırmaya yönelikti. Temelde bu reform en genel ifadesiyle Arap aşiretleri arasında iki ayrı tepki yarattı. Bu tepkiler aynı zamanda birbirlerinin zıt yönü olarak da düşünülebilirdi. Birinci tepki; eski sistemde toprağının başında olmayan mültezime vekâlet ederek toprakları yöneten ve bunu iktidarı ve maddi çıkarları doğrultusunda kullanan aşiret şeyhlerinin karşı çıkışıydı. İkinci tepki ise, reformlarda birlikte gelişecek merkezleşmenin devlet ile aracı olmadan doğrudan doğruya karşı karşıya kalışı gündeme getirecekti ve bu durum yüzyıllardan beri süregelen görece özerkliğin sonu anlamına gelmekteydi. Fakat küçük, dar bir ekonomik döngüye sahip aşiret ve kabileler için durum olumluydu. Topraklarda mevsimlik ‘ücretli işçilik’ yapmak yerine ekebilecekleri; verimsiz de olsa devlet tarafından tanınmış ve kayıt altına alınmış bir araziye sahip olacaktı.⁵⁰ 1865 yılında çıkarılan layihanın tarihi ile topraklara tapu verilmesi uygulamasının başladığı tarih olan 1869–1872 yılları arası dönem, aşiretlerin topraklar için çatıştıkları bir evreyi oluşturmuştur. Mithat Paşa’nın Suriye ve Irak valilikleri özellikle aşiretler üzerinde birçok etki yaratmıştır. Fakat bundan önce 1858 yılında çıkarılan Arazi Kanunnamesinin aşiretler üzerinde uyandırdığı etkiyi incelemek yararlı olacaktır.

1858 yılında çıkarılan Arazi Kanunnamesi, üzerinde birçok tartışmaların yapıldığı bir kanundur. Kanunname hakkındaki tartışmalar iki noktada toplanabilir. 1) hedeflenen amaç, 2) gerçekleşen etki. Kanunnamenin önemli özelliklerinden biri bireylerin toprağın tapusuna ve bu suretle devlet arazisini hukuken işletme hakkına sahip olmalarıydı. Devlet, toprağı fiilen işleten çiftçilere tapu senedi vermek suretiyle bunları sıkı kontrol altına alacak ve taşra liderlerinin nüfuzunu bertaraf edecekti. İnalcık – Faroqhi;⁵¹

“Arazi kanunnamesinin asıl maksadı daha ziyade ziraî bölgelerdeki istikrarı ve devamlılığı muhafaza etmektir. Devletin gelirlerini sağlamak ve arttırmak şüphesiz ki kanunun gayelerinden biriydi, fakat devlet gelirlerini istikrar uğruna feda etti. Küçük çiftçiye ehemmiyet verdi, ama üretimi arttırmak için büyük toprak malikânelerini destekledi...”

⁵⁰Arazilerin bu dönemde kayıt altına alınmasıyla verimliliğin de aynı oranda yükseldiğine dair bkz.: Mundy and Smith, 2008, **a.g.k.**, 68 – 87.

⁵¹S. Faroqhi vd., 2006, **a.g.k.**, 974.

diyerek uygulamada bir çelişkiden bahsetmekydi. Devletin bu çelişkili tavrı, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında şöyle bir aşiret sorunsalına yol açtı; Aneze, Müntefik, Şammar, Sa'dun, Ben-i Lam gibi federasyonlar malikâne tarzı toprakların işletmesini alabildiler. Fakat bir ayakları daima çölde bulunan ve kayıtsız arazilerde mevsimlik göçlerle çalışan deveci, küçük Arap aşiretleri kent yakınlarına yaklaşamadılar ve dönem dönem güç kazandıkça çatışmalara, yağmalara neden oldular. Diyebiliriz ki devlet, Arazi Kanunnamesi ile küçük fakat büyük asayiş problemlerine yol açabilen Arap aşiretlerini büyük aşiret federasyonlarının insafına bırakmıştı. Devlet ortaya çıkan bu sorunu, bir nebze olsun gidermek adına Ortadoğu'da farklı arazi mülkiyeti usulleri kullanmıştı fakat bu da kanunların eşitlik ilkesine aykırı bir durumdu ve istenen istikrarı yakalamaktan uzak bir görüntü içeriyordu. Bu konuda Lewis'in istatistiki bilgisi tamamlayıcıdır; Lewis, Suriye'de verimli arazinin büyük kısmında küçük çiftliklerin büyük toprak malikânelerine çevrilmesinin 1850'den sonra başlayıp süratlendiğini ve 1907'de memleketin arazisinin sadece dörtte birinin köylülerin elinde kaldığını söylemişti; "Havran'da el – Atrâş Dürzi aşiretleri arazi topladılar, çiftçileri topraklarından attılar ve ortakçılığa başladılar."⁵²

Irak'ta Arazi Kanunnamesi'nin öngördüğü kayıt ve tapulama işleminin, bölge aşiretlerinin düzensiz yapısına uymadığı için ertelenmesi ya da İstanbul yerine Bağdat'ta bir tapu kayıt işlemi yapılmasını gündeme getirmişti. Bağdat valiliği, bu istek ile ilgili raporunu merkeze göndermişti fakat ne merkezin istediği biçimde ne de yerel şartların öngördüğü biçimde; Irak'ın genelinde Arazi Kanunnamesi istenilen biçimde uygulanamamıştı.⁵³

Arap vilayetleri ve aşiretleri, 19. yüzyılın son büyük dönüşümünü, Mithat Paşa'nın Irak ve Suriye valiliklerinde geçirmişlerdir. Vilayet Nizamnamesi'nin en önemli hazırlayıcılarından olan Mithat Paşa, Bağdat valiliği sırasında aşiretlerle ilgili önemli kararlar almıştır. Aşiretlerle ilgili aldığı ilk önemli karar; Müntefik aşiret federasyonu ile ilgiliydi. Müntefik aşiretinin yer aldığı bölgenin genişliği ve önemi, bir sancak statüsü ile vilayet merkezine bağlı olmasını gerekli kılar iken, iltizam usulünün devam etmesi Müntefik aşiretini vilayetten bağımsız bir idare biçimine sokmuştu.⁵⁴ Mithat Paşa'nın

⁵²B. Lewis (2017). *Ortadoğu. Hristiyanlığın başlangıcından günümüze ortaldoğu'nun iki bin yıllık tarihi.*, (Çev: Selen Y. Kölay), İstanbul: Arkadaş Yayınları, s. 177 – 178.

⁵³Marufoğlu, 2003, **a.g.k.**, 193 – 194.

⁵⁴*Mithat Paşa'nın hatıraları.* (1997). (Haz: Osman Selim Kocaosmanoğlu), İstanbul: Temel Yayınları, s. 90.

aşiretlerle ilgili aldığı bir diğer büyük karar; askerlikten muaf tutulan aşiretlerden belli oranlarda “kur’a” usulüyle askere alım yapmak olmuştur. Hatta kentte küçük bir isyana da neden olan karar, sonunda uygulanmış ve bölgenin en sorunlu aşiretleri olan; Müntefik, Dilim, Amare aşiretlerinden asker alımlar gerçekleştirilmiştir. Mithat Paşa’nın aşiretlerle ilgili uzun zamandır uğraştığı bir başka durum da vergi toplama sorunuydu.⁵⁵ Yukarıda anlatıldığı üzere toprak nizamnameleri ve reformlar, Irak’ta farklı şekilde uygulanmakta ve bu da aşiretler üzerinde başıboşluk yaratmakta idi. Mithat Paşa’nın vergileri toplamak için görevlendirdiği Hille mutasarrıfı ve askerler, aşiretlerin sert tepkisi ile karşılaşmışlardı. Degara ve Afek aşiretlerine bölgede Hazail, Beni Hâkim, Cibur, Ebu Sultan aşiretleri de katılmış ve vergi toplama işi askeri bir operasyona dönüşmüştü. Fakat yukarıda nedenlerini açıkladığımız sorunlardan olan büyük ve küçük aşiret rekabeti ve devletin büyük federasyonları yanına alarak küçük aşiretleri tabiiyet altına almasının yol açtığı asayiş problemi, bu olayda da görülmüş; Müntefik aşiret federasyonu lideri Nasır Paşa, beraberindeki aşiret birlikleriyle Mithat Paşa’nın küçük kabilelere/aşiretlere yönelik harekâtına destek vermişti.⁵⁶ Bölgenin diğer büyük aşireti Şammarların da Mithat Paşa’ya desteğe gelmesi, küçük kabile ve aşiretlerin daha da baskı altına alınmasına yol açmıştı. Üstelik bu durum Mithat Paşa sonrası dönemde de devam edecekti. Fakat Mithat Paşa, bölgede asıl sorunun toprak meselesi olduğunu saptayarak şunu dile getirmiştir;⁵⁷

“... efradı ahali kendi mal ve mülkü olarak bir karış toprağa sahip olmayıp, âdeta hizmetkâr gibi çalışmakta ve seyyar olduğu cihetle ileri memleket sakinleri gibi ağaç yetiştirmek, ev yapmak, hayvan beslemek gibi şeyler yapmayıp sadece hisselerine düşenle (hisse-i fellahiye) kanaat getiriyorlardı... belki mültezimlerin ve kendi şeyhlerinin haksız zulümlerinden dolayı ellerine o da geçmiyordu.”

Mithat Paşa, toprak sorununu reforme etmeye çalışmıştır. Buna göre, Hindiye, Amare gibi aşiretlerin ellerindeki ziraî bölgeler gibi diğer yerler de dönüm ve “cerib” hesabıyla ayrılarak, birer uygun bedelle ahaliye dağıtılarak ihaleye çıkarılması kararlaştırılmıştır.⁵⁸ Mithat Paşa, Şammar aşiretinin de iskân edilerek üretici hâle getirilmesi için düzenlemeler gerçekleştirmişti. Aşiret mensuplarına tarımsal üretimde

⁵⁵Osmanlı Devleti’nin vergi toplama konusunda aşiretler nedeniyle yaşadığı zorluklarla ilgili bkz.: 1993, **a.g.k.**, 138 – 139.

⁵⁶Mithat Paşa, 1997, **a.g.k.**, 98.

⁵⁷Mithat Paşa, 1997, **a.g.k.**, 103.

⁵⁸Toprakların bu şekilde düzenlenmesi isteğine karşı çıkan Şammar aşiretinin ıslahı ile ilgili bkz.: 1993, **a.g.k.**, 109 – 112.

ihtiyaçları olan zira‘ alet – edevat da sağlanmıştı.⁵⁹ M‘ntefik aşiretinin yaşadığı M‘ntefik kasabasının da Bağdat vilayetine bağlı bir mutasarrıflık olarak yeniden oluşturulması yine Mithat Paşa d‘nemine rastlamaktadır. Irak’ta bu tip d‘zenlemeleri gerçekleştiren Mithat Paşa, g‘ney Irak b‘lgesi içerisinde yer alan Basra ve civarında da reformları uygulamaya girişmişti. Fakat Mithat Paşa, ‘zellikle Basra vilayeti yakınındaki Kuveyt ve çevresini b‘y‘k bir ‘zerkliğe razı olarak Basra vilayetine bağlamaya ikna edebilmişti.⁶⁰ Tanınan bu ‘zerklik, Birinci D‘nya Savaşı ‘ncesi Kuveyt’te bulunan aşiretlerin, İngilizlerle çok daha rahat iletişime geçebilmesine ve ittifak kurabilmelerine neden olacaktı. Burada da yine tarihsel olarak “kuzey” ve “g‘ney” Arap aşiretleri farklılığı g‘ze çarpmaktadır. ř‘yle ki; “kuzey” b‘lgesine mensup M‘ntefik aşiretinin, yerleşik bir kasaba hatta mutasarrıflığı bulunmasına rağmen şehirleşme gereklerini yerine getiremeyerek ‘kasabada yaşayan g‘erler’ olarak hayatlarını devam ettirmelerine rağmen; Kuveyt ve çevresindeki “g‘ney” aşiretlerinden; Utayba, Kahtan, Sabay ve Davasır gibi aşiretler Katar şehrini inşa ederek teşkilatlanabilmişler ve bu şehrin y‘netimini de Mutayr aşiretine bırakmışlardı.⁶¹

Mithat Paşa’nın valiliği sırasında b‘lgede yaşanan bir diğer aşiret sorunsalı, Necid b‘lgesinde İngilizlerin Vehhabi Suud ailesini kışkırtması ve Bağdat vilayetinde çeşitli çatışmalara yol amasıydı. Burada araştırmamız açısından ‘nemli olan konu; şammar aşiretinin iki ayrı kolunun birbirine rakip olması ve aşiretin en ‘nde gelen şeyhi olan ‘bn-i Raşid’in Osmanlı Devleti yanında yer almasına rağmen aşiretin Bağdat taraflarında yer alan kolunun ise devlet karşıtı bir tutum sergilemesidir. Aşiretin Bağdat kolunun şeyhi olan Abd‘lkerim, İngilizlerle iş birliği içinde Necid ve Ahsa’da isyan halinde bulunan Suudların ‘zerine asker g‘nderilmesini fırsat bilerek Osmanlı Devleti’ne karşı saldırganlığa başlamıştı. Fakat Abd‘lkerim yakalanarak idam edilmiş, onun temsil ettiği aşiret kolunun idaresi kardeşi Ferhan Paşa’ya geçmiştir. Osmanlı Devleti, desteklediği aşiret liderine askeri yardımda bulunarak aşiret reisliğini elde etmesini sağlamıştır. Fakat bu y‘ntemin Meşrutiyet d‘neminde zararlar doğurduğu da ifade edilmiştir.⁶² Suriye’de

⁵⁹K. Yakut (2016). Tanzimat d‘neminde Irak ve Suriye’de Arap aşiretleri ve devlet, *Yeni T‘rkiye Dergisi, Ortadoğu ‘zel Sayısı II*, Sayı: 83, Ankara: Yeni T‘rkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları, s.489

⁶⁰ Mithat Paşa, 1997, **a.g.k.**, 125 – 126.

⁶¹Kurřun, 1998, **a.g.k.**, 67 – 122.

⁶² ... (1334 – 1918). *Necid kıtası meselesi*, İstanbul: Matbaa-i Amire, s. 5 – 9.

Irak'taki kadar etkin reformlar yapacak zamanı bulamayan Mithat Paşa, Suriye ile ilgili toprak düzenlemelerini ve idari reformları öneren önemli bir layiha hazırlamıştır.⁶³

Irak bölgesinde Osmanlı reformları ile en çok bütünleşebilen Musul sancağını özel bir yerde tutan Khoury, 19. yüzyıl reformlarının Musul'da yarattığı etkiyi şöyle tanımlamıştır; "... 19. yüzyılda devletin kaynaklarının özelleştirilmesi Musul toplumunu açıkça ikiye böldü. Bir yanda vergi geliri birkaç haneden oluşan tek bir ailenin elinde toplanırken, öte yanda küçük küçük topraklara sahip koca bir topraklı eşraf grubu bulunmaktaydı..."⁶⁴ Irak bölgesinde bu reformlar devam ederken Mithat Paşa'nın valiliğine 1872 yılında son verilerek İstanbul'a dönmesi istenmiştir.

1877–1878 Osmanlı – Rus Savaşı, ülkenin her yerinde olduğu gibi Irak ve Suriye'de de büyük bir iktidar boşluğu yaratmıştı. Merkezi otoritenin zayıflamasını fırsat bilen aşiretler, bölgede sürekli bir isyan dalgası başlatmışlardır.⁶⁵ 1886 sonrası durum daha da kötüleşmiş Padişah Abdülhamid'in aşiretler sorununa mezhep ve itikad temelli yaklaşımı sorunu daha da derinleştirmişti.⁶⁶ Caf ve Hemavend adlı aşiretler, asayiş olaylarını daha da arttırdılar. 1888 yılında Caf aşiretinin tamamen iskân edilirse sorunun ortadan kaldırılabilceği düşünüldü. Fakat aşiretin paşalık ünvanı verilerek Gülanber kazasına atanan kaymakamı Mahmut Paşa'nın tüm Caf aşireti üzerinde otoritesi yoktu ve yolsuzlukları ortaya çıkmıştı.⁶⁷ Caf aşiretinin iskânıyla uğraşan Osmanlı Devleti, diğer yandan da; 1889'da Trablusgarp'a sürgün edilen Hemavend aşiretinin tekrar kaçıp gelerek Musul'a yerleşmesi ve bu aşiretin çıkardığı çeşitli olaylarla ilgileniyordu.⁶⁸ Hemavend aşiretinin de iskân edilmesi konusunda karar alındı. Buna direnen aşiret üyeleri sürgün edildi. Hemavend sorunu kalıcı olarak çözülemezken bu kez de Suriye kırsalında Arap Şammar Carba ve İran sınırındaki Piştar Arap aşiretleri de isyana kalkıştı. Suriye ve Irak'ta aşiret sorunsalı kontrol edilemiyordu. Devlet askeri önlemler almak

⁶³F. Gedikli (1999). Midhat Paşa'nın Suriye layihası. *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 2. Sayı, s. 169 – 189.

⁶⁴Khoury, 2017, **a.g.k.**, 125.

⁶⁵93 Harbi'nden sonra özellikle İran sınırında bulunan iki büyük aşiret asayiş olaylarının en büyük kaynağını oluşturuyordu. Bunlar Caf ve Hemavend aşiretleriydi. Kürt ve Arap kabilelerinin bir karışımından oluşan bu aşiretler isyan halinde birçok farklı aşiretle ittifak kurabiliyorlardı. 1885 – 1887 arası dönemde bölgedeki aşiretlerin huzursuzluk kaynağı olduğuna dair birçok yazı İstanbul'a ulaşmaktaydı; bkz.: ... 1993, **a.g.k.**, 178 – 180; 183 – 186.

⁶⁶Bu dönemde Irak'ta dinsel liderlikleri daha fazla ön plana çıkan iki aşireti Berzenci ve Talaban arasında kan davası başlamıştır. Bölgeye sorunu çözmek üzere gönderilen Müşir İsmail Hakkı Paşa'ya Abdülhamit şeyh ailelerine sert tedbir alınmaması için bizzat uyarmıştır. Bkz.: G. Çetinsaya, (2003). *Tarikat, aşiret ve siyaset*. II. Abdülhamit döneminde Musul vilayeti. *Irak Dosyası*, Cilt: 1, İstanbul: Tatav Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları, s. 280 – 281.

⁶⁷Çetinsaya, 2003, **a.g.k.**, 282 – 283.

⁶⁸... 1993, **a.g.k.**, 179 – 189.

zorunda kalmış Ahmet Cevdet Paşa döneminde yapıldığı gibi 1892’de bir askeri güç gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Fakat askeri önlemlerin doğası gereği uzun erimli olmaması ve merkezi hükümetin aşiretlerden gelen çok sayıda telgrafa olumsuz cevap veremeyerek bir nevi yumuşak davranması, 1894 yılında Irak’ta tekrar olayların patlak vermesine yol açmıştı. Olayların patlak vermesine neden olan bir başka unsur şüphesiz siyasi gelişmelerdi. 1890’lardaki Ermeni olaylarına, Girit meselesi ve 1897 Osmanlı–Yunan Savaşı da eklenince vilayetlerdeki karışıklık ve otorite boşluğu daha da artmıştı. Irak’ta Hemavend, Caf ve Şammar hadiseleri artarken, Meşrutiyetin ilanına giden süreçte Irak bölgesinde devletin aslî görevlerini yerine getiremediği ve bölgenin merkezi idare ile ilişkilerinin oldukça gevşediği görülmektedir. Bağdat, Musul ve Basra bölgelerinde, otorite boşluğu ve ortaya çıkan asayiş olayları; askere alınacakların toplanamamasına, aşiretler arasında meydana gelen çarpışmalar nedeniyle ordunun adetâ seyyar hâle gelmesine neden olmuştu. Vergilerin düzenli bir şekilde toplanamadığı Amâre ve Müntefik’teki aşiret hâkimiyetindeki yerlerde; büyük mukataaların ikişer-üçer yıl müddetle düşük bedellerle aşiret reislerine verilmesi; aşiretlerin nüfuzunun daha da artmasına yol açmıştı. Bu durumun ortaya çıkmasındaki en önemli neden ise, vilayette görevli memurların mülki ve mâli ehliyetlerinin olmaması ve görevlerini yapmamalarıydı.⁶⁹ Suriye’de 19. yüzyılın son on yılına damga vuran aşiret hadisesi, 1895–1896 Havran Dürzi aşiretleri sorunudur.⁷⁰

II. Meşrutiyete doğru Irak ve Suriye’de Arap aşiret sorunsalı bu şekilde cereyan etmekteydi. Meşrutiyetin 23 Temmuz 1908’de yeniden ilânı Osmanlı Devleti’ndeki her kesimin değişiklik beklediği bir evreyi başlatmıştır. Bu değişiklik beklentisi, Arap aşiretlerinde de görülmüş, aşiretlerin Osmanlı merkezi yönetimi ile ilişkilerinin temel paradigmasını; meşrutiyetin söylem ve koşulları ve Birinci Dünya Savaşı’nın değişken şartları oluşturmuştur.

1.2. İkinci Meşrutiyetin İlanı ve Arap Aşiretleri

1908 yılına gelindiğinde, Osmanlı Devleti’nde yurt içinde ve yurt dışında gelişen muhalefet, Balkanlarda İttihat ve Terakki Cemiyeti⁷¹ mensubu subayların katılımıyla askeri bir nitelik de kazanmıştı. Balkanlarda yıllarca Rum ve Bulgar çetelerine karşı

⁶⁹... 1993, **a.g.k.**, 305.

⁷⁰Havran’daki Dürzi olayları esnasında bölgede görev yapan askerlerden olan İsmail Zühdi anılarında ilginç bilgiler verir. Bkz.: İ. Zühdi (2008). *İntibah 1311 (1895/1896) Dürzi olayları*. (Haz: Ahmed Nezih Galitekin), İstanbul: Şehir Yayınları.

⁷¹Bundan sonra İTC olarak kullanılacaktır.

mücadele ederek; ihtilalci bir atmosferde⁷² yetişmiş bir grup subay; devletin içinde bulunduğu durum nedeniyle harekete geçme kararı almış ve 1908 devrimini başlatmıştı. Amaçlarını, Abdülhamid'in 1876 yılında rafa kaldırdığı anayasayı tekrar ilan ettirerek ülkeyi meşruti rejime kavuşturmak olarak belirlemişlerdi. İTC üyelerinden Enver Bey, Tikveş bölgesinde; Selahattin ve Hasan Tosun Beyler Arnavutlukta; Kolağası Niyazi ve Eyüp Sabri Beyler Resne ve Ohri taraflarında çeteler kurarak dağa çıkmışlardır. 24 Temmuz 1908 hareketi böylelikle fiilen başlamıştır. Sadrazam Sait Paşa'nın, Rumeli Müfettiş-i Umumisi Hüseyin Hilmi Paşa'dan aldığı telgraf, deyim yerindeyse yeni dönemin başlangıcının belgesini oluşturur. Hüseyin Hilmi Paşa'nın telgrafı İTC'nin ülkede yaygınlığını ve genel muhalefetin etkinliğini göstermektedir;⁷³

“Temmuz’un sekizinden onuna kadar ortaya çıkan olaylar, İslam ve Osmanlı tarihinde görülmemiş şeylerdir. Dağıtılması emredilen cemiyetler asker, memur ve halktan oluşmuş ir teşkilattır. Eğer kapatılması istenen bu cemiyetler İttihat ve Terakki ve tüm ülkeye yayılan şubeleriye, bu örgüt çok geniştir. İçinde bir yandan valiler, mutasarrıflar, kaymakamlar, zabıta memurları vardır. Bir yandan da müşirler, birinci ferikler, yüksek rütbeli subaylar, kısaca – Orduyu Hümayunun bir nefer bile istisna edilmeksizin hey’at-i umumiyesi ve ahalinin kısmı küllisi bu örgütlenme içindedir.”

23 Temmuz gecesi Rumeli’nden gelen telgraflar okunmuş ve Abdülhamid: “Kanun-ı Esasi ilânı benim zamanımda olmuştur. Bunun müessisi benim, bir müddet hasbellüzum meriyeti tatil edilmişti. Heyet-i Vükelâ’ya gidiniz, bunları söyleyiniz ve ilânı için mazbatanın yazılmasını irade ettiğimi tebliğ ediniz”⁷⁴ diyerek meşrutiyet taleplerini kabul etmiş ve kendi rızası ile olduğunu da vurgulayan sözlerle Kanun-ı Esasi’nin ilan edilmesini buyurmuştur. 24 Temmuz 1908’de gazetelerde kararın yayınlanmasıyla meşrutiyet ilan edilmiştir.

İkinci Meşrutiyet ilân edilmiştir ama sorunlar bir önceki siyasi rejimin sona erişti gibi bir devrimle nihayete erememiştir. Meşrutiyet idaresi tesis edilir edilmez İTC, içte ve dışta birçok sorunla yüzleşmek zorunda kalmıştır. Yeni rejim özellikle imparatorluk topraklarının küçülmesine, kaybedilmesine engel olamamıştır. Bu durum, ülkenin en örgütlü siyasi hareketi olan İTC’yi ülke topraklarını daha savunmacı, muhafaza edici bir

⁷²İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin ihtilalci bir atmosferin etkisinde gelişimine dair bkz.; İ. Tekeli ve S. İlkin (2003). *Cumhuriyetin harcı. köktenci modernitenin doğuşu*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 1-48.

⁷³T. Z. Tunaya (1989). *Türkiye’de siyasal partiler. ittihat ve terakki-bir çağın bir kuşağın bir partinin tarihi*. Cilt: III, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, s. 19.

⁷⁴Y. H. Bayur (1983). *Türk inkılabı tarihi*, Cilt: 1, Kısım 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 478-479.

aktör durumuna hızla sürüklemiştir. Temmuz 1908’de Bulgaristan’ın bağımsızlık ilan etmesi, Girit’in Yunanistan ile birleşmesi, Avusturya–Macaristan’ın Bosna–Hersek’i ilhak etmesi; İTC üzerinde travma etkisi yaratmıştır. Meşrutiyetin ilanından önce cemiyet çevrelerinde düşünülen, tartışılan tüm yapısal reformlar; siyasi ve askeri tehlikelerle ikinci plana itilmiştir. Ayrıca İTC’nin bu yapısal reformları tüm imparatorlukta uygulaması için ihtiyaç duyduğu zaman da, ekonomik imkânlar da yeterli olmamıştır. Buna rağmen yeni rejimin savunucuları, reformist bir idealizm içerisinde; elde kalan ülke toprakları için özellikle ilk üç yıl yoğun bir çaba içine girmişlerdir.

Meşrutiyetin ilanından sonra dört yıl içinde Osmanlı Devleti, Trablusgarp’ı ve On İki Ada’yı İtalya’ya bırakmış, İstanbul’un Rumeli geçiş güzergâhı hâric Avrupalı’daki tüm egemenlik alanlarını da Balkan devletlerine bırakmak zorunda kalmıştır. Suriye, Arnavutluk ve Arap Yarımadasında isyanlarla karşılaşmıştır. Devletin Balkanlarda toprak kayıplarına uğraması, Arap vilayetleri üzerinde daha da yoğunlaşmasına neden olmuştur. Meşrutiyet idaresi, Arap vilayetlerinin idaresine ve özellikle bu vilayetlerin toplumsal sorunlarına daha yakından eğilmek istemiş, reformcu söylemini icraat alanında da göstermek istemiştir. Arap vilayetlerindeki reformist düzeltim çabalarının en çok uygulanacağı ya da toplumsal yapıda karşılığını bulacağı grup, aynı zamanda yıllardır sorunların kaynağı olarak gösterilen Arap aşiretleri olacaktır.

1.2.1. Yeni Rejim Eski Sorunlar: Asayiş Olayları Karşısında Meşrutiyet Hükümetleri ve Arap Aşiretleri

Arap aşiretlerinin en çok asayiş sorununa yol açtıkları bölge hiç şüphesiz Irak coğrafyasıdır. Diğer bölgelerde yaşayan Arap aşiretlerine nazaran; Irak coğrafyasındaki aşiretlerin, toprağa daha bağımlı bir yaşayış tarzı benimsemeleri ve kentlerle ilişkilerinin daha sıkı iş birliklerine dayanması; asayiş olaylarının yıkıcı etkisini daha da arttırmıştır. Özellikle Basra bölgesinin geniş bir tarımsal zenginliğe sahip olması, Osmanlı Devleti – İran sınırındaki aşiret gruplarının bu bölgede hâkimiyet mücadelesine girişmesine neden olmuştur. Ayrıca İngiltere’nin Basra’da elde etmek istediği nüfuz nedeniyle aşiretlerle temas kurmaktan çekinmemesi de bölgeyi çatışmaların merkezi durumuna getiren bir başka neden olmuştur.

Meşrutiyetin ilan edildiği yıl Musul vilayetinde, Kürt Hemavend ve Arap Berzenci aşiretlerinin çatışması yoğunlaşmıştı.⁷⁵ Özellikle Meşrutiyetin ilanı ile birlikte

⁷⁵Musul Vilayetinin demografik özellikleri için bkz.; (EK-1)

Abdülhamid döneminde elde ettikleri ayrıcalıklı konumlarını kaybedeceklerini düşünen aşiret liderlerinden Şeyh Said Berzenci, Meşrutiyetin ilanının yarattığı iktidar boşluğundan yararlanarak açıkça isyana kalkışmıştır.⁷⁶ Bu isyanda bölgedeki İngiliz konsoloslğunun da parmağı olduğu iddiası, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki idarecileri tarafından ortaya konmuştur. Musul vilayetinden merkezi hükümete gönderilen bir telgrafta, İngiltere'nin Musul konsoloslğundaki görevlilerinden Vibliki'nin Hemavend aşireti bölgesinde dolaşarak Berzen aşireti şeyhiyle görüştüğü belirtilmiştir. Önemli olan nokta; telgrafta, Berzen aşiretinin Meşrutiyet aleyhine kabileleri harekete geçirmek üzere isyan ettiği bilgisidir. Nitekim bu telgraf üzerine; Sadaretin temalarıyla İngiltere hükümeti tarafından Vibliki görevden alınmış yerine Mösyö Grik atanmıştır.⁷⁷ Berzenci aşiretinin isyanını fırsat bilen ve çoğunluğu Kürt kabilelerinden oluşan Hemavend aşireti, saldırılarını arttırmış, özellikle tüccarların nakil yolları üzerinde birçok yağmaya girişmişti. Kerkük-Süleymaniye-Bağdat arasındaki yollar tamamen kapanmış ve ticaret büyük bir zarara uğramıştır. Irak'ta ortaya çıkan bu karışıklıklar üzerine Bağdat valiliği polis gücünü arttırmak için Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinden talepte bulunmuştur. Bu talep, altı bin kuruş maaşlı bir Vali Muavini ataması için Aralık 1909 yılında çıkarılan kanun ile yapılmıştır. Bağdat valiliği, Sadarettin Altıncı Ordu için gerekli olan zabitanın ve polis gücünün oluşturulması için de gerekli emirlerin verilmesi istemiştir.⁷⁸ Meşrutiyetin ilk yılında ortaya çıkan aşiret probleminin nedenlerini de içeren bir telgraf, Musul Valisi Zeki Bey tarafından gönderilmiştir. Hemavend ve çevresindeki bazı Arap aşiretlerinin yol açtığı olaylar nedeniyle Dahiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta; kısa vadede ortaya çıkan bir problemin dâhi ziraî üretim ve hasat nedenlerinden ötürü bir aşiret çatışmasına dönüşebileceği ortaya konulmaktaydı. Vali Zeki Bey, vilâyet idaresinin 1909 yılında bölge aşiretlerinden kıtlık nedeniyle hasılat yapamadığını, valilik bütçesinin de aşiretlerin ziraatla uğraşan kesimlerine erzâk tedarik etmekte yetersiz kaldığını belirtmiş ve bu durumun hükümet idaresinin bölgede aşiretler nezdinde bir güçsüzlük görüntüsüne neden olduğunu vurgulamıştır. Bu açıklamadan sonra askeri kuvvetlerin desteklenmesi ve olayların bastırılmasını önermiştir. Görüldüğü üzere Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti ve İTC henüz Meşrutiyetin ilk yılında, üretim ekonomisinin ve yıllık mevsim

⁷⁶Çetinsaya, 2003, **a.g.k.**, 302-304.; Abdülhamid yönetiminin bölgeden çok sayıda yerel eşrafla iş birliği yaparak sarayda görevlendirdiğine dair bkz.; F. Ahmad (2017). *Jöntürkler ve Osmanlı'da milletler. Ermeniler, Rumlar, Arnavutlar, Yahudiler ve Araplar*, (Çev: Ayşen Gür), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 146.

⁷⁷Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA]. (1910). DH. İUM. Dosya No: 42, Belge No: 57.

⁷⁸BOA, DH. MUİ, (1909). D. No: 44-2, B. No: 21.

değişkenliklerinin neden olduğu kıtlık nedeniyle aşiretlerin, derhâl harekete geçebileceği gerçeğiyle yüz yüze kalmıştı.⁷⁹ Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin, bölgedeki aşiret çatışmalarında karşılaştığı bir diğer sorun, vilayet idaresindeki adli memurların aşiretlerle yakın ilişkide bulunmalarından dolayı anlaşmazlıkların adli organlarla çözülememesiydi. Şöyle ki; Musul'da ortaya çıkan Arap ve Kürt aşiretleri arasındaki çatışma nedeniyle Vali Zeki Bey'in gönderdiği bir başka telgrafta; "... bu meselenin bura adliye heyetiyle rivayeti farz olursa bile devair-i adliyenin muhakeme kısmında bulunan azalar ile memurinin kısm-ı küllisi yerli olduklarından muamelenin selâmet-i cereyanı gayr-i muhkem..." olduğu belirtilmişti.⁸⁰ Musul Valisinin bölgedeki memurlar üzerindeki aşiret etkisini açıklayan telgrafından sonra Dahiliye Nezareti, Sadrazamlık makamına çektiği telgrafta; bölgedeki olayları araştırarak ve muhakemeye varacak bir heyetin merkezden veya başka bir vilayetten gönderilmesini istemiştir.⁸¹ Bölgede yapılacak tahkikatın, vilayet memurlarınca sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilemeyeceğinin ifadesi olan telgraf, aynı zamanda Meşrutî idarenin, vilayet idaresinde önemli bir baskı unsuru haline gelmiş olan Arap aşiretlerine "merkezi otoritenin etkisini hissettirmek" gereğini bildirmesi açısından önemlidir. Merkezi hükümet ve Arap aşiretlerinin, Meşrutîyetin hemen başındaki ilişkisi, güç ve yönetim mekanizmasının merkezi ve adem-i merkezi argümanlarıyla bu şekilde gelişmekteydi. Merkezi ve adem-i merkezi çatışmaların ya da izlenen politikaların özellikle sosyal ve siyasi entegrasyon süreçlerine doğrusal bir yönde etki ettiğini varsaymak, devletin aşiret politikalarını ya da aşiretlerin merkezi hükümet algısını yanlış anlamaya yol açmaktadır. Edward Shills'in; "sosyal ve siyasi entegrasyon süreçleri bir yandan merkezin değer sistemine tarihin diğer dönemlerinde olduğundan daha geniş bir kabul sağlamış, öte yandan da bilfiil uzlaşmazlığı ya da sistemin reddini arttırmıştır..."⁸² yorumu, reformist bir söylemle iş başına gelmiş Meşrutîyet idaresinin, Arap aşiretleri ile olan ilişkisinin kavramsal bağını çok iyi tasvir etmektedir. Bu telgraflardan Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin karşılaştığı sorunlar ile ilgili birçok sonuç çıkarmak mümkündür. Nitekim Abdülhamid döneminde, bölgenin idaresinin yerel memurlarla ve onların dayandıkları toplumsal tabaka olan aşiretlerle sağlandığı

⁷⁹BOA, DH. MKT., (1909). D. No: 1285, B. No: 1-8.

⁸⁰BOA, DH. MKT., (1909). D. No: 2719, B. No: 85-1.

⁸¹BOA, DH. MKT., (1909). D. No: 2719, B. No: 85-2.

⁸²H. Kayalı (2017). *Jön Türkler ve Araplar. osmanlılık, erken Arap milliyetçiliği ve İslamcılık 1908 – 1918*. (Çev: Türkan Yöney). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 14.; JönTürklerin merkez – Çevre ikileminde meşrutîyet sonrası politikalarının düzensizliği ve istikrarsızlığı ile ilgili bkz.; Ş. Mardin (2015). *Türkiye'de toplum ve siyaset*, (Der: M. Türköne – T. Önder), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 35-79.

görülmektedir. Meşrutiyetin ilanıyla hem yerel eşrafın idaredaki etkinliklerini kaybedeceği endişesi hem de Arap–Kürt aşiretleri çatışmasının idari dairelere kadar sirâyet etmesi, bölgede ortaya çıkan karışıklıkların nedenini oluşturmuştu. Bölge Arap–Kürt aşiret çatışmasını yerelde bir sorun olarak yaşarken, aşiret yapısının görece özerkliği devlet ile aşiretleri karşı karşıya getiren bir etken olmuştu. Yeni bir dönemin açıldığı retoriğiyle işbaşına gelen İTC ve cemiyetin desteklediği hükümetler bu nedenle büyük bir ikilem yaşayacaktır. Birincisi; merkezi idare, aşiretleri eski geleneksel “ayrıcalıklı” konumlarında bırakacak ve adem-i merkezi niteliklerini tanıyacaktır; ikincisi; devletin modernleşme yolunda geçirmesi gereken en önemli eşik olarak görülen merkezîyetçiliği sağlayacaktır. Bu gerçeğe derhâl yüzleşen İTC, iki seçeneği de reddederek günlük politikaların kararsızlığında bir düzen oturtmaya çalışmışlardır. Nitekim dönemin kaotik konjonktürü dönemin Meşrutiyet döneminde iş başına gelen hükümetlere başka seçenek de bırakmamıştır. Söz konusu ikilem, ilk olarak Irak’ta uygulanması düşünülen reform çalışmalarının teorik özelliklerinde ortaya çıkacaktır. Irak’taki reformist düzenlemeler, Suriye ya da Arabistan yarımadasından yürütülen çalışmalarla aynı gelişim çizgisini ve aynı sonucu doğurmayacaktır. Çünkü; “kırsal Irak kavramı, kentleşmenin merkezileşmenin olumsuzluklarıyla karşıt bir haldeydi... Irak toplumu milliyetçilik öncesi homojen bir yapıya sahip değildi çünkü, efendi – aşiret ayrımıyla bölünmüştü.”⁸³ Görüldüğü üzere Meşrutiyetin henüz birinci yılında bölgede büyük bir aşiret sorunsalıyla ile karşılaşmıştır. Bu bağlamda bir parantez açmakta yarar vardır. Özellikle Musul’dan gönderilen telgraf ve merkezi hükümetin, Arap ve Kürt aşiretlerinin sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesi ve gerekli düzenlemelerin ne olduğunun incelenmesine yönelik bir komisyon kurma önerisi; Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin aşiret problemine reformist ve eşitlikçi bir şekilde yaklaşmak istediğini ortaya koymaktadır. Hükümet, bölgedeki aşiretler arası mücadelelere, Abdülhamid döneminde sıkça başvurulmuş mezhepsel temelli yaklaşımın bölgede çatışmaları körüklediği sonucuna vararak; yapısal reformlar ile yaklaşmıştır.⁸⁴

⁸³T. Dodge (2013). Aşiretler, sömürgecilik ve milliyetçilik. *Aşiretler ve iktidar Ortadoğu’da etnisite ve milliyetçilik*, (Çev: Ömer Ögünç), (Der: F. A. Jabar – H. Dawod), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, s. 254.

⁸⁴Sinan Marufoğlu, henüz 1909 yılında Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin, aşiret sorunsalına bir aşireti diğerine karşı kullanarak yaklaştığını ifade etmiştir. Fakat İngilizlerin koruyup kolladığı Kuveyt ve Muhammara Şeyhlerine karşı Osmanlı Devleti, bölgedeki diğer aşiretlere yaptığı haksızlık nedeniyle Müntefik Şeyhinin yanında durmamıştır. Marufoğlu’nun söz konusu iddiası için bkz.; Marufoğlu, 2003, **a.g.k.**, 336.; Abdülhamid’in bölgedeki aşiretlere mezhep temelli ayrıcalık tanıdığı ile ilgili bkz.; ... 1993, **a.g.k.**, 208 – 219.

1.2.2. Merkeziyetçi Reformlar ve Arap Aşiretleri

Meşrutiyet idaresi, devletin dağılmasını durdurabilmek ve özellikle elde kalan bölgelerin devlete olan bağlılığını, Osmanlılık ideolojisi bağlamında sağlamak üzere reformlara girişmiştir. Arap vilayetlerinde gerçekleştirilmek istenen reformlar, özellikle Batılı devletlerin bölgeye yönelik ilgileri artmışken daha da önemli hâle gelmişti. Özellikle Suriye ve Irak kırsalında izlenen politikalar, aşiretleri etkilediği ve aşiretlerin bu politik tercihlere tepki verdiği bilinmektedir.

Irak bölgesinde kırsalı ilgilendiren reformlara yönelik ilk ciddi girişim, 1909 yılında gerçekleşmiştir. 1909 yılı Meşrutiyet hükümetinin bölgeye yönelik planlarının başlangıç yılı olmuştur. Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti, 1909 yılında başlayan reform girişimlerine büyük destek vermiştir. Fakat bu reform girişimleri, hükümetin gündeminden önce yabancı basında yer bulmuştur. İngiliz Standart gazetesi bölge ile ilgili bir dizi yazı kaleme almıştır. Bu dönemde Suriye ve Irak ile ilgili dış basının yoğun bir ilgi göstermesi, Arap vilayetleri için İngiltere ve Almanya'nın harekete geçmesinin zeminini de hazırlayan etkenleri açıklamaktadır. İngiltere'de yayınlanan Standart gazetesinde "Ceziretü'l Arab" ile ilgili bir yazı dizisi, Yeni Tasvir-i Efkâr gazetesinde iktibas edilerek yayınlanmıştır.

Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin, bölge için düşündüğü reformlar ile ilgili bir tahkikat yaptırması gecikmemiştir. 1909 Nisan'ından Eylül ayına kadar inceleme yapılmıştır. Irak bölgesi arazisini incelemesi ve çözüm önerileri geliştirmesi için hükümet, Fen Müşaviri İngiliz Sir William Wilcooks'u görevlendirmiştir. İncelenmesi istenen bölge, kuzeyde Dicle üzerinden güneyde Basra'ya kadar uzanıyordu. Çalışma sona erdiğinde; Dicle ve Fırat'ın suları tamamen arzu edildiği gibi kontrol altına alınabilecek, taşkınlar önlenerek çiftçilerin iklimsel değişiklikler nedeniyle ekim yapamamasının önü alınacaktı. Hedeflenen çalışma neticesinde bir milyon dönümlük arazi verimli hâle getirilecekti.⁸⁵ Sir Wilcooks'un tavsiye ettiği projeye göre; birçok dâimi bend inşa edilecekti. Suyun seviyesi her mevsimde arzu edilen yükseklikte tutularak hem taşkınlar önlenecek hem de kurak geçen dönemlerde toprağın ihtiyaç duyduğu su miktarı sağlanabilecekti. Bu konuda Mısır'ı örnek veren Müşavir, Mısır'da İngiliz hâkimiyeti sonrası Nil nehrinde inşa edilen yapılarla tarımsal üretimin geliştiğini ifade etmiştir. Sir Wilcooks, bir demiryolu hattını da şiddetle önererek bu hattın gerçekleşmesi durumunda

⁸⁵(11 Teşrinievvel 1909). Ceziretü'l Arab'ın istikbali I. *Yeni tasvir-i efkâr*, no: 133, s. 9.

bölgedeki Arap aşiretlerinin serbestçe dolaşımının da engelleneceğini belirtmiştir. Standart gazetesi devlet–aşiret sorunsalına dair tespitte bulunmayı da ihmal etmez. Gazete, Arap aşiretlerinin yol açtığı asayiş olaylarını ve Bedevi yaşam tarzını kast ederek; “...Araplar yola girmez, sâlâh kabul etmez adamlar değildir. Araplar, hakikaten hükümet için bir menba-i za’f ve müşkilat olacak yerde bilâkis kıymetli bir unsur-ı mütemed olurlar.” demektedir. Wilcooks’un projesinin gerçekleşmesi durumunda, Arapların gayet mükemmel bir hayat sürececeklerini iddia eden yazı; “Heyet-i muntazam ve fa’aleye dahil olacaklar ve iskâ ve umrân ameliyatının ilerlemesi için müzaharetine şiddet-i ihtiyaç derkâr olan merkezi hükümete fevkâlade riayetkâr değil, belki zahir olacaklardır. Fakat şimdiye kadar böyle bir vesile yoktu.” demektedir.⁸⁶

Görüldüğü üzere yabancı basın, özellikle İngiltere, Irak bölgesindeki arazi reformundan oldukça olumlu sonuçlar beklemekteydi. Hatta bölgedeki Arap aşiretlerinin bu reformlar sonucu, Osmanlı merkezi hükümetine bağımlı olarak kalmayabileceklerini dâhi iddia edebilmişlerdi. İngiltere, Osmanlı hükümetinin bölgede gerçekleştireceği her türlü reformun yürütücüsü ya da müdahili olma konusunda ısrarlıydı. Hatta bunu yaparken İslam medeniyetinin, Batı medeniyetine büyük katkılar sağladığını vurguluyor ve dostluğunu ilan etmekten çekinmiyordu. Hindistan Cemiyet-i İslâmiyyesi’nin toplantısında konuşan İngiliz Profesör İvan Muller’in beyanatı tam da bu amaca yönelikti. Muller’e göre İngilizlerin, Doğu medeniyetine, Batı medeniyetinin oluşturduğu yönleri aktarması açısından çok şeyler kattığını ifade etmiştir. Osmanlı Devleti’nin İngiltere aracılığıyla girişeceği reformları ya da olması gereken durumları anımsatırcasına Müller;⁸⁷

“Âlem-i İslamiyyette yakında mühim teceddüdler vuku bulacaktır. Buna en büyük bürhan, Memalik-i Osmaniyye’de ahiren cereyân eden tahavvülât-ı mühimmedir. Bu tahavvüller, ahâlisi meyanında Müslüman bulunan her memlekette tesirini gösterecektir. Tahavvülât-ı Mebhüsedde en ziyade alâkadâr Hristiyan memleketi, İngiltere’dir. İngiltere bu teceddüde... çalışmış ve mamafih nazariyat-ı İslâmiyyeye münâfi hiçbir teşebbüste bulunmamıştır.”

Yine Standart gazetesinde çıkan reform ile ilgili bir yazıda; Irak’ta toprak ve aşiretler ile ilgili ilginç bir öneri yer almaktadır. Bu öneriye göre Mısır’ın işlenmiş vadilerinde faaliyet gösteren zeki ve çiftçi aşiretlerin, Ceziretü’l Arab’ın verimli ovalarına davet edilmesi gereklidir.⁸⁸ Bu önerinin ileri sürülmesi bize; bölgedeki Arap aşiretlerinin,

⁸⁶(21 Teşrinievvel 1909). Ceziretü’l Arab’ın istikbali-II. *Yeni tasviri efkâr*, no: 141, s. 5-6.

⁸⁷(26 Ağustos 1909). İngiltere ve İslamiyyet. *Sırâtülmüstakim*, sayı: 51, s. 14-15.

⁸⁸(6 Teşribisani 1909). Ceziretü’l Arab’ın istikbali-III. *Yeni tasviri efkâr*, no: 157, s. 6 – 7.

tarımsal yöntemlerde çağdaş metotları kullanamadıklarını ve aynı zamanda üretimlerini pazar ekonomisine entegre edemediklerini göstermektedir. Nitekim Arap aşiret ekonomisinin, aşiret reisliğine tabii bir üretim biçiminde ilerlediği düşünülürse, bir mukataa üzerindeki üretici kabilelerin o bölgenin aşiret federasyonu ve en büyük aşiret reisinin hesabına çalışan “ücretli işçi” benzeri bir yapıda olduğu anlaşılır. Söz konusu yazıda ileri sürülen reformun, direkt olarak aşiret federasyonuna bağlı üretici kabilelerin gelişimi üzerinde durması, doğal olarak aşiret reisliğinin konumunu zayıflatacak bir hamle olarak görülebilir. Tüm bu olumsuz üretim döngüsüne rağmen verilen istatistiki bilgi, genel olarak aşiret yapılarının baskın olduğu bölgelerden elde edilen ürünlerin, nakil masrafları ve kâr oranları pazar ekonomisine kıyasla düşük olsa da; kâr edilebilen bir durumda olduğu için sürdürülebildiğini gösterir. Ayrıca ürünlerin sevkiyat güzergâhında da yine aşiret varlığı düşünüldüğünde bölgede uzun yıllar demiryolu inşa edilememesi de bir nevi anlaşılmaktadır;⁸⁹

“...elyevm mevcut olan sevkiyat-ı hariciyyeye aittir ki, nehirden Basra’ya ve oradan Basra Körfezi ve Bahr-ı Ahmer tarikiyle harice vâki olan sevkiyat ve ihracat ücreti pek gâli olduğu halde bile icra olunuyor. Eğer daha kısa ve ucuz bir tarik-i nakliyat tesis olunur ve bugün hâli duran yüzbinlerce dönüm arazi işletilebilir ise, bu günkü mahsulatın yüz misli tezâyüd edecektir...”

⁸⁹(6 Teşrinisani 1909). Ceziretü’l Arab’ın istikbali – III. *Yeni tasvir-i efkâr*, no: 157, s. 6-7.

Tablo. 2.2.2. *(Yeni Tasvir-i Efkâr – 6 Teşrinisani 1909)*

Sığır ve sâire	İngiliz Lirası
Bargir, sığır, deve, manda; Takriben 27.000 re's (beheri iki liradan)	54.000
Davar, buzağı, keçi; takriben 100.000 re's (beheri 5 şilinden)	25.000
Elyevm mevcut posta vergisi	3.356
Hububat, yün, zamk, hurma ve kök vs.	11.624
Toplam	108.980

Basra Körfezi'nde aşiretlerin 1909'da elde ettikleri ticaret gelirleri

Aşiret bölgesi reformlarını konu alan yazıda ilginç tasvirlerle de yer verilmiştir. Bu tasvirler özellikle uzun yıllar aşiret çatışmalarının ve Osmanlı Devleti'nin bölgeyi imar etmede ne kadar yetersiz kaldığına delil gösterilebilir. Özellikle bölgenin kırsal alanlarının tasviri bu bölgelerde uzun yıllar hiçbir reformun yapılamadığını gözler önüne serer; "...bugün bu enkâzın kesret ve cesâmeti, buraların mazideki umrân ve azametini göstermeye kifâyet eder. Bu enkâz-ı mûhibenin kısm-ı azamı gubar-ı a'sar altında mestur duruyor ve ancak kazma ve kürek tesiriyle defainini meydana çıkarıyor.”⁹⁰ Burada aktarılan arazi reformunun gerekliliği ve bölgenin mülkiyet ilişkilerinin devlet – aşiret sorunlarına önemli bir neden yarattığı tarımsal ve mülki istatistiklerde açıkça görülmektedir;⁹¹

⁹⁰(6 Teşrinisani 1909). Ceziretü'l Arab'ın istikbali – III. *Yeni tasvir-i efkâr*, no: 157, s. 6-7.

⁹¹S. Faroqhi vd., 2006, **a.g.k.**, 966.

Tablo.2.2.3 (*Yeni Tesvir-i Efkâr. 6 Teşrinisani 1909*)

	Toplam Alan	Ekilen Alanlar
Halep	4000	467
Bağdat	14.121	41
Basra	13.880	44
Beyrut	3050	298
Musul	9.100	232
Suriye	10000	348

Suriye ve Irak'ta Ekili Topraklar (Hektar)

Yüzyıllardır verimli hilâl olarak adlandırılan bölgenin bu denli seyrek bir ekili alana sahip olması devletin öncelikle bu soruna bir çözüm bulması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Söz konusu ekili yerlerin de büyük çoğunluğunun aşiret reislerine ait mukataalar olması üretim düşüklüğüne aşiret sorununu da eklemlemektedir.

1909 yılına ait bir başka istatistiki veri, arazi mülkiyeti ile ilgili olandır. Buna göre Arap vilayetleri içerisinde yalnızca Irak'ta Şat kazası ve Musul'da Süleymaniye kazasındaki ailelerin 50 dönümden fazla arazileri bulunmaktadır. Diğer vilayet ve kazalardaki aileler ya çok az bir toprağa sahip ya da aşiret mukataasında üretim yapmaktadır.⁹² İngiliz Müşavirin raporuna göre hazırlanan ve bölgelerde gerçekleştirilecek olan işlemlerin masrafları çıkarılmıştı. 1909 ve 1910'da Hüseyin Hilmi Paşa ve İbrahim Hakkı Paşa hükümetlerinin bu işlemler için ayırdığı bütçe şu şekildedir; Fırat üzerindeki işlem 1.856.760 liraya ve Dicle üzerindeki işlem 1. 820. 480 liraya veya geneli 3.677.240 lira. Bu projeye göre Fırat üzerinde 700.000 Dicle üzerinde ise 300.000 hektar alan iskâ edilecektir.⁹³ Bu arazinin büyük bir kısmının hurmalık ve bahçe olması planlanmıştır. Projenin merkezi idare için önemi büyüktür. Nitekim Fırat ve Dicle'nin yol açtığı taşkınlık ve mevsimsel değişiklik; tarımsal gelirin düşmesine, hasatın istikrarsızlaşmasına ve buna bağlı olarak aşiretlerin de sürekli hareket halinde olmalarına ve asayiş problemlerine yol açmalarına neden olmaktadır. Bundan başka düzensiz akarsu rejimi nedeniyle bahçe ve çiftlik yerleşimlerinin kurulamaması, aşiret federasyonu üyesi olan kabileleri daha çok birbirine bağımlı hale getirmektedir ve bu durum, aşiret çatışmalarına da yol açmaktadır. Söz konusu projenin, bu işlem için seçilen bölgeler, aşiretlerin yoğun yaşadığı yerlerdir; Hindiye, Felluce, Bağdat, Kabil-i Seyr-i Sefain

⁹²S. Faroqlı vd., 2006, **a.g.k.**, 982.

⁹³(23 Teşrinievvel 1909). Ceziretü'l Arab'ın esbab-ı terâkki ve inşirahı, *Yeni tasvir-i efkâr*, no: 143, s. 4-5.

Kanalı; Dicle üzerinde Kut Seddi, Basra, Belt Seddi.⁹⁴ Bu proje, bölgedeki bazı aşiretleri sevindirdiği gibi (toprağa bağımlı olmanın) vergi yükü de getirecek olması, kayıt altına alınmaya karşı çıkacak bazı aşiretleri de merkezi yönetimle karşı karşıya getirecektir.

Irak arazisinde yürütülmesi düşünülen proje ile ilgili Meclis-i Mebusan'da gerçekleşen tartışmalar, esasen merkezi yönetimin içinde bulunduğu durumu, merkezi idarenin imparatorluğun uzak vilayetlerle olan ilişkisinin hangi argümanlarla, hangi bağlantı noktalarıyla kurulduğunu açıklaması bakımından önemlidir. Irak bölgesindeki Divaniye kenti Mebuslarından Şevket Paşa'nın Bağdat ile Basra arasındaki arazinin geliştirilmesi ile ilgili projeye dair ifadeleri, merkezi yönetimin henüz bölgeye nüfuz edemediği gerçeğini ortaya koymaktadır. Şevket Paşa, bölgedeki Arap aşiretlerinin merkezi yönetime doğrudan bağlanabilmesinin çok uzun yıllar alacağını ve daha iskân gibi en temel görevin dâhi başarılamadığını öne sürmekteydi. Böyle bir girişimin bölgenin aşiret ve yağmacılık yapılanmasını düzenleyebileceğini ayrıca ekonomik olarak da faydalarının olabileceği de Şevket Paşa tarafından ifade edilmişti. Konya Mebusu Vehbi Efendi, bu projenin faydası için öncelikle aşiretlerin iskânını öne sürmüştür. Vehbi Efendi, bölgenin göçebe niteliğinin dikkate alınmadan bir reform yapma imkânsızlığını dile getirmişti.⁹⁵

Meşrutiyetin birinci yılında aşiretlerle ilgili sorunlar görüşülürken, arazi ıslahının ve iskânın yanında diğer reform önerileri de gündeme gelmiştir. Özellikle diğer reform önerilerinin de önemli bir kısmının Arap vilayetlerinden gelen mebuslar tarafından tartışılması önemlidir. Merkezi yönetimin, Arap bölgeleri ile ilgili yaklaşımı ve Arap bölgelerinin merkezi yönetim ile bağlılıklarını vurgulamaları bu konuya bir parantez açma gereğini ortaya çıkarır. Buna göre imparatorluğun ıslaha muhtaç olduğu tek bölgenin (mahalli olarak aşiretlerle ilgili) Arap bölgeleri olmadığı, Arap mebuslar tarafından vurgulanmıştır. Nitekim Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti, aldığı kararla; Doğu Anadolu başta olmak üzere imparatorluğun Doğu vilayetlerinin karışıklığına çare olarak kolluk kuvvetlerinin arttırılması ve Meşrutiyet yönetiminin tüm imparatorlukta Osmanlıcılık ideolojisinin bir gereği olan tebaanın eşitliği ilkesini uygulayabilmesi için komisyon kurulması gerektiğini bildiriyordu. Meclisin 8 Mart 1909 tarihli oturumundaki görüşmeler, Arap vilayetlerinden gelen mebusların söz konusu endişeyi taşıdıklarını

⁹⁴(23 Teşrinievvel 1909). Ceziretü'l Arab'ın esbab-ı terâkki ve inşirahı", *Yeni tasvir-i efkâr*, no. 143, s. 4-5.

⁹⁵Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi [MMZC], (16 Şubat 1324). Devre: 1, İçtima: 1, Cilt: 2., s. 97.

ortaya koymuştur.⁹⁶ Arap bölgelerinin önde gelen mebuslarının Meşrutiyetin ilanıyla beraber imparatorluğun merkezi yönetimine daha çok entegre olmaya çalıştıkları, kendi kaderlerinin Osmanlı Devleti ile beraber anılmaya muhtaç olduğu görüşü güçlü bir şekilde ortaya konmuştu. E. Rogan Meşrutiyetin yarattığı söz konusu birlik duygusu ile şunları söylemektedir;⁹⁷

“Anayasal devrimin doğurduğu umutlar büyük bir çeşitliliğe sahip Osmanlı nüfusunun tüm kesimlerini ortak bir yurtseverlik anında biraraya getirdi... Anayasal devrime kadar hükümetin geçmişte bir Osmanlı ulusal kimliği geliştirme yönündeki çabaları bu çeşitliliğe saplanmıştı. Siyasal bir eylemcinin yazdığı gibi, Araplar ‘devlette artık Arap veya Türk veya Ermeni veya Kürt olmadığı, herkesin eşit haklar ve sorumluluğa sahip olarak bir Osmanlı olduğu inancıyla, Türkleri bağrına bastı.’”

Arap mebuslar için Meşrutiyet idaresi, devletin birçok sıkıntısının üstesinden gelebilecek bir rejimdi. Bu nedenle Halep–Musul–Kerkük–Şam–Bağdat gibi Arap bölgelerinin önemli şehirlerinin mebusları, Meşrutiyet idaresi ve devletin bekâsına katılmalarını sağlayacak enstrümanların yaratılabilmesi için mücadele etmişlerdir. Meşrutiyet idaresinin Araplar arasında birlik ruhunu oluşturmadağı yerler ve aydınlar da yok değildir. Meşrutiyetin ilanının hemen sonrasında Nadra el – Mutran’ın “el-ihâü’l-Arabi” adlı cemiyetinin; Arap ayrılıkçı düşünceleri Şam ve civarında yaymaya başlaması, Meşrutiyet fikrinin bazı çevrelerde kabul edilmediğini göstermektedir.⁹⁸ Arap entellektüelleri içerisinde saygın bir konumda bulunan Reşid Rıza da Meşrutiyetin ilanının hemen sonrasında çıktığı Arap vilayetleri seyahatinde Arap–Türk unsurunun birliğinden ve Meşrutiyetin birleştirici değerlerinden bahsetmiştir;⁹⁹

“... tam da bu günlerde tüm tabakalar arasında Meşrutiyet ruhunun yayılması ve hükümetin yapıp ettiklerinde denetlenmesi konusunda İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin en güçlü yardımcıları olmalıyız ki böylelikle demokrasi Devlet’te iyice yerleşebilsin ve mebuslar toplandıktan sonra parlamenter usul çerçevesinde hareket edebilsinler”

Konuyla ilgili verilecek bir başka örnek, Kerkük Mebuslarından Mehmet Ali ve Salih Efendilerin, bölgede eğitimin eksikliği nedeniyle sundukları projelerdir. Kerkük’te asayişsizliğin, ahlâki çöküşün önüne geçilebilmesi için çeşitli yaş gruplarına ve derecelerine göre ayrılan iptidaiye, rüştiye ve idadilerin kurulmasını istemeleri önemlidir.

⁹⁶MMZC, (23 Şubat 1324). D: 1, İ: 1, C: 2, s. 195 – 201.

⁹⁷E. Rogan (2017). *Osmanlı’nın çöküşü. Ortadoğu’da büyük savaş 1914 – 1920*, (Çev: Özkan Akpınar), İstanbul: İletişim Yayınları, s. 32.

⁹⁸Reşid Rıza (2013). *Arap gözüyle Osmanlı. İttihad-ı Osmaniden Arap isyanına*, (Çev: Özgür Kavak), İstanbul: Klasik Yayınları, s. 98

⁹⁹Rıza, 2013. **a.g.k.**, 99.

Daha önce de El-Cezire’de toprak ıslahını ve reformunu öngören Basra Mebusları da aynı düşünceleri dile getirmişlerdir. Hatta Kerkük mebusları, aşiret reislerinin, bölgede etkili olmak için cahil nüfustan faydalandıklarını ifade etmiştir. Bu sorunsal ile ilgili bir başka öneri, yeni rejimin 1908 devrimini hakkıyla uygulaması gerekliliği üzerine ileri sürülmüştür. Yemen Mebusları Esseyid Ali bin Hüseyin ve Muhammet Abdullah Efendiler, Yemen’de devam eden asayişsizliğin yeni rejim tarafından bertaraf edilmesinin Meşrutiyet rejiminin meşruluğunu güçlendirecek bir etken olduğunu ifade etmişlerdir. Yemenli Mebuslar, merkezi idarenin bölgede yerleşmesi için sundukları öneride; istibdat devri memurlarının tasfiye edilerek onların yerine Meşrutiyet fikrini benimsemiş ve görevlerinde başarılı olmuş kişilerin getirilmesini istemişlerdir. Aynı günkü başka bir oturumda Kerkük Mebusları Mehmet Ali ve Salih Beyler bölgelerinde büyük sıkıntı yaratan kuraklığın yol açtığı sorunları da dile getirmişlerdir. Kuraklığın ekonominin kötüye gitmesine ve bunun sonucu olarak aşiret ve kabilelerin Osmanlı Devleti’nden uzaklaşmasına neden olduğunu ifade etmişlerdir. Hatta aşiretlerin bu ekonomik çıkmazı kullanarak askerliği bile kabul etmediğini; bu sorunu en azından Kerkük için engellenmenin bir yolu olarak Kerkük yakınından geçen Zâb-ı Sağır nehrinin, Kerkük çevresindeki ekili-dikili arazilerden geçirilmesini önermişlerdir. Böylelikle yerleşik bir nüfus yaratılacağı, vergilerin toplanabileceği ve aşiret mensuplarının yerleşik bir hayata geçerek askerliği dâhi kabul edebilecek bir duruma getirilebileceği savunulmuştur.¹⁰⁰ Bu reform isteklerinin yanında aşiretler için farklı eğitim reformu önerileri getiren başka mebuslar da olmuştur. Suriye Mebusu Rüştü Bey, Kerek sancağında inşa edilen mektebe, aşiret halklarının rağbet göstermemesi ve tayin olunan vaizlerin hizmet edememeleri üzerine bu vaizler yerine iki “seyyar öğretmen” in atanmasına dair öneride bulunulmuştur. Öneriye göre seyyar öğretmenler, konar – göçer aşiretler arasında, onlar gibi gezici bir şekilde öğretmenlik yapmaya çalışacaklardı. Eğer bu başarılı olursa diğer aşiretlere de aynı yöntemin uygulanabileceği belirtilmiştir. Bir diğer husus, Meşrutiyet rejiminin gözettiği; tebaanın eşitliği ilkesine ve merkezîyetçi özelliklerine aykırı olarak uygulanan vergi rejiminin değiştirilmesine yönelik olmuştur. Kerbela Mebusu Abdülmehdi Efendi’nin Maliye Nezareti’ne verdiği soru önergesi üzerine konu tartışılmaya başlanmıştır. Abdülmehdi Efendi, Kerbela ve diğer Irak vilayetlerinde vergi uygulamalarının diğer bölgelerle tutarsızlık arz ettiğini, bununla ilgili bir açıklama

¹⁰⁰MMZC, (23 Şubat 1324). D: 1, İ: 1, C: 2, s. 195-200.

yapılmasını istemiştir. Tartışmaya katılan Bağdat mebusu Babanzade İsmail Hakkı Bey, bu tür vergi uygulamalarının birçok ürünü kapsadığını, bunun Kerbela’da da uygulandığını söyleyerek; Bağdat vilayetinde, Basra vilayetinden vergi toplama usullerinin tamamen başka bir şekilde uygulandığını söylemekteydi. Babanzade İsmail Hakkı, bu usulün tamamen bölgenin örfi özelliklerine göre şekillendiğini ve bunun da bölge insanları tarafından tepkiyle karşılandığını söylemiştir. Tartışmaya katılan bir başka Mebus olan Şevket Paşa, bölgede tutarlı olmayan ve bölgeden bölgeye değişen vergilerden ve en önemlisi vergilerin alındığı ürünün değeri oranında vergi alınmadığını ifade etmiştir; “... ağnam rüsumu 3–3,5 kuruş alınıyor ki, yünü ile diğer özellikleri ile dört kuruşa çıkıyor. Halbuki Irak’ta kıymetli 1 mecdiyeden, nihayet 2 mecdiyeye kadar, bu rüsum oranının semeresine, asıl kıymeti nispetse oranın koyunlarının kıymetine nispetle fevkalade bir şeydir...”¹⁰¹

1.3. Uluslararası Rekabetin Gayri Nizami Hâkimiyet Alanı Olarak Aşiretler

Projeye konu olan sulama kanalları için gerekli para Osmanlı Devleti’nde mevcut değildi. Projenin yapım imtiyazı nedeniyle ihale açılmış ve uluslararası rekabet bu alanda da kendini göstermişti. Nitekim Irak coğrafyasında Osmanlı–İngiliz ilişkilerinin seyrini belirleyen iki önemli husus vardır. Bunlardan biri petrol arama, diğeri geniş zirai alanların sulanmasıdır ve esasen bu iki meselenin Almanlara verilen demiryolu (Bağdat Demiryolu) imtiyazı ile doğrudan ilgisi bulunmaktaydı. Zira, demiryolu hattının her iki tarafındaki 20 kilometrelik mesafede maden işletme hakkı Almanlara verilirken daha önce petrol arama imtiyazı İngilizlere verildiğinden petrol, demiryolu imtiyazı harici tutulmuştu. Almanlar, bu imtiyazın da kendilerine verilmesi gerektiğini ifade ederken; İngilizler sulama ihalesi nedeniyle konuyu gündeme getirmişlerdi. 1909 yılında Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti, İngilizlerle sulama ihalesi konusunu görüşürken, İngiltere Hariciye Nazırı Sir Edward Grey, 1910 Nisan ayında Londra Sefiri Tevfik Paşa’ya gönderdiği telgrafta önemli bir uyarı yaparak; “İngiltere hükümeti Meşrutiyet idaresini benimseyen Osmanlı hükümetine sadece manen değil maddeten de yardımcı olmaya hazır ise de, kendi menfaatlerini diğeri yabancı bir ülkenin menfaatlerine feda edemez” demektedir.¹⁰² İngiltere’nin bu çıkışı ve 1910 yılında İbrahim Hakkı Paşa hükümetinin kurulması,

¹⁰¹MMZC, (29 Kanunusani 1324). D: 1, İ: 1, C: 2, s. 563-569.

¹⁰²*Osmanlı Arap coğrafyası ve Avrupa emperyalizmi. Filistin – Basra Körfezi – Kızıldeniz – Kuzey Afrika diplomatik belgeler.* (2018). (Haz: A. Akyıldız ve Z. Kurşun), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 21.

sulama ihalesi ile ilgili sorunun 1911 yılında tekrar görüşülmek üzere ertelenmesine neden olmuştur.

İngiliz Standart gazetesinin, Irak bölgesi için önerdiği reform projesinde, Bağdat demiryolu ile ilgili tartışmaların hemen öncesinde vurgulanan hususlar önemlidir. Nitekim Irak'ta reformun gerekliliğini anlatan Standart gazetesi, uzun yıllar Ceziretü'l Arab'ta ikamet etmiş tüccarların, konsolosların görüşlerine yer vererek; Fırat vadisi yoluyla Basra körfezine bir demiryolu inşa edilmezse bölgenin kalkınamayacağını vurgulamıştır. Gazete, Meşrutiyet rejiminin Osmanlı Devleti'nde yeni kurulduğunu ifade ederek bölge ile ilgili ciddi tahkikatların yapılması gerektiğini vurgulamıştı.¹⁰³ Demiryolu sorunu özellikle İngiliz-Alman rekabetinin Osmanlı Devleti'nde en çok yoğunlaştığı alanların başında gelmekteydi. 1882 yılında İngilizlerin Mısır'ı işgal etmesi, Osmanlı Devleti'nin güçlü bir devlet ile yeni bir uzlaşma arayışına girmesine neden olmuştu ve Almanlara, Anadolu Demiryolu imtiyazının verilmesi bu uzlaşmanın ilk adımını oluşturuyordu. Nitekim bu imtiyazı kullanacak olan şirket "Osmanlı Anadolu Demiryolları Kumpanyası" adıyla 4 Mart 1889'da kuruldu. İlk olarak 4 Ekim 1889 tarihinde daha önce İngiliz yatırımcılara yaptırılan Haydarpaşa – İzmit demiryolu hattının Ankara'ya kadar uzatılmasını kapsayan imtiyaz Alman Württembergische Vereinsbank ve Deutsche Bank'a verildi.¹⁰⁴ 1890 yılında İzmit-Adapazarı hattı tamamlanmıştı. Osmanlı Anadolu Demiryolu Şirketi'nin ilk treni 27 Kasım 1892'de Ankara'ya ulaşmıştı.¹⁰⁵ 1899'da Alman İmparatoru II. Wilhelm, İstanbul ziyareti sırasında yapılan görüşmelerde Konya'ya kadar varan demiryolu hattının Bağdat ve Basra'ya uzatılması da ele alınmıştı. Nitekim 5 Mart 1903 yılında Bağdat Demiryolu hattının yapım imtiyazı da Almanlara verilmişti.¹⁰⁶ Gazetenin yer verdiği yazıya paralel olarak 1903 yılında Almanlara imtiyazı verilen Bağdat Demiryolunun, İngiltere siyasetine ters düştüğü düşünülürse, İngiltere'nin en azından Bağdat'tan, Basra Körfezi'ne kadar inecek demiryolunu engellemeyi başararak çıkarlarını korumak istemesi örtüşür. İngiltere, Bağdat'a kadar gelişine engel olamadığı Alman demiryolu hattının Bağdat sonrası Basra'ya kadar ve sonrası bölümüne taliptir ve bu konuda ümitlidir. İbrahim Hakkı Paşa hükümetiyle zaman kaybetmeden iletişime geçen İngilizler, Osmanlı Devleti ile bu

¹⁰³(11 Teşrinievvel 1909). Ceziretü'l Arab'ın istikbali I. *Yeni tasvir-i efkâr*, no: 133, s. 9.

¹⁰⁴M. Albayrak (1995). Osmanlı – Alman ilişkilerinin gelişimi ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 6, s. 13 – 15.

¹⁰⁵M. Özyüksel (2016). Anadolu ve Bağdat Demiryolları, *Yeni Türkiye Dergisi, Ortadoğu Özel Sayısı II*, Sayı: 83, Ankara: Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları, s.539.

¹⁰⁶Albayrak, 1995, **a.g.k.**, 18.

konuda anlaşma yollarını arar.¹⁰⁷ Bağdat Demiryolu imtiyazının Almanlara verilmesinin ardından İngiliz politikasının devreye girmesiyle, 21 Mart 1911 tarihinde Anadolu Demiryolları Müdür-i Umumisi Alman Mösyö Hoknen ile Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa arasında imzalanan Bağdat Demiryolu projesi ile ilgili tartışmalar yaşanmıştır. Kamuoyunda, bu projenin Osmanlı topraklarında Alman-İngiliz rekabetini temsil ettiği ifade edilmektedir. Anlaşmanın Arap topraklarını ilgilendiren bölümü, İngilizlerin Irak coğrafyasındaki etkisini ve Almanların, İngilizleri bu konuda karşılarına almalarından çekindikleri, bu nedenle İngiltere'nin karşısına Osmanlı Devleti'ni tek başına bırakmaya çalıştığı yorumlarına neden olmuştur. Nitekim söz konusu anlaşmada Almanlar, Bağdat-Basra arasındaki hattı inşa etmeyeceklerdir. Tanin'de ünlü İttihatçı ve gazeteci Hüseyin Cahit, bu durumu Almanların, Türk siyasetine bir saygısı ve Türk siyasetini güçlendirici bir etkisi olacağını ifade etmiştir; "Bağdat-Basra kısmı üzerindeki haklarından vazgeçmekle Almanların Türkiye siyasetine büyük bir kuvvet verdiklerini Osmanlı Hükümeti'nin bir takım kuyûd ve müşkilattan kurtardıklarını teslim etmek gerekir." Hüseyin Cahit, İngiltere'nin Irak'ta ticari menfaatleri olduğunu; Basra Körfezi'ndeki siyasi nüfuzunu korumak istediğini ve bu nedenle Osmanlı Devleti ile ihtilaf yaşayabileceğini öne sürmüştür. Hüseyin Cahit, Almanların, Bağdat – Basra arasındaki yol için İngiltere ile ihtilafa düşmesinin Türkiye'nin zararına olacağını söylemektedir. Almanlar, Hüseyin Cahit'e göre bu nedenle Bağdat-Basra hattından vazgeçmişlerdir.¹⁰⁸ Fakat Hüseyin Cahit'in bu yazısıyla ortaya koymadığı ya da koyamadığı birkaç önemli gerçek vardır. Bir kere İngiltere'den getirilen imâr Müşaviri Wilcooks, Osmanlı Devleti'ne Basra'nın kalkınması ve gelişmesi için demiryolu inşasının gerekliliklerinden 1909 yılında bahsetmişti. 1911'de geline nokta İngiltere, Basra Körfezi'nde nüfuz alanını genişletmiş, İran-Irak arasındaki muhtelif bölgelerde Arap aşiretleri ile Suud konfederasyonu ve Kuveyt Emirliği ile ilişkiler geliştirmişti. Bağdat-Basra demiryolu her hâlükârda Osmanlı merkezi hükümetinin hem arazi reformu, hem de aşiretlerin yol açtığı asayiş problemleri nedeniyle en çok ihtiyaç duyduğu gelişimdi. İngiltere'nin bunu engellemesi ve Osmanlı Devleti'nin buna karşı koyamaması bölgenin aşiretçi yapısı ve karmaşık iktidar ilişkilerini değiştirmeyecek ve aşiret sorununu devam ettirecekti. Hatta bu durum, bölgenin adem-i merkezi yapısını daha da güçlendirerek Arap aşiretlerinin ve İngiliz nüfuz mücadelelerinin bölgeyi istikrarsızlaştırmasına neden olacaktı. Bağdat-

¹⁰⁷Akyıldız ve Kurşun, 2018, **a.g.k.**, 19.

¹⁰⁸(23 Mart 1911). *Sırâtı müstakim*, sayı: 133, s. 13-14.

Basra arası bölge, Irak'ın tarihsel Kuzey – Güney Arap aşiret çekişmesinin en yoğun yaşandığı ve İran sınırındaki aşiretlerin en çok saldırı gerçekleştirdikleri bölgeydi ve merkezi iktidarın burada varlığını hissettirememesi; İngiltere'nin daha önce elde ettiği Fırat ve Dicle nehirleri üzerindeki vapur işletme imtiyazını daha da genişletmesine ve İngilizlerin, aşiretler için daha çok meşru iktidar kaynağı olarak algılanmasına yol açacaktı.

Uluslararası rekabete Irak bölgesinin çok mezhepli yapısı da konu olmuştur. Şöyle ki; İngiltere Şiiler için önemli kentlerden biri olan Kerbela'da Hind ve Cenûbî İran Müslümanları arasında cereyan eden anlaşmazlıkları çözmek için Samarra'da İngiliz konsoloslüğünde bir mahkeme meydana kurmuştu.¹⁰⁹ İngiltere'nin bu girişimi bölgenin meşru idarecisi algısına hizmet edebileceği gibi Osmanlı Devleti'nin de otoritesinin bölge halkı üzerinde ciddi şekilde sorgulanmasına yol açabilecektir. İngiltere, Şiilerin çoğunlukta olduğu kentlerde Şiilere yönelik mahkeme kurmaktan daha başka faaliyetlere de girişmişti. Basra'da Şii mezhebe göre eğitim verecek bir yüksekokul inşası ile ilgili çalışmalara başladığı haberleri İstanbul basınında yer almaktaydı. Irak'ta ortaya çıkan İngiliz nüfuz mücadelesi ve İngilizlerin bölgeye nüfuz etmek için kullandığı mezhepçi ayrışmaya, bölge uleması tarafından, Osmanlı Devleti yanında yer alan ve merkezi idarenin bölgede hâlâ meşru idare olduğunu gösteren bir cevap verilmişti. Bu doğrultuda Irak bölgesinde bulunan özellikle Şii ve Sünni Arap aşiretlerine hitaben Şii ve Sünni ulema arasında bir ittifak anlaşması yapılmıştı. İttifak anlaşmasında İran ve Osmanlı Devleti hükümetlerinin de Batılı devletlere karşı bir arada olması gerekliliği bildirilerek birlik olmaları gereği vurgulanmıştı. Şii ve Sünni ulema, bu birliğin başarılı olabilmesi için kendi bölgelerinde ve nüfuz alanlarında çalışacaklarını da bildirmişlerdi. Bu antlaşmaya imza atanların bazıları şunlardır; El – Cezire Müftüsü, Basra Müftüsü, Basra Vilayeti el – Hanefi kadısı, müderrisler, Kerbela Müftüsü, Bağdat Nakibü-l eşrafı; Şii ulemadan ise, İsfahan, Kâşânî şeyhleri ve müderrisler, Necef eşraf ve uleması. Ulema ayrıca İtalya'nın Trablusgarb'ta başladığı işgal faaliyetlerine karşı tüm Müslümanlara hitaben bir birlik çağrısı da yapmıştı. Necef uleması tarafından yayınlanan bildiride; "... İşte İtalya, memalik-i İslâmiyye'nin en büyük ve en mühimlerinden olan Trablusgarb'a hücum, ma'mûrelerini harap etti, erkeklerini kadınlarını, çoluk çocuklarını kılıçtan geçirdi... Ey Müslümanlar, haydi el birliğiyle farz-ı ilahiye edâya şitâb ediniz..."

¹⁰⁹(4 Temmuz 1912). Hıttâ-i Irâkiyye'de İngiliz mahkemeleri. *Sebilürreşad*, sayı: 200, s. 18.

denilmekteydi.¹¹⁰ Sünni ve Şiiler arasında kurulan bu ittifak İngiliz siyasetinin bölgede ilerlettiği nüfuza karşı çıkma açısından oldukça önemlidir.

Irak arazisinin sulama ihalesi ve İngiliz istekleri, başka bir sorun ile bütünleşerek İngiliz çıkarlarının bölgede yoğunlaşmasına yol açmıştı. Lynch imtiyazı sorunu ile gündeme gelen konu üzerine, Meclis-i Mebusan'da, bölgedeki kırsal nüfusun etkilenip etkilenmeyeceği bağlamında bir tartışma yaşanmıştı. Nitekim Lynch imtiyazı, Arap mebuslar tarafından çok yoğun bir tepkiyle karşılaşmış hatta Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifası ile sonuçlanmıştı. Sorunun özü 1909 yılı sonlarına doğru Dicle'de vapur taşımacılığı yapan Osmanlı Hamidiye Şirketi'nin, Lynch şirketi ile "nehir taşımacılığında uzun vadede tekel oluşturabilecek" birleşme önerisini Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin değerlendirmeye almasıydı. Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin amacı, bu imtiyaz karşılığında İngiliz hükümetinden talep edilen borcun alınabilmesiydi.¹¹¹ Bazı Arap mebuslar, hükümetin bu tavrını şiddetli bir şekilde eleştiriyordu. Onlara göre bu imtiyaz ile imparatorluğun Arap bölgeleri dikkate alınmayarak bir girişimde bulunulmuştu. Bu imtiyaz sonucunda bölgedeki İngiliz nüfuzunun artacağı, yerel ticaretin zarar göreceği ve bölgenin Alman – İngiliz rekabetine terk edileceği yorumları yapılmaktaydı.¹¹² Lynch meselesi ve Irak arazisinin sulanması veya ıslahı konusu, birbirine paralel tartışmalara neden olmuştu. Siverek mebusu Nurettin Bey'in Yeni Tasvir-i Efkâr gazetesine verdiği mülâkat, İngiliz hâkimiyetinin bölgede, Osmanlı Devleti ve Araplar dikkate alınmadan yerleştirileceği endişeleri taşıdığını göstermekteydi. Nureddin Bey, Irak arazisinin iskâsı (sulanması ve akarsuların kontrolü) sağlandığı takdirde, Fırat nehrinde Lynch kumpanyasının işleteceği vapurlar için gerekli suyun kalmayacağını buna rağmen Lynch şirketinin bu imtiyazı almak konusundaki ısrarının anlamsızlığını dile getirmişti;¹¹³

"Eğer hükümet, gaflet gösterip de irvâ meselesini nazar-ı dikkate almadan imtiyazı vermiş olsa idi ol vakit Lynch kumpanyası adeta İstanbul'un Terkos kumpanyası vaziyetini iktisap edecek ve iskâ için muktezi suyun metro-mük'abını bize altmış paraya satmak isteyecek, bu halde de Irak havalisi iskâdan mahrum kalacak ve heyet-i vükelâ da bilmeyerek memlekete büyük bir fenalık yapmış olacaktı."

¹¹⁰(7 Aralık 1911). *Sırâtımüstakim*, sayı: 170, s. 13-14.

¹¹¹Lynch meselesinin Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasına yol açmasıyla ilgili bkz.; F. Ahmad (2013). *İttihat ve terakki 1908 – 1914*, İstanbul: Kaynak Yayınları, s. 90 – 91.

¹¹²MMZC, (30 Teşrinisani 1325). D: 1, İ: 14, C: 2, s. 268 – 292.

¹¹³(27 Teşrinisani 1909). El-Cezire havalisinin iskâsı ve Lynch meselesi-I. *Yeni tasvir-i efkâr*, no: 178, s. 1-2.

Görüldüğü üzere; Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin bölgenin gelişimi ve Arap aşiret sorunlarının çözümü için öne sürdüğü reformlar, uluslararası rekabetin çıkarları ile çatışmış, hem sulama ihalesi hem de Lynch imtiyazını istediği gibi elde etmeye çalışan İngiltere, bölgenin geleneksel aşiretçi yapısının korunmasına yol açmıştır. Nureddin Bey ayrıca bölgede İngiliz nüfuzuna engel olmak için engellenen imtiyazın karşılığında hükümetin; Basra ve bölgesindeki siyasi ve ticari amaçlarla seyahat eden gemilerle ilgili nasıl bir çözüm getireceğini, bu vapurların hukuki durumlarının ne olacağını da sorgulamıştı. Bu eleştirilerden, Meşrutiyet rejiminin ve reformlarının uzak Arap vilayetlerine ve özellikle bu bölgelerin kırsal yapılarına ulaşamadığı, devlet idaresinin buralarda sergilenmesi gerekirken; engellenen imtiyazlar karşısında mukabele edebilecek adımların atılamadığı anlaşılmaktadır. Nureddin Bey, Lynch imtiyazına karşı çıkmış fakat bölgede devletin, bir şekilde bu tip adımlar atması gerektiğini de savunarak Lynch şirketinin de içinde olduğu bir Osmanlı Anonim Şirketi'nin kurulması durumunda beklenen faydanın sağlayacağını ifade etmiştir. Nureddin Bey, Osmanlı Anonim Şirketi içerisinde faaliyet gösterebilecek olan Lynch gibi şirketlerden korkulmaması gerektiğini ifade etmişti;¹¹⁴

“Osmanlı Anonim Şirketi sıfatıyla teşekkül edecek olan bu kumpanya Hindistan ticaret kumpanyasının harekâtını istihlâf mı edecektir? Nehirlerden ince donanma sevkiyle Irak istilaya mı uğrayacaktır! Nehirde eşyâ-yı ticâriyye nakledecek beş-on vapurdan bu derece korkuyor isek Ceziretü'l Arab sevhilinde ve bâ-husus Basra'nın sâhil ve dahilinde ne olup bittiğini neden görmüyoruz?... Biz bir nehri muhafazadan kât-ı ümid eder isek sahipsiz kalan bütün Ceziretü'l Arab sevhilini hâl-i hazırda hangi kuvvetle muhafaza ediyor ve edeceğiz?”

Nureddin Bey'in ifade ettiği durum, merkezi idarenin Arap vilayetlerinin taşrasıyla ilgili fiili egemenlik sorununu sert bir şekilde ortaya koymuştu. Nureddin Bey, merkezi hükümetin yüz yüze kaldığı bu hâkimiyet sorununu ifade etmekte elbette yalnız değildi. Meclisin 24 Şubat 1909 tarihli oturumunda Arap vilayetlerinden birçok mebus, aşiretlerle meskûn bölgelerin idare edilemediğini ifade ederek; devletin reformlarla egemenlik oluşturmayaacağı bölgelerde meşruti idarenin kanuni düzenlemelerinin uygulanmasını ileri sürmüştü. Halep Mebusu Ali Cenani Bey, aşiretlerin Suriye, Irak, Basra, Yemen gibi yerlerde özellikle mülk sahibine aidiyeti tapu kaydıyla belirlenmiş arazilere saldırımlarının sert bir şekilde cezalandırılmalarını istemişti. Bu konuda Ceza Kanunu'na

¹¹⁴(3 Kanunuevvel 1909). El-Cezire havalisinin iskâsı ve Lynch meselesi – III. *Yeni tasvir-i efkâr*, no: 184, s. 1-2.

gerekli maddelerin eklenmesi için kanun teklifinde bulunmuştu.¹¹⁵ Mecelle'nin mülkiyet hakkı ile ilgili maddelerinin yetersizliğini de belirten Cenani Bey, Mecelle'nin günümüz değişken mülkiyet meselelerine cevap veremediğini vurgulamıştır. Hama Mebusu Halit Berâzi Efendi de, Hama bölgesinin El-Cezire'den gelen birçok aşiret tecavüzüyle karşı karşıya olduğunu bildirerek burada emniyet için bulunan Süvari Alayı'nın başka yere naklinin durdurulması gerekliliğini belirtmiştir. Berâzi Efendi, bölgede bulunan Süvari Alayı'nın yıllardır aşiretlerle mücadele ettiğini, bölge aşiretlerinin çiftçi kabilelerinin bu emniyet dairesinde ekim yapabildiğini belirterek askeri kuvvetin burada tutulmasını istemişti.¹¹⁶ Suriye ve Irak bölgelerinde devlet otoritesinin tesis edilememesinin birçok nedeni vardı. Fakat bu nedenler arasında en önemlisi, modernite iddiasıyla kurulmuş bir rejimin, her şeyden önce tüm imparatorluk bölgeleri ile etkili bir iletişim kuramamasıydı. Bağdat Mebusu Sason Efendi de tam olarak bu noktaya değinmiştir. Özellikle Arap vilayetleri arasında, develerle iletilen postaların aşiret saldırılarına mâruz kaldığı, haberleşmenin haftalar hatta aylar sürdüğü ifade edilmiştir.¹¹⁷

1.4. Irak'ta Aşiret Sorununa Getirilen Çözüm Önerileri ve Aşiretlerin Tepkisi

Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti, ilk olarak bölgede bir tahrir faaliyeti yürüterek aşiretleri kayıt altına almak ve ekili-dikili arazileri tespit etmek istemişti. Irak'ta aşiret sorununa toprak rejimi temelli getirilen çözüm önerileri, (toprağın ve akarsu rejiminin düzenlenmesi, tahrir faaliyetleri ile kabilelerden doğrudan vergi alınması vb.) özellikle devletin vergi toplama görevini vererek mukataa sahibi yaptığı aşiretler oldukça rahatsız etmişti. Meclisin 15 Mart 1909 tarihli oturumunda Basra Mebusu Talip Bey'in bu konuda verdiği önerge, bölgenin aşiret yapısının reformlara karşı gösterdiği direncin bölge mebusları üzerindeki etkisini göstermesi açısından önemlidir. Talip Bey, Basra bölgesinde gerçekleştirilmekte olan tahrir faaliyetinin; bölgedeki aşiretler tarafından olumsuz karşılandığını, özellikle bölgedeki aşiretler içerisinde tarım ile uğraşan kabilelerin bu durumdan olumsuz etkileneceğini ve tarıma olan ilgilerinin azalacağını bildirmişti. Basra'nın aşiret nüfusunun dikkate alınması gerektiğini belirten Talip Bey, tahrir faaliyetinin yeniden gözden geçirilmesini istemiştir. Tahririn dört yıl ertelenmesini talep etmişse de Meclis-i Mebusan öneriyi derhal reddetmiştir.¹¹⁸ Bu öneriden birkaç sonuç çıkarmak mümkündür. Şöyle ki; Basra bölgesi aşiretlerinin, tarım ile olan

¹¹⁵Halep bölgesinde aşiret yoğunluğu gösteren veriler için bkz.: (EK-2)

¹¹⁶MMZC, (11 Şubat 1324). D: 1, İ: 1, C: 2, s. 27.

¹¹⁷MMZC, (11 Şubat 1324). D: 1, İ: 1, C: 2, s. 28.

¹¹⁸MMZC, (2 Mart 1325). D:1, İ: 1, C: 2, s. 312.

uğraşlarının devamlılığının hükümet kontrolü dışında tutulması isteği ve hükümetin buna olumsuz yanıt vermesi, merkez – taşra ilişkilerinin aşiret bağlamında boyutunu ortaya koyar. Basra Mebusunun özellikle merkezi hükümetin yapısalcı düzenlemelerine en çok ihtiyaç duyulan bölge için meşruti – merkezi bir hükümetin kabul edemeyeceği bir konuyu, bölgenin sosyo-politiği nedeniyle gündeme getirmesi önemlidir. Bu durum Meşrutiyet dönemi uygulamalarının merkezileştirici özelliklerinin eleştirilere yol açtığını ve siyasal bir karşılığının bulunduğunu ortaya koyar. Arap vilayeti mebuslarının bazılarının söz konusu merkezileştirme/merkezileşme araçları karşıtlığı; merkezi yönetimi Türkçü politika yürütmekle suçlamalarına ve kendilerini merkez karşıtı, adem-i merkezi ve zorlama bir “Arap milliyetçiliği” nde konumlandırılabilmelerine neden oldu. Basra Mebusu Talip Bey’in İTC muhalifi ve adem-i merkezi düşüncenin siyasal muhalefet girişimi olan Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın Basra şubesi için yaptığı yüklü maddi yardımlar bu nedenle daha iyi anlaşılmaktadır.¹¹⁹

Hüseyin Hilmi Paşa hükümetinin, Basra bölgesinde tahrir işlemlerine başlamasına bölgedeki aşiretlerden de tepki gecikmemişti. Nitekim bölgedeki Arap aşiretleri devletin tahrir işlemini kendilerine karşı ortak bir girişim olduğunu düşünerek aralarında ittifaka girişmişlerdi. Müntefik aşiretleri ile iş birliği içinde olan Es–Suud karşıtı ve genelde devlet tarafında tavrını koyan Şammar aşireti reisi İbn-ül Reşid, Mart 1910 tarihinde Sadarate, Dahiliye, Adliye ve Maliye nezaretlerine göndermiş olduğu telgraflarda, bölgede asayişin sağlanması ve aşiretlerin sakinleştirilmesi konusunda Sadunilerle ile anlaşmış olduğunu bildirmişti. İbn-ül Reşid, Sadun Paşa zamanından beri, Sadunilerin çekmiş oldukları sıkıntılara son verilmesi, diğer aşiretler tarafından çalınan mal ve mülklerinin kendilerine iade edilmesi konusunda talepte bulunmuş ve bir bakıma Sadunileri devlet nezdinde savunmuştur.¹²⁰ Mecliste de Basra Mebuslarından Ahmet Şefik Efendi’nin Basra bölgesindeki olaylar ile ilgili takririni okunmuştur. Bu takirde Ahmet Şefik Efendi, kabilelerden oluşan isyancı birliklerin, Basra şehri ve bölgesinde tecavüzlerde bulunduklarını, bölgede bulunan askeri birliklerin yetersiz kaldığını ve bölgedeki konsoloslukların duruma müdahale için dışarıdan kuvvet isteme ihtimallerinin dâhi bulunduğunu ifade etmişti. Ahmet Şefik Efendi, Müntefik bölgesinden kendisine gelen telgrafları da Meclis-i Mebusan’da okutmuştur. Burada Basra’nın Ebulhasip bölgesine

¹¹⁹A. Birinci (2012). *Hürriyet ve itilaf fırkası. II. meşrutiyet devrinde İttihat ve Terakki’ye karşı çıkanlar*. İstanbul: Dergâh Yayınları, s. 77.

¹²⁰BOA, DH. SYS., (1910), Dosya No: 97, Belge No: 1.

saldırıldığı ifade edilerek şu ifadeler kullanılmıştır; “sizi vekil eden ahalinin, malları, canları, yağma oluyor. Faaliyeti Basra’da asayişin takarrürüne kifâyet eder mülki ve askeri inzibatı memurların gelmesi behemhal lazımdır. Meşrutiyet ciddiyet ve hüsn-i niyetini şimdi isbat etmelidir.”¹²¹ Bölgede büyük aşiret federasyonlarına bağlı kabilelerin saldırılarına uğrayan küçük aşiret grupları, merkezi idarenin özellikle idari ve askeri reformlarına ve önlemlerine ihtiyaç duymaktaydı. Özellikle “meşrutiyet ciddiyet ve hüsn-i niyetini şimdi isbat etmelidir” ifadesi bölgede Meşrutiyet rejiminin uygulanmasının aşiretler nezdinde kabul görmesinin açıkça şartlarını da ortaya koymuştu. Daha az nüfuza ve güce sahip olan aşiretlerin asayiş ve idari reformlardan ziyade daha radikal çözümlere duyduğu ihtiyaç açıkça ortadadır. İbrahim Hakkı Paşa hükümeti, aşiret federasyonları ile küçük aşiretler arasında bir nevi Meşrutiyet ilkelerinin uygulaması demek olan bir girişimde bulunmuştur. Defter-i Hâkani Nazırı Mahmut Esat Efendi, Şurâ-yı Devlet’e Irak arazisinin kabilelere dağıtımı hakkındaki hazırladığı bir kanun layihasını sunmuştu. Bu layihaya göre arazi komisyonlarının gözetimi altında kabilelere arazi dağıtımı yapılacak ve bu arazi sahipleri üç sene her türlü vergiden muaf kalacağı gibi yirmi sene müddetle de arazisini kesin olarak satamayacaktı.¹²² Bu kanun layihasının gündemde olduğu günler aynı zamanda Irak bölgesi Mebuslarından Babanzade İsmail Hakkı Bey’in bölgeye doğru çıktığı seyahatten gönderdiği mektupların, Tanin’de yayınlanmaya başladığı tarihlerdi.¹²³ Bu mektuplar ve hükümetin bu konudaki hareketsizliği ile ilgili Sırâtı müstakim dergisi eleştirilerde bulunmuştur. Tanin gazetesinin aynı sayıda hem hükümetin imparatorluğun her yerinde otorite sahibi olduğunu söylemesini; hem de söz konusu mektupları yayınlamasına değinerek;¹²⁴

“hükümetin, hiçbir isyana mahal vermeyecek kadar her tarafta satvet ve şevket sahibi olduğuna inanıyor, fakat yazık ki gazete idâre-i tahririyyesinin küçük bir kusuru, bu itikadı pek çabuk bozuyor; Babanzade İsmail Hakkı Bey’in Irak’tan yazdığı -Tüfenkle Omuzda Eller Sapanda- mektubunu, hiç olmazsa aynı nüshaya derç etmemek kâbil değil miydi?”

Haziran 1909-1911 arası yıllarda Müntefik aşireti bölgesinde gelişen olay, mültezimlik için aşar vergisi ihalesi anlaşmazlığı ile ortaya çıkmış ve aşiretlerin merkezi

¹²¹MMZC, (4 Mart 1325). D: 1, İ:1, C: 2, s. 329.

¹²²(25 Ağustos 1910). Irak-ı Arab’da Dâr-ı Azyan’ın kabâ’ile taksimi. *Sırâtı müstakim*, sayı: 103, s. 9-10.

¹²³Söz konusu mektupların Irak ile ilgili bölümleri 1324 Teşrinievvelinden itibaren aralıklarla yayınlanmıştır. bkz.; Tanin, 5 Teşrinievvel 1324, Sayı: 79; Tanin, 31 Teşrinievvel 1324, Sayı: 90. Ardından 1911 yılında mektupların Irak ve Beyrut ile ilgili kitaplaştırılmıştır ve 2002 yılında günümüz diline aktararak tekrar yayınlanmıştır. Bkz.; İ. H. Babanzade (2002). *Beyrut’tan Kuveyt’e Irak mektupları*. (Yay: Murat Çulcu), İstanbul: Buke Yayınları.

¹²⁴(22 Aralık 1910). *Sırâtı müstakim*, sayı: 120, s. 11 – 12. Tanin’de çıkan yazı için bkz.; Tanin, (9 Kanunuevvel 1326), Sayı: 726, s. 1.

reformlara verdiği tepkiyi en iyi şekilde ortaya koymuştur. Müntefik aşireti reisi Sadun Paşa'nın ailesinden İmzeyyid Paşa'nın kontrol ettiği mültezimlerin, bazı toprakları aşiret reislerine usulsüz dağıtması, Müntefik bölgesindeki diğer aşiretleri harekete geçirmişti. Saduniler, özellikle taşkınların daha katlanılabilir ve ürün hasatının daha yüksek olduğu mukataaları müttetik aşiretlerin iltizamına; diğer verimsiz ve kontrol edilemeyen taşkınların, kıtlığa neden olduğu toprakları da rakip aşiretlere vermek istemişti. Basra valiliğinden bu konuda komutanlığa gönderilen yazıda, Müntefik bölgesinde ıslahata duyulan ihtiyaç dile getirilmiştir;¹²⁵

“Müntefik aşâiri şimdiye kadar yaptıklarının cezasını görmedikleri cihetle hükümetin kendilerine karşı acziyete kail olarak şımartıldıkça şımartılmışlardır. Hükümetin gavâil-i hadırâsıyla (şimdiki sıkıntıları ile) beraber bunlar hakkında ıslâhât-ı ciddiye-ü kat'iyye icrâsıyla hadlerinin bildirilmesi elzemdir.”

Müntefik aşireti, 1909-1911 yılları boyunca bölgedeki Osmanlı idaresine oldukça zor anlar yaşatmıştır. Basra Valisi Celâl Bey, Dahiliye Nezareti'ne çektiği art arda telgraflar ile Müntefik Emiri Sadun Paşa'nın yol açtığı asayiş olaylarını sıralamaktadır. Telgraflara göre Saduniler, Zübeyr kasabasındaki Dufayr aşiretinin çok sayıda koyununu ele geçirmiş, bunun üzerine Dufayr aşiretinin de intikam almak için harekete geçtiği ifade edilmiştir. Bunun üzerine Müntefik sancağı yönetimi harekete geçirilerek Sadun Paşa'nın tutuklanması sağlanmıştır.¹²⁶ Müntefik Şeyhi Sadun Paşa, tutuklu (Basra Valiliği tarafından) iken İstanbul'a göndermiş olduğu dilekçede, Osmanlı Devleti'ne daima hizmette bulunduğunu, devlet aleyhinde faaliyette bulunan Kuveyt Emiri Mübarek Al-Sabah ve Muhammara Emiri Şeyh Hazail gibi İngilizlerle iş birliği yapmadığını belirtmiştir. Müntefik Şeyhi telgrafında Osmanlı hükümetine şu şekilde seslenmiştir;¹²⁷

“... Kuveyt gibi Ceziretü'l Arab dâhi dâire-i nüfuzuna geçirmek fikriyle, kendilerine muvafakat etmediğim için, ol vakit elli bin lira ve bazı imtiyâz-ı hususiye ile teklif-u temin edildiğim hâlde, mücerret din-u millet ve vatanımıza olan sadakatimiz ve muhabbetimize binaen, istiğna göstererek, Mübarek haricen Bedevileri ve Muhammara hâkimi Hazail Han dâhilen aşâiri tehyic ve efkâr-ı umumiyyeyi hezeyan ve muhâberâtı ile tesmim-i ma'ruf olan mesailerini tahribe çalışmakta olduğum Basra'da...”

Bu olay üzerine, 1911 yılının Temmuz ayında bölgeye araştırma heyeti gönderilmiştir. Müntefik Heyet-i Tahkikiye Reisi Miralay İzzet ve üyeler; Hilmi, Ahmet

¹²⁵BOA, DH. SYS. (Hicri: 1329) Dosya No: 66, Belge No: 6-12.

¹²⁶BOA, DH. SYS, (H: 1329) Dosya No: 66, Belge No: 6-16.

¹²⁷BOA, DH. SYS, (H: 1329). Dosya No: 66, Belge No: 6-6.

Tevfik, Muhammed Hazma, Muhammed Ali, Ali Saad tarafından Muntefik livasının tüm halk ve aşiretlerine hitaben bir bildiri yayınlanmıştı;¹²⁸

“Muntefik’te devam etmekte olan eşkıyalık ve karışıklıkların nedenlerini yakından anlamak ve bilmek, sebep olanları tanımak, zalimi mazlumdandan ayırmak, memurdan halkdan ve rüesadan ve aşiretlerin her birinin sadakat veya hıyanetini araştırmak ve açığa çıkarmakla görevlendirildik... Asıl maksat eşkıyalığın önlenmesi ve adaletin uygulanmasıdır... Zira durumu ıslah ederek perişan ve gafletten korunma ile çeşm-i intibahınızı ve doğruya doğru açmadığınızı gördüğünden bundan sonra buna bakmayacak ve her kimin ne şikayeti varsa dinleyerek, emniyeti sağlayacak... kimin kimden ne talebi, şikâyeti var ise bize müracaat etsin katımızda kimsenin hatırı ve büyük küçük yoktur. Hedef istenen adaleti umumileştirmek ve hakkaniyettir. Kendini hükümetten üstün sayanların geleceği yoktur...”

Bu bildirinin ardından Sait Paşa hükümeti, askeri önlemleri de bir taraftan yürütmeye çalışmıştır. Abu Hasan aşiretinin inşa etmiş olduğu kale yıkılmış ve Semave’den Mayia ve Nasırıyye’den Kurna’ya kadar olan bölgede bir tabur asker yerleştirilmiştir.¹²⁹ Bölgedeki sorunların çözümü için görevlendirilmiş olan Muntefik Heyet-i Tahkikiye’si bölgedeki asayiş durumu ile ilgili bir de rapor hazırlamıştır. Raporda kullanılan ifadelerden, Sadun Paşa’nın tutukluluk halinin devam etmesinin, bölgede kendisine bağlı aşiretler üzerinde hükümetin otoritesinin sağlanması açısından bir zorunluluk olduğu görülmüştü.¹³⁰ Sadun Paşa’ya bağlı aşiretler, Dahiliye Nezareti’ne kırk altı aşiret reisinin imzası bulunan bir de telgraf göndermişler ve hükümeti suçlamışlardı;¹³¹

“Meşrutiyetin ilanıyla birlikte gerek devlet işleri gerek mahalli gazetelerin ‘muhterem vatan artık muhafaza edilecek, insanlar hür yaşayacak, yabancıların fuzuli mahkemelerine ve müdahalelerine meydan verilmeyecek’ tarzındaki açıklama ve yayınlarına bakarak Cenab-ı Hakka ve hürriyet mücahitlerine dualar, övmeler yapmıştık. Bugün ise önceden söz verilenler ile şimdiki durum arasında şaşmış ve yoksun bulunuyoruz. Acaba siz mi Irak’ın yabancı ellerine teslimini arzu ediyorsunuz ki, onun bilfiil koruyucusu ve hizmetkârı olan Sadun Paşa’yı buradan kaldırdınız?... vatanın koruyucusu olan Sadun Paşa’nın iade ve dönmesine himmet buyurunuz. Çünkü Mübarek es-Sabah uzun elini memlekete uzatıp bazı işlere müdahaleye başladı. Bunun düzeltilmesi ve sonuçları her halde Sadun Paşa’nın serbest bırakılmasına ve iadesine uygundur. Gereğinin icrasını istirham eyleriz.”

Sadun Paşa, hükümetin tedbiri ile bölgeden çıkarılmış yerine aşiret reisliğine Saduni Ferit getirilmiştir. Tahkikat heyetinin gönderildiği sırada, Muntefik bölgesindeki

¹²⁸BOA, DH, SYS, (H: 1329). Dosya No: 66, Belge No: 6-25.

¹²⁹BOA, DH, SYS, (H: 1329). Dosya No: 66, Belge No: 6-9.

¹³⁰Ö. O. Umar (2004). Basra ile Muntefik’te aşiretlerin mücadelesi ve Sadun Paşa. *Fırat Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 1, Elazığ, s. 27.

¹³¹Umar, 2004, **a.g.k.**, 29.

bazı aşiretler de Müntefik Sancağı hükümetinden ve Sadun'dan şikayetçi olarak, devletin Sadun'u cezalandırmasını ve kendilerine yardım etmesini istemişlerdir. Müntefik kazasına bağlı; Bedur, el-Gazavi, Şerifat aşiretleri sadarete çektikleri telgrafta; bir bölümü çiftçi ve diğer bölümü göçebe olan on bin kişilik Müntefik Sancağı idaresinden şikayetçi olarak; mahalli hükümete bağlı bu kadar nüfusun Sadun Paşa'ya "temlik" olarak verildiği, Sadun'un ise bu yöre halkının mallarını yağma kendilerini esir gibi kullanmakta olduğu belirtilmişti. Ayrıca Sadun Paşa'nın, bölgede yaptırdığı El – Mayia'a kalesine cephane yığmakta olduğu ve geçen yıl Bedur aşiretinden iki kişiyi idam ettiği ifade edilmişti. Merkezi hükümete şikayette bulunan aşiretler bu olaylar nedeniyle kendilerinin göç etmekten başka çarelerinin kalmadığı belirtmişlerdi.¹³²

Beni Malik aşireti reisi tarafından Harbiye Nezareti'ne gönderilen 19 Haziran 1911 tarihli telgrafta; Müntefik'teki olayları bastırması için Osmanlı merkezi hükümeti tarafından gönderilen askerler nedeniyle İngilizlerin, Basra Vilayetine çok sayıda cephaneyi vapur ile göndermekte olduğu bildirilmiştir. Yerel idarenin önlemlerine rağmen cephane, bölgeye gelerek Müntefik'teki rakip aşiretler arasında dağıtılmıştır. Belgeye göre İngilizlere bu konuda yardımcı olan Kuveyt Emiri Mübarek El-Sabah ve es-Suud aşiretleriydi. Aşiretlere yapılan bu İngiliz cephane desteği Halik aşireti tarafından da ihbar edilmiştir.¹³³ Bölgede bulunan 13. Kolordu komutanlığı da, İngilizlerin, Kuveyt ve Muhammara taraflarından Müntefik ve Ammare bölgesindeki aşiretlere silah ve cephane satmakta olduklarını ve vapurla devamlı gizli silah sevkiyatı yapıldığını bildirmişti. Fakat Basra Vilayeti, 4 Temmuz 1911 tarihinde gönderdiği telgrafta yapılan ihbarların önemsiz olduğunu belirtmiş bunun üzerine Osmanlı merkezi yönetimi Basra vilayetinden istihbarat zayıflığının nedenini sormuştur.¹³⁴

Aşiretler arasındaki sorunun çözülmesi ve asayişin sağlanması için zaman zaman bölge mebuslarına aşiretlerden gönderilen telgraflarla yardım istenmiştir. Bu konu ile ilgili olarak Seyid Zebdan tarafından Nasırıyye'den, Müntefik Mebusu Abdülmuhsin Bey'e 21 Ağustos 1911 tarihinde bir telgraf çekilmiştir;¹³⁵

"Livada birkaç seneden beri isyancı aşiretler ve adiyeler tarafından yapılan öldürme, yağmalama ve malların gasp edilmesi gibi kötü suçlar gündün güne artmaktadır... Zalimleri hizaya getirme hareketi yapılmaması, hükümete bağlı Sadun Paşa'nın adalet beklerken

¹³²BOA, DH, SYS, (1325), Dosya No: 66, Belge No: 6-25.

¹³³Umar, 2004, **a.g.k.**, 20.

¹³⁴BOA, DH, SYS, (1326), Dosya No: 66 Belge No: 6-13.

¹³⁵BOA, DH, SYS, (1326), Dosya No: 66, Belge No: 6-28; ayrıca başka aşiretlerden gönderilen telgraflar için bkz; Umar, 2004, **a.g.k.**, 25-28.

tutuklanarak Bağdat'a gönderilmesi ve ailesinin de mülkünden çıkarılması, canileri teşvik ve cesaretlendiren Mübarek es – Sabah'ın teşvikiyle Şammiyye'deki oğulları üzerine hücumla adamlarını öldürüp, mallarını yağmalamışlardır. Bu durum Sadunlarda ve onlara bağlı aşiretlerde ve kasabada duran ahalide büyük bir ümitsizliğe sebep olmuştur... İtimat ettiğiniz yeni ıslahatın bir an önce uygulanması ile vatanımızı tahripten kurtarınız”

Müntefik aşiretinin Şammar aşireti ile birleşerek hükümete karşı ittifak yapması İbrahim Hakkı Paşa hükümetinin, El-Cezire bölgesine askeri müdahalesiyle sonuçlanmıştır. Müntefik bölgesine yapılan harekâtın ardından, El-Cezire bölgesinin bir başka büyük aşiret federasyonu Şammar aşireti üzerine de harekete geçilmiştir.

1910-1911 yılları özellikle Irak bölgesinde Meşrutiyet idaresinin düzenleyici reformları ve bu reformlara aşiretlerin verdiği tepkilerle geçmiştir. Bu bağlamda Irak bölgesinde belgelerde geçtiği ifade ile “bağımsız bir devlet gibi” hareket eden Şammar aşiretinin faaliyetleri nedeniyle bölgeden gelen şikayetler üzerine El-Cezire bölgesinde Şammarlar üzerine de harekete geçilmesi kararlaştırılmıştır. Meşrutiyet idaresi artık doğrudan tebaa ile iletişim kurmaya çalışan bürokrat kadroyu temsil etmekteydi. Nitekim Mustafa isimli bir koyun tüccarının Şammar aşiretinden ve aşiretin faaliyetlerinden şikâyet ettiği telgraf, hükümeti derhâl harekete geçirmişti. Telgrafta belirtilen bir diğer önemli nokta, bölgeye atanan askeri ve idari yetkililerin bölge için etkili bir yönetim sergileyememelerinin ifade edilmesi olmuştur. Irak bölgesi kumandanı Nâzım Paşa, durumun kendisine bildirilmesine rağmen hareketsiz kalmış; bu nedenle Harbiye Nezareti tarafından bölgede askeri tedbirlerin alınması kararlaştırılmıştır. Koyun tüccarı Mustafa, Meclis-i Mebusan Reisi Ahmet Rıza'ya gönderdiği başka bir mektupta, bölgedeki Şammar birliklerinin küçük bir askeri güç ile ezilebilecek olmalarına rağmen üzerlerine gidilmediğini, koyun sürülerini Suriye'ye geçirip orada otlatmak için harekete geçtiklerinde de Şammar aşireti saldırılarına maruz kaldıklarını ve Nâzım Paşa'ya yaptıkları başvuruların sonuçsuz kaldığını ifade etmiştir. Tüccarın mektubunun en can alıcı bölümü, Arap aşiretlerinin yol açtığı olayların bölge halkında Meşrutiyete ve anayasaya olan bağlılığı zayıflatmasının vurgulanmasıdır; “...efrâd-ı milletin şu zaman-ı meşrutiyette aynı muhit içinde iki cihetin teklifiyle tâbi' tutulması ve kuvve-i icrâiyyenin bu derece nazar-ı müsamaha ile bakması Kanun-i Esasiye bir latmadan (tokattan-şamardan) başka ne ile te'vil olunur.” Irak eşrafı açıkça merkezi hükümetin bölgedeki temsilcilerinin aşiretleri kolladığını, Meşrutiyetin ve Kanun-i Esasinin eşitlik ilkelerini uygulamadıklarını ifade etmişlerdir. İstanbul'a gönderilen şikâyet telgrafının ardından bu kez bölge ileri gelenleri Musul Mebusları Fâzıl ve Dâvut Beylere de bir

mektup göndermişlerdir. Mektupta bölgede Şammar aşiretinin uygulamalarının Osmanlılık şuuruna karşı geldiğini, bu hissi öldürmeye çalıştığı vurgulanmıştır. Ayrıca Nâzım Paşa'nın şikâyet edildiği mektup sonrası koyun tüccarının ve mektuba imza koyanların Musul'da Divan-ı Örfî'ye sevk edildikleri, en kısa sürede tutuklama bekledikleri ifade edilmiştir. Ayrıca bir memlekette verilen idare-i örfî kararının meclisin kararıyla olması gerekirken bölgedeki askeri yetkililerin böyle bir kararı almasını anlamsız bulduklarını açıklamışlardır. Tarafların ardından Harbiye Nezareti, Dahiliye Nezareti'ne çekmiş olduğu telgrafla Şammar aşiretinin eylemlerinin önlenmesi için birkaç gün içinde askerî harekâtın gerçekleşeceğini bildirilmiştir.¹³⁶

1.4.1. Irak Bölgesi Aşiretlerinin Sosyo–Ekonomik Yapılarına Dair Gözlemler ve Reformist–Muhafazakâr İkileminde Reform Önerileri

Babanzade İsmail Hakkı'nın bölgeden gönderdiği mektuplar, Meşrutiyetin ilanının hemen sonrasında gönderilmiş olduğundan hareketle; bölgenin kırsal yapısının, Meşrutiyet rejimi ve merkezi idarenin karşısındaki konumlanışı açısından oldukça önemlidir. Nitekim mektuplar uluslararası kamuoyunda da geniş yankı bulmuş ve farklı dillere çevrilerek yayınlanmıştır.¹³⁷ Mektuplarda özellikle kabile ve aşiretlerin İngilizlerle olan ilişkileri; Basra ve Kuveyt sorunu, bütün çıplaklığı ile gözler önüne serilmiştir. Mektupların özellikle İTC'nin resmi yayın organı olarak addedilen Tanin gazetesinde yayınlanması, mektupları daha değerli kılmaktadır. Mektupların genel amaçlarından biri özellikle 1909 – 1910 yıllarında gündeme getirilmeye çalışıldığı ifade edilen Türk – Arap karşıtlığına uygun cevaplar vererek; böyle bir ayrımın görülmediğinin kanıtlarını sergilemektir. Babanzade İsmail Hakkı, Suriye ulemasından Şeyh Hasan Tebbare Efendi'nin Türk – Arap ayrılığının iki taraf için de birbirlerine ihanet demek olacağını ifade den sözlerini aynen aktarmıştır;¹³⁸

“Beka-yı İslâmiyyet için elzem olan Vahdet-i Osmaniye'ye tefrika düşüren eğer Türk ise emin olsun ki, en evvel Türk milletine haindir. Eğer Arap ise kezalik Arap milletine haindir. Zira böyle bir tefrika her iki anasını da zayıf düşürerek her ikisinin de mahv-u izmihlâlini mucîb olur.”

Irak bölgesine dair yazılarında, Basra'nın; Irak'ın kuzey bölgelerinden çok daha gelişmiş ve toprağa bağlı Arap aşiretlerden oluştuğunu söylemektedir;¹³⁹

¹³⁶BOA, DH. SYS. (1910) Dosya No: 26 Belge Sıra No: 27,28,29,30,31,34,35.

¹³⁷Babanzade, 2002, **a.g.k.**, 2.

¹³⁸Babanzade, 2002, **a.g.k.**, 50.

¹³⁹Babanzade, 2002, **a.g.k.**, 51.

“... yukarı taraflar تنها, ekilmemiş, bakımsız ve sahipsiz olduğu halde Basra’ya kadar uzanan güney kısımlarında yerleşim birimleri ile bağ ve bostanlar çoktur. Hindiye’den Müntefik sınırına kadar en önemli kabileler Şat’ın (ŞattülArap) iki kanadını istilâ etmiş Şurada Beni Hasan, ötede El Fetile, daha aşağıda Hazail, güneye doğru gittikçe el-Zeyyad, Beni Hâkim vesaireler bulunuyor.”

Babanzade İsmail Hakkı Bey, bölgedeki aşiretlerin, toprak rejimi ile ilgili düzenlemelere karşı çıkmasının da nedeni olabilecek açıklamalara yer vermiştir. Bölgedeki aşiretlerin neredeyse tamamının zirâate alışmış olanlardan oluştuğunu söylemiştir. Bu aşiretler Fırat ve Dicle nehirlerinin sahillerine tam anlamıyla bağlanmış bulunmaktadır. Yazar, bu aşiretlerin deve yetiştiricisi Arap aşiretlerinden farklı olduğunu söylemiştir; “... aşiretler birbirlerinin arazisine – ki hepsi gerçekte, rakipleri ile beraber hukuki tasarrufu devlete ait olan arazi üzerinde yaşıyor ve Arap aşiretleri orada kiracı veya mültezim olarak çalıştıkları için devlete ortakçılık ediyorlar”¹⁴⁰ Bu durum aşiretlerin tahrir işlemlerine ya da büyük aşiret federasyonlarının, küçük kabilelere toprak dağıtımına neden karşı çıktıklarına da açıklık getirmektedir. Büyük aşiret federasyonları için mültezimlik, iki yönlü fayda sağlayan oldukça kârlı bir işti. Birincisi; toprağın hasadından elde ettikleri gelir, devlete iltizam bedeli olarak ödediklerinden oldukça fazlaydı ve mültezimliğin kaldırılması demek aşiretlerden âşâr benzeri, hasat edilen ürün endeksli vergi alınması anlamına gelmekteydi. Bu durum aşiret gelirlerini neredeyse yarı yarıya düşüren bir unsur olacaktı. İkincisi; mültezimliğin kaldırılmasıyla küçük kabilelerin toprak sahibi olmasının yolu açılacak ve federasyonların üretici nüfusunun ellerinden alınmasının yanında siyasi nüfuzlarının da ortadan kaldırılması anlamına gelecekti. Aşiret federasyonları bu nedenle Meşrutiyet idaresinin merkezileştirici reformları karşısında ittifak yapmakta zorlanmamıştı. Böylece Meşrutiyetin ilk yıllarında merkezi idarenin temel misyonu; büyük aşiret federasyonları ile küçük kabileler arasındaki gerilime, kabileler lehine olacak şekilde müdahale etmeyi ve bu müdahale aşiret federasyonlarının tepkisine neden olmuştu. Osmanlı Devleti’nin aşiret federasyonları ve kabileler arasında kabileler lehine olabilecek bir tavır sergilemesi; Birinci Dünya Savaşı sırasında İngiliz işgali altında aşiretlerin İngiltere lehine ortak bir yönde hareket ettirilememesi gibi bir fayda da sağlamıştı;¹⁴¹

“Türkler, şeyhlerin (aşiret federasyonlarına liderlik eden şeyhler) gücünden faydalanmak yerine daha önceden var olan bu tarz yerli düzen unsurlarının yok olması suretiyle kendi

¹⁴⁰Babanzade, 2002, **a.g.k.**, 52.

¹⁴¹Dodge, T. 2013, **a.g.k.**, 270 – 271.

konumlarını güçlendirmek şeklindeki klasik politikalarını izliyordu. Yerli hâkimiyeti tanıyıp onu kendi hizmetine sokmak, Türk anlayışının dışındaydı ve yerli hâkimiyetinin rahatsız edici konumu için söylenebilecek en iyi şey onu korumayı başarmasıydı.”

Meşrutiyetin ilk yıllarında merkezi idarenin, kabileler lehine koyduğu tavır, bölge için yapısal reformların birincil şartını oluştursa da; 1913’den sonra gelişen savaş şartları, söz konusu tavrın tekrar aksi yönde değişmesine neden olacaktı. Birinci Dünya Savaşı’na giden süreçte bölgede daha etkili uzlaşmalar arayışına girecek olan merkezi hükümet, bu kez büyük aşiret federasyonlarının yanında yer alacaktı. Babanzade İsmail Hakkı, Irak’ın güneyine Basra bölgesine inildikçe aşiretlerin yol açtıkları asayiş olaylarını ayrıntılı bir şekilde betimlemişti. Aşiretler hakkında bu bölgede verdiği bilgiler bize büyük aşiret federasyonlarının bölgenin Ortaçağ Avrupa tarzı “feodal” yapılarını andırmaktadır. Nitekim Babanzade İsmail Hakkı, bölgede “Meftul” diye adlandırılan, aşiret reislerinin muharebeler esnasında korunmak ve savunmak için inşa ettirdikleri kalelerden bahsederek; “...zaten Semave denilen kazanın merkezinden itibaren (bu kaza Bağdat vilayetinin güney kısımlarını oluşturur” şer ve fesat mıntıkası tamamen genişliyor” demektedir.¹⁴² Babanzade İsmail Hakkı’nın verdiği bilgiler, kısa zamanda merkezi idareye yöneltilen eleştirileri ve uluslararası politikaların bölgedeki yansımalarını da açığa çıkarmıştı. Sırâtımüstakim dergisi, “... o mektuplar bize tamamen meçhul bir memleketimizin bir iklimimizin ahvâlini, ahvâl-i esef iştimalini bildirdi. Gözlerimizi açtı, idarenin bölge için izlediği ya da izleyemediği politikaları gösterdi...”¹⁴³ diyerek eleştirilerde bulunmuştu. İngilizlerin Irak’ın artık merkezi konumunu oluşturduğu Basra’daki nüfuz mücadelesinin bir sonucu olarak değerlendirilen asayiş olayları kamuoyuna şu şekilde aktarılmaktaydı;¹⁴⁴

“... bir taraftan Kuveyt, diğer taraftan Muhammara’dan itibaren Şattül Arab’ın sahil-i yesârına düşen memalik-i İraniyye’de ferman-fema Şeyh Hazail vasıtasıyla İngilizler Basra sancağını âdetâ bir demir çember içine almış, sıkıştırıyor... Şattül Arab’ın gerek Muhammere cihetinde bulunan birçok Arap aşiretleri İngiliz tabiiyetini veya himâyesini bile bahşetmeye başlamış.”

Ayrıca bölgedeki nehir ve sulama projelerinin başarısı hâlinde İngiliz hâkimiyetinin ve aşiret himâyesinin de kırılacağı belirtilmiştir. Burada önemli bir noktaya değinilmekteydi. İngilizlerin nehir taşımacılığı imtiyazıyla, aşiretlerin yoğun olduğu bölgelere silah kaçakçılığını yönlendirmesine atıfla, nehirlerin bendlerle su seviyesinin

¹⁴²Babanzade, 2002, **a.g.k.**, 137.

¹⁴³(29 Aralık 1910). *Sırâtımüstakim*, sayı: 121, s. 9-10.

¹⁴⁴(29 Aralık 1910). *Sırâtımüstakim*, sayı: 121, s. 9-10.

kontrol altında tutulması, vapur taşımacılığına imkân vermeyecek derecede nehrin su seviyesini indirecek ve İngilizlerin vapurlar aracılığıyla yönlendirdiği aşiretlere etkisi azaltılabilecekti; “... nehir tethir olursa el-yevm nev’ama İngiliz inhisarında bulunan medhal-i nehrden hâsıl olan tefevvuk ve imtiyaz zâil olacak” denmektedir. Yazıda İbrahim Hakkı Paşa hükümetinin bölge politikalarının da sert bir dille eleştirildiği görülmektedir;¹⁴⁵

“İngilizler nehir üzerinde kurdukları idarelerle bir Osmanlı vapurunu bilvâsita duhulden men’ edebilir. Hayret! Bizim Fenerler Kumpanyası’nın böyle en mühim bir limanımız medhalinde feneri yok, sâbih dubası yok. Hükümetimiz neden, bu idareyi orada bir fener bulundurmağa ve bu yüzden olsun bu havaliyi ecnebi nüfuzundan âzâde kılmağa icbâr etmiyor?”

İngilizlerin bölgede geniş bir nüfuz elde etmek istemesi, dışsal bir aşiret problemi oluştururken iç ilişkilerde devletin Arap aşiretleri ile olan ilişkilerini başka argümanlar belirlemekteydi. Bu argümanlar; vergi, toprak rejimi ve kolluk kuvvetlerinin bölgedeki aşiretlerden sağlanması olarak belirlenebilir. 1910–1912 yılları arası bölgede yapılacak reformlar için tahkikat yapan ekibin içerisinde bulunan Ali Suad’ın seyahatleri sırasında tuttuğu notlar ön açıcı bilgiler vermektedir.¹⁴⁶ Öncelikle merkezi idarenin bölgede sürekli bir reform yapma isteğinin her dönemde yoğun bir şekilde gündeme geldiği belirtilmekteydi.¹⁴⁷ Yukarıda da anlatıldığı gibi Meşrutiyet hükümetlerinin Arap vilayetleri için yetişmiş idareci sıkıntısı çektiği bilinmektedir. Ali Suad, aynı sorunun Irak gibi her daim asayiş ve idari olayların yaşandığı yerde de görülmesine dikkat çekmesi önemlidir. Fakat incelenmeye değer olan husus, bölgeye devlet görevlisi olarak gönderilmiş Ali Suad’ın sözlerindeki tavidir;¹⁴⁸

“... manzara güzel, her şey iyi; yalnız insanlar fena alışı. Burada, -belki- ilk defa garip bir hisle ‘idare’ kelimesinin medlulü acaba nedir? Eğer hâl-i hazırı idame ise, bunun için valilere, teftişlere, tahkiklere hiç lüzum yok, çünkü bir mâhkeme ile, bir câbi heyeti ve bir de gayet mükemmel kuvve-i zabıta kâfi... yok, eğer ictimai, iktisadi, düşüncelerle ziraat ve ticareti ilerletmek ve bu tarikle bu mübarek yerlerin intizam ve terakki yoluna islaki esasıyla hatta maneviyata da tesir ederek ahlâk-ı umumiyenin i’lâsı ise, memurlarımız bunu kat’iyyen

¹⁴⁵(29 Aralık 1910). *Sırâtı müstakim*, sayı: 121, s. 9-10.

¹⁴⁶“... Ertesi sabah işe başladık. Bir reis ile beş azadan mürekkep heyetimizin vazifesi, hükümete ve aşâire ait bazı mesâil-i mühimmenin tahkikiydi...” bkz.; A.Suad (1996). *Seyahatlerim*. (Haz: N. Ahmet Özalp), İstanbul: Kitabevi Yayınları, s. 36.

¹⁴⁷“... Seksenlik bir Bedevi karısının sözlerinde bulmuştum. Kadın ayağa kalkıp bize bakarak; - Şimdiye kadar kim bilir kaç kere böyle sizin gibi fesli fesli adamların gelip geçtiğini gördüm. Fakat ne yaptığınızı, ne iş gördüğünüzü bilemiyorum!”, Suad, 1996, **a.g.k.**, 39.

¹⁴⁸Suad, 1996, **a.g.k.**, 42.

yapmıyor. Bunu düşünmek için malumat-ı âliye ve esasat-ı fennîyeyi kendi işime-i metinesine yerleştirilmiş insandan zırlılarımız olmalı!”

Ali Suad, Irak arazisinin üzerinde yaşayan aşiretlerin en önemli problemlerinin kaynağı olarak toprak rejimini görüyordu ve aşiret federasyonlarına verilmiş mukataaların ziraî gelişimin önündeki en büyük engel olduğunu düşünüyordu;¹⁴⁹

“...burada bir kabailden gence sordum ziraat etmek istesen nerede edersin diye. Cevap; nerede ve kimin arazisinde ziraat edeceksin!” oldu. Bu soru pek doğrudu evet memleketin onda dokuz kısmı baştan başa arazi-i emiriyye, baştan başa emlâk-ı müdevvere mukataatı... toplu arazi hemen parmakla sayılacak kadar mahdud ve az. ‘Müntefik’ sancağında biraz varsa da onlar da mütegalib şeyhlerin beş liraya beş bin dönüm arazi edinmek kâbilinden ellerine geçirdikleri veya gözlerine kestirerek gasb ettikleri yerler...”

Ali Suad’ın bahsettiği sorunu Babanzade İsmail Hakkı ayrıntılandırarak aktarmıştı. Bu arada Meclis-i Mebusan’da Bağdat Mebusu Es-Seyyid Mustafa Nuri Efendi, İbrahim Hakkı Paşa hükümetinin vergi toplayamadığı için reformları tahkik ettirdiği bir dönemde, aşiretleri ve aşiret yapısını korumaya yönelik bir tartışma başlatmıştı. Es-Seyyid Mustafa Nuri Efendi, Irak’ın bazı bölgelerinde gayri nizami ve bazı gayri meşru vergi toplandığını ifade ederek şikâyetle bulunmuştur. Özellikle bu verginin ekilmiş “her bir toprak parçası”ndan alınıyor olmasını eleştirmiş ve bu uygulamanın şer’i hukuka uygun olmadığını iddia etmişti. Es-Seyyid Mustafa Nuri Efendi, açıkça “ekilmiş her bir toprak” parçasından vergi alınmasını eleştirerek; aşiretlerin mukataa olarak işledikleri topraklardaki üretim döngüsüyle, bölgenin geleneksel toprak rejiminin korunması yönünde bir görüş belirtmişti. Böylelikle hem Meşrutiyet yönetiminin kanuni düzenlemelerine karşı gelinmiş hem de bölgenin adem-i merkezi yapısı Arap Mebuslar tarafından savunulur bir hâle gelmişti. Bölgedeki aşiret federasyonları, devlete mukataa bedellerini ödemelerinin ardından elde ettikleri yüksek kârların Meşrutiyet döneminde de devam etmesini istemekteydiler. Es-Seyyid Mustafa Nuri Efendi’nin savunduğu görüş, büyük aşiret federasyonlarının açıkça yararınadır.¹⁵⁰ Es-Seyyid Mustafa Nuri Efendi, bu verginin şer’i hükümlere uygun olmadığını vurgulayarak; aşiretlerin, toprak yönetim sisteminde dayandıkları özerkliğin dinsel kaynağını da vurgulamak istemişti. Babanzade İsmail Hakkı’nın bölgeden gönderdiği mektuplar, meselenin anlaşılması adına önemli bilgiler vermekteydi;

“...Semave’deki en meşhur aşiretler olan El-Acem, El-Ziyâd, El-Hâkim, El-Abbas, El-Buciyaş, senelerden beri ne vergi, ne âşâr ödememişlerdir. Onların bu davranışı adetâ

¹⁴⁹Suad, 1996, a.g.k., 55.

¹⁵⁰MMZC, (9 Şubat 1325). D: 1, İ: 2, C: 2. s. 446.

kötülüğün yayılması gibi devletten, devleti temsil eden askerden, hatta festen bile bir nefrete dönüşmüştür... Burada bir kabileye mensup olmak devlete mensup olmaktan daha fazla güvenlik nedenidir.”¹⁵¹

Babanzade İsmail Hakkı ayrıca devletin, bölgedeki bazı aşiretlerden vergisini şeyhler aracılığı ile toplayabildiğini, bazı aşiretlerin de kendi “feodal” yapılarını ortaya koyarcasına bölgede kendi vergisini topladığını belirtmektedir. Her bir aşiretin kendi bölgesinden geçenlerden “Have” denilen seyahat vergisi aldığını söylemiştir. Güney Irak’ta Şelvah ve Abu Safer aşiretlerinin Have vergisinde tekel oluşturduklarını vurgulamıştır.¹⁵² Bağdat mebusunun takriri ve Babanzade İsmail Hakkı Bey’in gözlemleri, devlet–aşiret ilişkisinin 1910–1911 yıllarındaki durumuna dair çıkarsamalar yapmayı olanaklı kılmaktadır. Irak bölgesinden, geleneksel olarak âşâr vergisi, toprağın yönetim sistemi (Harici ya da Haraci toprak sistemi) nedeniyle alınamamaktaydı. Meşrutiyet idaresinin, merkeziyetçi reformları arasında her bölgeden vergi toplayabilmek de bulunduğu için bu bölgeden de “zür’a” denilen ekili alan vergisi uygulanmak istenmişti. Fakat bu verginin özellikle toplanılacağı yerler, Irak aşiretlerinin yoğun olarak bulunduğu bölgelerdi ve Kerbela, Divaniye, Müntefik ve Amare sancağı bu vergi sistemi için öncelikli alanları oluşturmaktaydı. Yani devlet âşâr vergisi yerine koymak istediği vergide de aşiretlerle karşı karşıya gelmekteydi. Bu durum aşiretler ve devlet arasında, meşrutiyet döneminin en tartışmalı konularından birini oluşturmuştur. Meclis-i Mebusan tartışmalarında konu ile ilgili önemli bir nokta daha vurgulanmaktadır. Bölge ahalisinde toplanılmaya çalışılan söz konusu vergilerin büyük kısmının büyük aşiret reislerinde kaldığı ifade edilmişti.¹⁵³

Merkezi yönetimin, merkeziyetçi reformlarını gerçekleştirebilmesi, aşiretlerin alt birimleri sayılabilecek olan kabilelerin bulundukları toprakları ekerek vergilerini doğrudan merkezi hükümete ulaştırabilmelerine bağlıydı. Fakat bunun için daha fazla toprağa ve dolayısıyla aşiret federasyonuna dahil olmayan daha fazla üretici kabileye ihtiyaç duyulmaktaydı. Dikkat edilmesi gereken nokta, bölge kabilelerini, aşiret federasyonu yapısı ortadan kaldırılmadan “ektikleri her bir toprak ve elde ettikleri her bir ürün” üzerinden vergilendirmenin, kabilelerin omzuna daha fazla vergi yükü ve federasyonlara daha fazla kabile bağlılığına yol açacak olmasıydı. Federasyonlar ortadan kaldırılmadan yürütülecek böyle bir uygulama, devletin vergi toplamakta güçlük çektiği

¹⁵¹Babanzade, 2002, **a.g.k.**, 138.

¹⁵²Babanzade, 2002, **a.g.k.**, 140.

¹⁵³MMZC, (9 Şubat 132). D: 1, İ: 2, C: 2, s. 448 – 449.

yerlerde, vergileri hükümet adına toplayan aşiret reisinin kazancını daha fazla arttırmaktan başka bir amaca hizmet etmeyecekti. Merkezi yönetimin, karşılaştığı iki tür aşiret yapısı, (üretici küçük kabilelerin oluşturduğu güçsüz aşiretler ve geniş aşiret federasyonları) taşıdığı reformist düzen kaygısı ve geleneksel düzenin devamlılığı ikiliği dönemin devlet – Arap aşiretleri ilişkisini aydınlatmaktadır. Nitekim Es-Seyyid Mustafa Nuri Efendi'nin büyük aşiret federasyonlarının çıkarına olabilecek bir çıkış yaptığı gün, Müntefik Mebusu Hızır Hayati Efendi, merkezi idarenin, reformist ve modernleşmeci yaklaşımları uygulamadığını ileri sürerek eleştiriler getirmiştir. Hızır Hayati Efendi, aşair ve urbanın çoğunluğu oluşturduğu bölgelerde nüfus sayımının ve tahriratının yapılmadığını, aşiret mensuplarının resmi işlerde kullanmak üzere resmi hüviyetlere sahip olmadığını belirterek İbrahim Hakkı Paşa hükümetini, “Tebaa-i Osmanî” politikasına riayet etmediğini ileri sürerek suçlamıştır. Hayati Efendi; Basra, Bağdat, Hicaz ve Yemen bölgelerinde nüfusun yüzde doksanının çölde, kent dışında yaşadığını fakat kent bölgelerinde mülk sahibi olduklarını vurgulamıştır. Hüviyet cüzdanı bulunmamasından ötürü mahkeme dairelerinde işlerin aksadığını iddia etmekteydi. Bu iddialar, birkaç açıdan önemlidir. Öncelikle Arap aşiretleri ve kabileleri arasından; kent hayatına entegre olmuş aşiret seçkinleri, Osmanlı merkezi yönetim sistemiyle bütünleşmek demek olan yasal hüviyetler istemektedir. Üstelik bu durumun askerlik ve vergi muafiyetinin son bulacağına yönelik bir adım olacağının bilincinde olarak. (Bu isteğin kent aşiret seçkinleri ile sınırlı olduğu bilinmelidir.) Ayrıca bu aşiret seçkinleri, toprak rejiminde Arazi Kanunnamesi'nin uygulanması sonucu aşiretlerin birbirleriyle adli anlaşmazlıklara düştüğü ve yapısal sonuçlara ihtiyaç duyduğunu göstererek kanuni sınırlamaları talep etmişlerdi. Bir diğer önemli husus aşiret ve kabilelerin kentlerle olan ilişkilerinin çöl ile olan bağlaşıklığının kesilmeden devam etmesidir.¹⁵⁴

Arap aşiretleri ile devlet arasındaki ilişkileri belirleyen bir diğer konu ise, devletle uzlaşan aşiretlerden bazılarının devletin bölgedeki bir nevi kolluk kuvveti görevini üstlenmesiydi. Babanzade İsmail Hakkı, El-Ziyâd aşiretinin bölgede devletin kolluk kuvvetleri gibi olaylara müdahale ettiğini, devletin resmi görevlilerinin uyarılarını dikkate almadığını ifade etmiştir. El-Ziyâd aşiretinin, devletin göz yummasıyla kendine addettiği bu görev zamanla mevzubahis aşiretin hükümeti küçümsemesine dâhi yol açmıştır; “... el-Ziyâd aşireti reisi hükümeti kastederek şunları söylemiştir; ... bozulmuş,

¹⁵⁴MMZC, (9 Şubat 1325). D: 1, İ: 2, C: 2, s. 455 – 456.

içinde tesiri-zemm (zehir) kalmamış bir yilandır. Şehre geldik. Bu yılanı gördük, fakat yalnız geçmişte kalan heybeti var idi” dediklerini aktarır.¹⁵⁵

1910–1911 yıllarında El – Cezire bölgesinde yaşanan olaylar, İngiltere’nin İran’a yönelik istila girişimleri ve Rusya’nın İran’ı işgal etmesinin gündeme gelmesi; Irak bölgesi üzerinden İttihad-ı İslam fikrinin ortaya atılmasına neden olmuştur. Sırâtı müstakim, El–Cezire ahalisine, İngiliz nüfuzunun tesiri nedeniyle hitâben “İttihad-ı İslam Ne Vakit Olacak?” demektedir. Dünyanın farklı coğrafyalarında fakat aynı İslâm dinine mensup insanların birleşemediğinden yakınılmaktaydı. Bunu yaparken Müslümanların içinde bulundukları hâle de değinilmişti,¹⁵⁶

“... bugün Arnavudluk’ta geçirmekte olduğumuz safâhât nedir? Nedir bu vekâyî’-i hüzn-engiz? Niçin bu kanlar akıyor? Nedir bu şahsi menfaatler... El – Cezireliler de bugün kendilerine daha yakın Hindistan Müslümanlarından ibret almalılar. O kocaman mazlum eczâ-yı İslâm ne zulümler altındadır. Ne gibi hukuklara mâliktir? Bir veseni ile bir İslâm hukuku arasında ne kadar fark var? İttihad-ı İslâm Ne Vakit Olacaktır?..”

Irak bölgesinde aşiretlerin devletle olan ilişkileri, 1912 yılından itibaren güvenlik politikaları üzerinden şekillenecek ve 1914 yılından sonra da savaş şartları içerisinde gelişecektir. Meşrutiyet idaresi, Osmanlıcı, merkezîyetçi, modernist reformlar çerçevesinde tüm ülkede giriştiği değişim–dönüşüm hareketliliğinden Irak bölgesinde hayalini kurduğu neticeyi alamamıştı. 1911–1912 yıllarında Suriye’de, Trablusgarb ve Balkanlarda ortaya çıkan olaylar, devletin ya da merkezi hükümetin reform için ihtiyaç duyduğu zamanı da finansal kaynakları da kendisine sunamamıştır. Bu tarihten itibaren aşiretlerle askeri mücadelelere girilmiş, savaş döneminde ise etkin iş birliği çerçevesinde iletişim kurulabilmiştir.

1.5. Suriye’de Aşiret Sorunsalı

Aşiret yapısının sosyal konumlanışının Irak bölgesine nazaran daha az sorun yarattığı bölge Suriye’dir. Suriye’de bulunan aşiretlerden en büyük federasyonu oluşturan Aneze aşiretiydi. Anezeliler merkezi otoritenin daha işlevsel ve daha yakın iş birlikçileriydi. Bunun nedeni Mekke’nin kapısı olarak görülen Şam’dan hac kervanlarının güvenli ve ihtiyaçlarının yol boyunca giderilerek ulaşması görevini üstlenmiş olmalarıydı. 1900–1908 arası dönemde Aneze federasyonuna bağlı aşiretler hac vergisi toplamak üzere görevlendirildiler. 1908 yılına gelindiğinde Hicaz demiryolunun

¹⁵⁵Babanzade, 2002, a.g.k., 138.

¹⁵⁶Nûr Ali-zâde Gıyâseddin Hasefi. (9 Haziran 1910). İttihad-ı İslâm ne vakit olacak?. *Sırâtı müstakim*, sayı: 92, s. 14 – 15.

inşaatının ilerlemesiyle birlikte işlerini kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kaldılar.¹⁵⁷ Babanzade İsmail Hakkı, Meskene denilen yerden Deyr-i Zor'a kadar Aneze aşiretinin en az yüzbin nüfusunun bu bölgede yaşadığını ifade etmektedir. Zor Sancağı'nda yer alan Anezelilerin güneye oranla hurmalarının çok az olduğunu söyleyen yazar, bölgede diğer mahsullerin azlığından da bahsetmektedir; “Develeri, koyunları, keçileri, merkepleri, pek çoktur. Hayvanlarının sayısı insanlarından çoktur.”¹⁵⁸ Tarımı bir yük olarak görüp uygulamayan Anezelilerin aksine, bu bölgede tarımla uğraşmaya çalışan ve iş emeği daha yüksek ve kalıcı çadırlar yapan Arap aşiretlerinden de bahsetmektedir.¹⁵⁹

Suriye bölgesindeki Zor Sancağı, Bağdat ile Halep arasındadır. Babanzade'nin bu bölge için verdiği bilgilere göre; Zor bölgesinin yoğunluklu olarak aşiret yapısına sahip olduğunu söyleyebiliriz. İsmail Hakkı öncelikle Zor sancağının büyük bir cehalet içinde olduğunu söyleyerek; bölgeye yapılacak ilk faaliyetin eğitim kurumlarının açılması olduğunu ifade etmektedir. Özellikle 19. yüzyılın aşiretlerle ilgili en etkin programı olan iskân siyasetini de eleştiren İsmail Hakkı; Meşrutiyet öncesi, devletin reformdan anladığı tek şeyin iskân demek olduğunu öne sürmektedir. Babanzade;¹⁶⁰

“... Meşrutiyet hükümetimiz için bu eğitimin verilmesi, milyonlarca tebaa, milyonlarca vergi ve binlerce asker anlamına gelmektedir. İkide bir aşiretin iskânından bahsediliyor. Bir hayırsever kalkıp da bir aşiret reisi olan Şeyh; - Al şu araziyi, ziraat yap hasadı senin olsun dese Şeyh, bu teklifi en büyük aşağılama ve ayıp olarak kabul eder. – ben bu kadar adi miyim ki bana ziraat yapmayı teklif ediyorsun der. Bu durumda sen çadırını terk edip şurada otur emrini vermek gülünç olmaz mı? Bunların önce dimağ yapıları değişmeli. Ondan sonra kendilerinin iskân edilmesinden bahsedilmeli”

Babanzade'nin Meşrutiyetin ilk yılında bahsettiği bu problemi, Meşrutiyet yönetimi ancak 1913 yılından itibaren aşiretler nezdinde modernist gelişim çizgisini terk ederek uygulamaya karar verecektir. Esasen, devletin hazırlattığı “Usul-ı Aşair” raporu aşiretlerin ancak kendi toplumsal yapıları dikkate alınarak bir kanuni çevreye dahil edilebilecekleri öne sürülmüştür. Buna göre, Meşrutiyet yönetimi 19. Yüzyılın iskân siyasetinin askerî yaptırım gücüne karşılık sosyal ve hukuki düzenlemeleri özellikle Meşrutiyetin ilk yıllarında gözetip gözetmemek ikiliğine düşecektir. Fakat Meclis-i Mebusan zabıtlarından da görülecektir ki meşrutiyet hükümetleri bir süre sonra askeri

¹⁵⁷I. Pappe (2011). *Ortadoğu'yu anlamak*. (Çev: Gül Atmaca). İstanbul: NTV Yayınları, s. 132.

¹⁵⁸Babanzade, 2002, **a.g.k.**, 67.

¹⁵⁹Babanzade, 2002, **a.g.k.**, 67

¹⁶⁰Babanzade, 2002, **a.g.k.**, 73.

tedbirleri aşiretler üzerinde uygulamaya koyacaktır. Sosyal politikaları uygulamaya devam etse de.

Yazar, Suriye bölgesindeki Arap aşiretlerinin özellikle iki temel uğraş ile yaşamlarını idame ettirdiklerini bildirir. Bunlar; hayvancılık ve kabileler arası yağma amacıyla yapılan savaşlarda elde edilen ganimettir. Bu temel uğraşlar nedeniyle tarımın ve pazar üretiminin onlar için pek anlam ifade etmediği görülmektedir. Bu noktada Meşrutiyet hükümetlerinin gerekirse zor kullanarak aşiretleri bu medeniyet çizgisine çekmenin de bir zaruret olduğunu söyleyerek mevcut ikilemin (modernist reform – geleneksel adem-i merkezi yapının yol açtığı ikilem) çelişkisini yaşamaktadır;¹⁶¹

“hükümet ahalinin özel hayatına, oturup kalkmasına ve elbisesine karışmadıktan, yani birey, hükümet karşısında en zayıf, en hiç, bütünün küçücük bir parçası haline getirilmedikten sonra... Kısacası halk, en itaatkâr asker taburları gibi gelişme hedefine istemese de, zorla sevk edilmedikten sonra, gelişme, güzellik, bayındırlık gibi binlerce medeniyet eseri vücuda getirilemez. Yüzyıllarca fikirsel yaratıcılıktan mahrum olan halk bakımından maalesef böyle; samimiyete yönelten, gerçek vicdani kaidelere sahip bulunan ve rehberlik yapmak konusunda şiddetli ve kararlı kimselere ihtiyaç var. Fakat bunu şimdiki Meşrutiyetimizin ruhuyla ne dereceye kadar bağdaştırabileceğiz. İhtimal ki, uygulanması Deyri’de isabetli olan bu tedbirlerini mesela Selânik vilayetinde tatbikine elbetteki ne lüzum, ne de imkân vardır. Buna Osmanlı birliği fikri ne derece tahammüllüdür. Şu halde iş yine, yerel memurların siyaset ve dirâyetine, eski tabirle “idare-i maslahat” etmelerine mi kalacak? Heyhat ki böyle oluyor. İşte bunun içindir ki gelişme, ilerleme denilen şey şu şimendifer ve elektrik yüzyılında ancak deve adımlarıyla bu diyara girebiliyor.”

Demiryolu güzergâhında develerle, demiryolu istasyonları ile iç bölgeler arasında nakil vasıtası görevini icra eden Arap aşiretleri, Arabistan yarımadasına daha yakın bölgelerde Şam’ın güneyinde konumlanırken; Havran–Şam arası orta bölgede Surre alayları ve dolayısıyla Arap aşiretleri ile ekonomik ilişkiler geliştirmiş olan Havran Dürzileri yer almaktaydı. Bu nedenle Suriye için aşiret sorunsalı Irak’ta olduğu gibi Arap aşiretlerinin ağırlığını koyduğu bir gelişim göstermiyordu. Dürzi aşiretleri, Suriye kırsalında Arap aşiretlerinin egemenliğine bir denge getiriyordu. Hicaz Demiryolu’nun yapımında görevlendirilen Alman generallerinden olan Auler Paşa, 1910–1911 yıllarında Suriye’de Dürzi aşiretleri sorununa ışık tutacak tasvirlerle bölgenin özelliklerini ve gelişimlerini aktarmıştır;¹⁶²

¹⁶¹Babanzade, 2002, **a.g.k.**, 74

¹⁶²Auler Paşa (2017). *Hicaz demiryolu inşa edilirken – I. Şam – Maan hattı*. (Çev: Eşref Bengi Özbilen), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, s. 8-9.

“Şam’dan Mekke’ye kadar olan demiryolunun her iki tarafında hemen tamamen Araplar yaşar. Sırf Havran dağlarının yamaçlarında ve Havran ovasında yirmi bin kadar Dürzi yaşamaktadır. Şeria Nehri’nin doğu kıyısındaki yamaçlarda az sayıda Rum Ortodoks Hristiyan cemaati vardır. Demiryolu inşaatı başladığından beri, Serka İstasyonu çevresine Rusya’dan göç etmiş Çerkesler iskân edilmiştir.”

Bölgeye Çerkes iskânının 1910–1911 Havran–Dürzi olaylarında ne gibi sonuçlar ortaya çıkardığı araştırmanın kapsamı dışında olsa da bölgenin demografik yapısının değiştirilmesine yönelik bu hamle, bölgede Arap aşiretleri ve Dürzi aşiretleri arasındaki olağan gerginliğe Çerkes sorununu da katmıştır. Nitekim bölgede, 1895–1896 yıllarında yaşanan Dürzi olaylarında, Arap aşiretleri ile Dürzi aşiretleri arasındaki gerilimlerin; Havran Dürzilerinin, Osmanlı Devleti nazarında Şiiliğin Fatimi kolunu temsil ettiği algısı düşünüldüğünde; Sünni Çerkeslerin bölgeye yerleştirilmesi hem mezhepsel hem de ırksal birtakım gerilimlerin kaynağını oluşturmuş olması muhtemel gözükmemektedir. Nitekim Erkân-ı Harp Miralaylarından İsmail Zühdi’nin Dürzi olayları sırasında bölgede tuttuğu notlar, devletin Dürzi aşiretlerle, Fadl Arap aşiretleri arasındaki kavgada, Fadl Arap aşiretlerinin yanında yer aldığını, bunun nedeninin de Dürzilerin Şii Fatımiliği temsil etmesinde arandığını söylemiştir.¹⁶³ Hatta İsmail Zühdi, bölgeye 1890’lı yıllarda yerleştirilen Çerkeslerin Dürzilerle sorun yaşadıklarını, Sünni Çerkeslerin, Fadl Arap aşireti ile birlikte devletin yanında yer aldıklarını aktarmıştır;¹⁶⁴

“Kuneytra kasabası Çerkesleriyle Fadl Bedevi Araplarının Mecdüşems Dürzilerinden, eski olaylardan dolayı intikam almak sevdasında oldukları, cereyan eden olaylarda ve o hususta peş peşe gelen ihbarlardan anlaşılmakta olduğundan, Havran, Cebel-i Dürüz ıslahatından önce anılan kazada yerleştirilecek taburun miktarının iki katına çıkarılarak Çerkeslerin saldırılarının önlenmesi ve Dürzi köyüne yerleştirilecek bir taburun da koruma amaçlı olmasını Kumandan Ömer Rüşdü Paşa’ya arz etti isem de durum iki kez Suriye Valisi Osman Paşa tarafından uygun bulunmamış, tabur miktarlarının ve koruma birliklerinin yerleştirilmesine itiraz etmiştir...”

Devletin, Suriye’deki Arap aşiretleri ile geliştirdiği ilişki 1910–1911 yıllarında askeri bir harekât ile gelişse de Meşrutiyetin henüz birinci yılında 1909 tarihinde Meclis-i Mebusan’da bölgedeki Arap aşiretleri ve Dürzilerin yol açtıkları asayiş olayları söz konusu edilmiştir. Auler Paşa’nın Hicaz demiryolu inşaatı sırasında çizdiği pembe tablonun özellikle bölgedeki aşiret sorunsalı incelendiğinde hatalı olduğu gözükmemektedir. Nitekim Meclis-i Mebusan’ın 23 Ocak 1909 tarihli oturumunda, Suriye mebuslarının

¹⁶³Zühdi, 2007, a.g.k., 22.

¹⁶⁴Zühdi, 2007, a.g.k., 22 – 23.

Cebel-i Dürüz bölgesindeki olaylar üzerine verdikleri soru önergesine, Dahiliye Nazırı Hüseyin Hilmi Paşa cevap vermiştir. Bu cevapta Hüseyin Hilmi Paşa, bölgedeki olayların geneline Dürzi aşiretlerin neden olduğunu, bundan başka bölgedeki aşiretlerin yer değiştirmelerinin dört ay gibi kısa bir sürede düzenlendiğini Havranlıların böylece yerlerine dönebildiklerini ifade etmiştir.¹⁶⁵ Suriye’de emniyetin Arap aşiretleri nedeniyle sağlanamadığını ifade eden Suriye mebuslarına cevaben; Hüseyin Hilmi Paşa, “... Dürzi eşkıyasıyla Beha ve Cebel-i Sefa Arap aşiretlerinin her tarafa taarruz ile katli nüfus ve gasb-ı mevaşiye devam ve hakikaten Şam civarına kadar mütemadiyen tecavüz ve taarruza giriştiklerini...” açıklamıştır. Ayrıca Havran’da ıslah kararıyla 10 tabur asker bırakıldığı, buradaki eşkıyayı takip için jandarma birliğinin az olduğu, bu bölgedeki asker miktarının artırılması için girişimlerde bulunulduğu ve sonuç alınmadığını ifade etmiştir. Hüseyin Hilmi Paşa, bölgede yapılan tahkikatta Arap aşiretlerinin en az Dürzi aşiretler kadar asayiş olaylarına neden olduğunu da aktararak Meşrutiyetin aşiretlere karşı tarafsız tutumunu da sergilemiştir. Cebel-i Dürüz’de alınması gereken vergilerin büyük kısmının tahsil edilemediğinden bahseden Hüseyin Hilmi Paşa, Süveyde, Ahire, El-Harir Dürzi aşiret reislerinin ve dini önderlerinin hükümet tarafına geçtiğini bildirerek Sebek ve Şam yolunda gasp faaliyeti yürütenlerin Dürzi olmayıp Leca ve Safa adlı Arap aşiretleri olduklarının tespit edildiğini söylemiştir. Bundan başka bu Dürzi grupların, devlete yardımcı olarak urban bölgelere adamlar göndererek buralarda yağmalanmış malları geri almak için uğraşacaklarına dair söz aldığını, başarılı olamazlarsa gönderilen askeri kuvvete rehberlik edeceklerini bildirmiştir.¹⁶⁶

1895–1896 yılları ve 1909 yılında Suriye’de gerçekleşen olaylar bürokrasinin önemli bir eksikliğini ortaya çıkarmıştı. Bu, Arap vilayetlerinde görev yapabilecek yetenekli ve güvenilir idari personel eksikliğiydi. İTC bu sorunla Meşrutiyet sonrası iki yıl boyunca yoğun şekilde uğraşacaktı. Abdülhamid yönetimi, uzaklığı ve sosyal koşulların zorluğu nedeniyle bu bölgeye atadığı devlet görevlilerinin, kanun dışı kâr amaçlı işlerle uğraşmalarına neredeyse göz yummuştu.¹⁶⁷ Meşrutiyet rejimi ise yerel örgütleri, yerel idareyi, daha çok denetliyordu. Meşrutiyetin ilanından birkaç gün sonra Hicaz’ın zorba Valisi Ratib Paşa’nın malına mülküne el konulması ve görevden alınması,

¹⁶⁵T. Buzpınar (1997). Havran. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. Cilt: 16, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 539 – 541.

¹⁶⁶MMZC, (10 Kanunusani 1324). D: 1, İ: 1, C: 1.

¹⁶⁷Kayalı, 2017, **a.g.k.**, 97

ardından da Mekke Şerifinin görevine son verilmesi, yeni rejimin suistimale izin vermeyeceğinin önemli işaretleriydi.¹⁶⁸

1910–1911 yıllarında Arap vilayetleri arasında aşiret saldırılarının ve hükümet–aşiret ilişkilerinin Irak’ta sonra en yoğunlaştığı yer Suriye bölgesiydi. 1910 yılında İstanbul gazetelerinden El–Arab’ın sahibi Aydın mebusu Ubeydullah, Asir’deki (Yemen) ayaklanmadan söz ettiği makalesinde, Arapları rahatsız edici bir dil kullanmıştı. Gittikçe sesini yükselten muhalefet yanlısı basın hemen ele aldığı makale Arap vilayetlerinde geniş yankı uyandırmıştır. Beyrut ve Şam’daki muhalif basın Osmanlı hükümeti ve Türk karşıtı bir üslupla sistemli bir propaganda başlatmak için bu makaleyi bir araç olarak kullanmıştı. Fakat Yemen’deki isyanın Suriye bölgesinde bu denli büyük bir tepkiye yol açması, Arap aşiretlerinin eylemleri ile doğrudan bağlantılı değildi. 1910’da özellikle Kuzey Suriye’de çok şiddetli ve kurak geçen kış mevsimi zaten hâlihazırda üretim ekonomisine dayanmayan aşiret üretimini iyice vurmuştu.¹⁶⁹

1.5.1. Suriye’de Aşiret Sorunsalının Kaynağı

Suriye bölgesindeki Arap aşiretlerini hareketlendiren, yalnızca bölgenin demografik yapısını değiştirme amaçlı eylemler, kuraklık ve Dürzi aşiretleri arasındaki rekabet değildi. Suriye’deki Arap aşiretlerinin en önemli ekonomik getirisi olarak görülen hac organizasyonunda da sorunlar vardı ve Hüseyin Hilmi Paşa hükümeti, Arap aşiretleri aleyhine olacak bir karar verme niyetindeydi. Nitekim bu konu Meclis-i Mebusan’da tartışmalara yol açmıştı. Gümüşhane Mebusu İbrahim Lütfi Paşa tarafından meclisin 15 Mart 1909 tarihli oturumunda gündeme getirilen Surre alayları ile ilgili takriri, önemli bilgiler vermektedir. Özellikle Arap aşiretlerinin Surre Emini ile anlaşarak güvenliği sağladıkları, bu doğrultuda Surre Eminlerine ayrılan bütçeden aşiretlere büyük ödemeler yapıldığı belirtilmekteydi. Fakat Surre Eminlerine ayrılan bütçenin kat be kat fazlasının çöl muhafızı olarak belirlenen Arap aşiretlerine verilmesi, aşırı ödeme olarak görülmüş ve tartışma konusu olmuştu. Nitekim Mekke, Medine ve Kudüs ile ilgili Surre Eminlerine 2. 726. 504 kuruş ayrıldığı, çöl muhafızına ise her yıl 7. 906. 498 kuruş gönderildiği belirtilmekteydi. Lütfi Paşa, her yıl Surre Alayı’nın sarf edeceği harcırahın problem konusu olduğunu, bunun yanında Bedevi Arap aşiretleri arasında Surre Eminleriyle yapılan anlaşmaların ticari bir rekabet doğurarak aşiretler arası çatışmaya yol açtığını,

¹⁶⁸Kayalı, 2017, **a.g.k.**, 66.

¹⁶⁹BOA, DH. MTV. (1911). Dosya No: 52 – 2 Belge No: 20.; BOA, DH.- İ. Um. (1910). Dosya No: 26. Belge No: 4-8.

hacıların zarar gördüğünü ifade etmiştir. Her yıl bu usulün tekrarının hükümetin, ıslah etmesi gereken başlıca konu olduğunu ileri sürülmüştü. Bu tutum esasen Meşrutiyet yönetiminin taşra idaresinde ne gibi anlamlar ifade ettiğini de açıklamaktaydı. Meşrutiyet rejiminin, kanuni düzenlemeleri ve tebaa arasında eşitliği sağlama ilkesi, tebaa arasında rekabete yol açacak tekellerin önlenmesi gerektiği görüşünde birleşmişti. Yeni rejimin taşranın aşiret yapılanmasında etkin bir idareci ve otoriter vasfının ortaya konulması gerektiği görüşü Meclis-i Mebusan’da da karşılığını bulmuştu. Fakat Surre alaylarının Şam ve Hicaz bölgelerinde, ulaşım güvenliği başta olmak üzere birçok konuda aşiretlere duyduğu ihtiyaç, beraberinde başka sorunları da gündeme getireceğini göstermekteydi. Bu nedenle Arap kırsalında meşruti sistemin işlevsel bürokrasi araçları muhalefetle karşılaşmıştı. Bu konuda kırsal muhalefete Arap aşiretlerinin verdiği katkı, daha anlamlı hâle gelmektedir. Ayrıca Şam’dan Medine’ye kadar uzanan demiryolunun varlığının da bu dönemde söz konusu masrafları azaltmaya hizmet etmediği de başka bir gerçekliktir. Nitekim Medine Mebusu Abdülkadir Haşimi Efendi, Hicaz’da Şam’dan itibaren geniş bir aşiret organizasyonu olduğunu, bu organizasyonu lağvetmenin büyük bir aşiret ayaklanmasına yol açacağını ifade etmesi dikkate değerdir. Haşimi Efendi, soruna çözüm olarak Surre alaylarında yapılan suistimallerin önüne geçilmesini önerir.¹⁷⁰

Suriye’de Arap aşiretlerinin ekonomik uğraş çeşitliliğini arttırmaya yönelik bir öneri de yine Surre Alayı tartışmasının yaşandığı oturumda gündeme gelmiştir. Halep Mebuslarından Nafi Paşa’nın daha önce tahrir olarak sunduğu konu, Meclis-i Mebusan’ın gündemine gelmişti. Buna göre Halep, Bağdat, Diyarbakır, Şam arasında kalmış bir arazide tüm Arap aşiretlerinin iskânı için “Vadi-i Fırat” adıyla bir vilayet oluşturulması ileri sürülmüştü.¹⁷¹ Bu noktada Suriye bölgesindeki aşiretler ve bölgenin zirai kullanımıyla ilgili bir parantez açmak gerekir. Halil İnalıcık–Suraya Faroqlı’nın ön açıcı eserinde Suriye bölgesinde boş bırakılan söz konusu arazinin deyim yerindeyse tasviri yapılmıştı;¹⁷²

“...19. Yüzyıl boyunca büyük toprak malikâneleri vardı fakat buralara ne Balkanlarda, ne Anadolu’da, ne de Arap eyaletlerinde sık rastlanıyorlardı. Çiftliklerin ekseriyeti küçüktü ve küçük kaldılar; büyük toprak malikânelerinin sayısı devrin sonunda bilhassa Arap eyaletlerinde arttı... Halep – Humus – Hama hattının 10 ila 40 kilometre doğusundaki yarı kurak bozkırlar ve çöller göçebelerin kontrolü altındaydı... Hükümet ziraî topluluk kurarak

¹⁷⁰MMZC, (2 Mart 1325). D:1, İ: 1, C: 2, s. 304 – 306.

¹⁷¹MMZC, (2 Mart 1325). D:1, İ: 1, C: 2, s. 308 – 310.

¹⁷²S. Faroqlı vd., 2006, **a.g.k.**, 978 – 979.

devamlı surette yerleşecek olanlara bedelsiz arazi verdi. Mülteciler genellikle aşiretlerin hayvan besledikleri ve arada sırada ettikleri topraklara yerleştiler... 1860'larda bazı aşiretler Halep yakınındaki yazlık meralarını terk ettiler, zira yerleşmeler (mülteciler) çok artmıştı. Bunun üzerine hayvanlarını Fırat'ın kuzeyindeki meralara sürdüler. Fakat burada da 1900'lerde sadece Rakka bölgesinde 57 yeni köy kurulmuştu ve meralar gittikçe yok oldu..."

Görüldüğü üzere devletin Suriye bölgesindeki ekonomik ve demografik müdahaleleri, aşiretler için fazla bir yaşam alanı bırakmıyordu. Meşrutiyetin kanuni düzenlemeleri ve ekonomik giderleri kısma telâşi hac organizasyonuna da yansıtacağına anlaşılması bölge mebuslarını yeni arayışlara itiyordu. Devlet her ne kadar kendisine tabiiyet alametlerinin (vergi verme, askerlik yapma, vs.) hemen hiçbirisini göstermese de aşiret sorunsalına yerleşik nüfusu korumak için radikal ve acil önlemler almak durumundaydı. Nafi Paşa'nın önerisini bu nedenle önemli bir hareket olarak görmek gerekmektedir. Fakat bu öneride yorumsal olarak sorunlara yol açabilecek hususlar da yok değildir. Nitekim söz konusu bölge içerisindeki aşiret gruplarının, ayrı bir vilayet dahilinde toplanması isteği, bu grupların merkezi otoritenin istediği şekliyle bağlı bulundukları vilayet merkezlerine tabii olmayarak kendilerine müstakil bir idare tesis etmek anlamını taşımaktadır. Bu ise merkezi ya da modernist öncelikleri olan bir yönetimin, merkeziyetçilik şartlarına aykırılık taşımasının yanında; devletin otoritesini gevşettiği dönemlerde daha geniş bir aşiret sorunsalına da yol açabilecektir. Nafi Paşa, takririnde bu bölgenin hali hazırda dağınık aşiret grupları tarafından zaten kullanıldığını, toprağın mirî statüde olduğunu ve yıllık 2 milyonun üzerinde vergi geliri sağladığını belirterek; aşiretler için istenilen müstakil vilayetin ekonomik getirisini gündeme getirmekteydi.¹⁷³

1.5.2. Suriye'de Rakip Aşiretlerin Merkeze Karşı İttifakı

Suriye'de 1910 yılından itibaren devletin aşiretler nezdinde en çok meşgul olduğu konular; Dürzi aşiretlerin Havran ve çevresinde kalkıştıkları isyan, Arap aşiretlerinin yol açtığı asayiş olayları, bölgede planlanan reformlar ve bu tarihlerde gelişen Arapçılık hareketleriydi. Hasan Kayalı, 1910–1911 yıllarında devletler arası karışıklıklar nedeniyle huzursuzlukların kısa süreli dinmesinin ardından imparatorluğun çeşitli yerlerinde tekrar isyanların arttığını vurgulamıştır. Ona göre ayaklanmaların sebepleri çeşitliydi; "... *hükümetin, yetersi idari, mali ve askeri kaynaklarına karşın bütün imparatorlukta doğrudan otorite kurma niyetinde olması yani rejimin köklü bir sosyal değişiklik*

¹⁷³MMZC, (2 Mart 1325). D:1, İ: 1, C: 2, s. 311.

gerçekleştirememesinin yarattığı hayal kırıklığı şimdi herkesin dilinde olan “özgürlük” kavramının yanlış anlaşılması.”¹⁷⁴ 1910–1911 yıllarında sorunlara neden olan merkezler, Suriye kırsalı ve Arap yarımadası idi. Özellikle Arap aşiretlerinin yaşadıkları yerler ve dağlık alanlardaki doğal korunaklı yerler, merkezi hükümetin etki alanından iyice çıkmış görünüyordu. Özellikle 1909 yılında bölgenin askeri kuvvet kullanmadan sükunete kavuştuğu ilân edilmişti. Fakat Havran (Doğu Ürdün), 1910 ve 1911 yıllarında yeniden Dürzi ayaklanmalarına sahne olmuştu. Dürziler 1910 yılında yerleşik bölgelere akınlar düzenlediler. İbrahim Hakkı Paşa hükümeti, ayaklanmayı bastırmak için yüksek rütbeli Arap bir subay olan Faruk Sami Paşa komutasında bir askeri kuvvet gönderilmesini kararlaştırmıştı.¹⁷⁵ Tanin gazetesi, Ahmet Şerif Bey’i Suriye, Havran ve Cebel-i Dürüz bölgesine, bölgenin durumu hakkında incelemelerde bulunmak ve askerî harekâtı takip etmek üzere göndermiştir. Ahmet Şerif Bey’in gönderdiği mektuplar, özellikle merkezi hükümetin bölge ile ilgili politikalarının; bölgede bulunduğu karşılığı ve bölgenin yerel unsurlarının merkezi hükümet ve kendi çevreleriyle olan ilişkilerini açıklaması açısından önemlidir. Ahmet Şerif’in bölgeye dair izlenimleri, Meclis-i Mebusan’da ortaya çıkan tartışmalarla birlikte incelediğinde daha anlamlı bir hale gelmektedir. Nitekim askerî harekâtın başladığı tarihten¹⁷⁶ çok önce meclisin 3 Mayıs 1909 tarihli oturumunda Havran’daki Dürzi ayaklanması ile ilgili tartışmalar yaşanmıştı. Havran Mebusu Sadettin El-Halili Efendi’nin iddiası, Meşrutiyet rejiminin bölgede karşılaştığı güçlüğü; Abdülhamid döneminin izlerini taşıdığı anlamını içermektedir. El-Halili Efendi’nin verdiği takrire göre Dürzi ayaklanmasına liderlik ettiği öne sürülen kişi Abdülhamid döneminde bölgeye Yüzbaşı rütbesiyle gönderilen Arap Yahya El-Atraş’tı. Ayrıca Meclis-i Mebusan’da bu takrirle ilgili Havran eşraf ve aşiretlerinden gelen telgraflar da okunarak iddia desteklenmek istenmişti. Telgrafları gönderenler arasında devletin yanında yer alan Arap aşiret reisleri de vardır. Meclis-i Mebusan’da; “Havran Sancağı Aşair ve Rûesası tarafından varid olan Arabiyyül’ibare telgrafnamenin suret-i tercümesi kıraat olunacaktır denilerek” gönderenlerin aşiret reisleri oldukları belirtilmiştir. Ceydur ve Za’bile Arap aşiret reislerinin de imzaları bulunan telgrafta;¹⁷⁷

“Dersaadette, Havran Mebusu Sadettin Efendiye, Dürzilerin taaddiyatı tekerrür etti, Havran umum ahalisinin emniyeti münselip oldu. Dürzilerin taaddiyatından dolayı bazı kur’a harap

¹⁷⁴Kayalı, 2017, **a.g.k.**, 121.

¹⁷⁵Kayalı, 2017, **a.g.k.**, 121.

¹⁷⁶A. Şerif. (11 Teşrinievvel 1910). Harekât-ı mühimme. *Tanin*, no: 757, s. 2-3.

¹⁷⁷MMZC, (20 Nisan 1325). D: 1, İ: 1, C: 3.

oldu, bazılarının ahalisi evlerini, mezruatlarını (ekili alanlarını) bırakıp kaçtılar. Bazıları da havf ve endişeden muasara halindedir. Kuvve-i askeriye'nin, hükümetin zaafiyeti cihetiyle yeniden taaddiyat icrasıyla umum Havran'ı istila edecekleri melhuzdur. Ef'ali kat'iyelerinden ve ezcümle Basra Eski Şam'da vaki Kal'ayı Sultaniyye'ye hücum ve bir zabitle bir nefer askeri ve ahaliden külli eşhası katl etmelerinden ve tacirlerin mağazalarındaki emval-i nehp ve ebniyyeleri idrak eylemelerinden dolayı tedib ve tenkilleri ve ahalinin muhafazası için kuvva-i کافیye askeriye'nin sevk ve izamı zımında vilâyet-i celiliye ve Müşiriyyeti fehimeye arz olunmuş ise de, bir fayda hasıl olmamıştır. Irz, din ve mal ve cana taarruzlarından hepimiz azm bir heyecandayız..." denilmektedir.

Suriye'de Dürzi olaylarının başlangıcını belirten bu telgrafın ardından gerekli hazırlıklar yapılarak askerî harekâta başlanmıştır. Fakat burada bir parantez açmakta yarar var. İkinci Meşrutiyetin ilanından beri bölgede demiryolunun yapımının ve hac organizasyonundaki sıkıntıların Arap aşiretlerini hareketlendirdikleri daha önce belirtilmişti. Bu nedenle olası bir devlet karşıtı harekât, Dürziler ile Arap aşiretlerini özellikle hac organizasyonu nedeniyle çıkarları zedelenen Arap aşiretlerini ittifak yapabilir hâle getirmişti.¹⁷⁸ Özellikle Hristiyanların yoğun yaşadığı yerleşik bölgelere yapılan saldırılarda, bu ittifak daha olağan bir hâle gelebiliyordu. Bir Hristiyanın, Şam'da İngiliz konsolosluğuna verdiği dilekçede, saldırıların içeriği ve söz konusu ittifaktan bahsediliyordu;¹⁷⁹

"Her tarafımız sürekli bize tecavüzlerde bulunan, bizi inanılmaz derecede rahatsız eden aç kurtlar tarafından sarıldı. Bu açgözlü düşmanlar doğudan ve kuzeyden Nusayri şefleri ile Batı'dan ve Güneyden Müslüman kabile şefleridir. Sürekli bize saldırıyor ve her tarafta birilerini öldürüyorlar ve tarlalarımızı yağmıyorlar, koyunlarımızı alıyorlar... ekmek uğruna dışarıya çıktığımızda eğer öldürülmiyorsak soyuluyoruz. Köylerimizin çoğu gördüğü her şeyi çalan bu saldırganlar tarafından çöle çevrildi."

Dürzi ve Arap aşiretleri ittifakına yol açan bir başka neden ya da bölgede isyanın nedenlerinden bir başkası hac organizasyonunda önceden görüşülen ve Dürzi olayları sırasında yapılan değişikliktir. 19 Şubat 1910 tarihli meclis oturumunda Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa, konu ile ilgili Sadaret tezkiresi oluşturmuştu. Bu tezkireye göre, "Kabail ve Urban Muhassesatı" kurumuna karşılık olarak tahsil olunan, Hicaz Demiryolu bilet ücretinin artan bölümünün aşiretlere verilmesine son verilerek bu gelirin, hazineye devredilmesi kararlaştırılmıştı.¹⁸⁰ Bu karar, demiryolu istasyonlarından iç bölgelere

¹⁷⁸A.Baktıaya (2017). *Osmanlı Suriye'sinde Arapçılığın doğuşu. sosyo – ekonomik değişim ve siyasi düşünce*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 41.

¹⁷⁹Baktıaya, 2017, **a.g.k.**, 41.

¹⁸⁰MMZC, (6 Şubat 1325). D: 1, İ: 1, C: 2, s. 373.

develerle taşımacılık yapan Arap aşiretlerine verilen meblağın kısıtlanması anlamını taşımaktaydı. Arap aşiretleri için bu durum birbiriyle ilgili iki sonucu da ortaya çıkaracaktı. Aşiretler modern–merkezi hamlelerin kendilerine karşı ortaya çıkardığı bu yıkıcı etki karşısında iki sonuca ulaştılar. Birincisi; devletin bu hareketi, Arap Bedevilerini yok saymaktı ve karşı konulmalıydı. Bunu yaparken devlet karşıtı her türlü merkez – dışı hareket desteklenebilirdi. İkincisi Batılıların bölge için düşündükleri planlar nezdinde alacakları tavır Osmanlı hükümetinin bundan sonrası için bölgede girişeceği uygulamalara bağlıydı. Kısacası aşiretler yeni bir ittifak arayışı dönemine girmişti.

Suriye bölgesinde özellikle Arap adem-i merkezîyetçilerinin savunduğu, yerli ve Arapça bilen memur, zâbit sorunu ile ilgili Ahmet Şerif, seyahatleri esnasında ilginç bilgiler vermektedir. Nitekim Havran’da Dürzilere karşı askerî harekâtın devam ettiği bir sıradaki gözlemleri ilgi çekicidir;¹⁸¹

“... bir Dürzi köyünü geçtik ki artık Havran bitmiş Cebel başlamış demektir. Köyden geçerken, mümkün mertebe, köylülerin çehrelerini incelemek istedim ve anladım ki, Dürziler, pek başka adamlardır. Zeki oldukları kadar meraklı ve hilekârdırlar. Dürzi jandarmalarla (yerli) işbirliği yapıyor ve şimdiki durumdan ve askeri harekâttan malûmat alıyorlar...”

Ahmet Şerif’in Şam’dan gönderdiği ve 1910 tarihinde bölgenin genel durumunu özetleyen bilgileri, bölgede oluşan ayrılıkçı ve merkezi yönetimden kopuk havayı çok iyi yansıtmaktaydı;¹⁸²

“... Beyrut’ta şöylece birkaç gün geçirmekle, elde edeceğimiz en büyük fayda, memleketin yalnız maddeten ve görünüş olarak değil, ma’nen ve fikrin de, birbirine ne kadar benzemeyen parçalara bölünmüş olduğu ve bilhassa çeşitli memleket kısımları arasında, hiçbir samimi ilgi, hiçbir bağ kurulamamış bulunduğu...”

Ahmet Şerif’in Suriye’nin geneli ve özel olarak Beyrut vilayeti için sarf ettiği gözlemler önemlidir. 1910 gibi erken bir tarihe Meşrutîyetin, Osmanlılık fikriyle henüz ilan edilmiş olmasına rağmen imparatorluğun duygu birliğini kaybettiğini; kültürel ve sosyal olarak farklı katmanların devletçe bir “bekâ” işaret etmediğine vurgu yapmıştı. Daha önemli bir itirafta da bulunarak bu bölgelerin eğitimli genç nüfusunun imparatorluk şuurunu ve Osmanlılık fikrini taşımadıklarını ileride taşıyacak bir ufkun da görünmediğini belirtmekteydi. Ayrıca Şerif, bunun zorunlu bir durum olarak ortaya çıkmasından hüznle bahseder. Bu aynı zamanda Arap vilayetleri ahalisine devletin veya

¹⁸¹A. Şerif (1999). *Arnavutluk’da, Suriye’de, Trablusgarb’ta tanın*. Cilt: 2. (Haz: Mehmet Çetin Börekçi). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 104.

¹⁸²Şerif, 1999, **a.g.k.**, 107.

rejimin beraber var olma (Arap–Türk beraberliği) gereksinimlerini götüremediğinin ve götüremeyeceğinin bir itirafıdır.¹⁸³

Ahmed Şerif'in Beyrut ile ilgili vurguladığı; Osmanlı merkezinden gittikçe uzaklaşan kültür ve vilayet anlayışının Şam'da başka bir biçimde ortaya çıktığı görülmektedir. Nitekim Beyrut kadar kozmopolit bir yapıya sahip olmasa da Arap vilayetlerinin geleneksel adem-i merkezi çizgisinin burada da etkili bir şekilde merkezi hükümete hissettirildiğini ortaya koymuştur.¹⁸⁴ Nitekim Şam'da hükümet aleyhine söz söylemekten çekinilmediği ve hükümetin başarısızlıkları ile iftihar eden bir tabakanın oluştuğunu söylemesi ilgi çekicidir. Ahmed Şerif, Beyrut'ta söz konusu ayrılıkçılığa gerekçe olarak yabancı etkisini vurgularken, Şam'da böyle bir etkileşim olmamasına rağmen aynı durumun ortaya çıkması; merkezi yönetimin, yüzleşmesi gereken önemli gerçekleri ortaya koymaktadır. Şam'ın bu adem-i merkezi gelenekçiliğine nazaran Cebel-i Lübnan'da yalnızca Osmanlı yönetim merkezinden ayrılma fikri yer almamıştır. Babanzade İsmail Hakkı, Meşrutiyetin ilanından sonra Suriye'nin farklı yerlerine de tesir eden Cebel-i Lübnan merkezli iki tür “Osmanlı Devleti” tahayyülü savunan grubun ortaya çıktığını öne sürmekteydi. Bunlardan birincisi ve yazara göre ağır basanı; geçmiş dönemlerdeki elde ettikleri ayrıcalıklı yapının devamını isteyen ve giderek artan bir “merkez-kaç” kuvveti oluşturmak isteyen grup iken; ikincisi ve azınlıktaki grup ise, Osmanlı vatandaşlığı ile imparatorlukla bütünleşme fikrinde olanlardı.¹⁸⁵ Bu iki görüş, Cebel-i Lübnan'da basın hayatına da yansımıştı. Cebel-i Lübnan'ın en büyük beldesi olan Zahle'de, “Birdun” ve “Menzib” isimli iki gazete çıkarılmaktaydı. Birdun, mutasarrıfa ait olan ayrıcalıkların kaldırılmasını istemekte ve Erez Lübnan adıyla kurulan bir cemiyetin sözcülüğünü yapmaktaydı. Menzib ise ulemanın yayın organı olarak görülmekte ve mutasarrıfın yetkilerinin kısıtlanması konusunda dâhi katı bir muhafazakârlıkla Osmanlı Devleti'nin İslam ve Müslümanlarının koruyucu rolüne vurgu yapmaktaydı.¹⁸⁶

Suriye'de ortaya çıkan ve askerî harekâtla bastırılabilen Dürzi ayaklanması, Mısır basınında Suriye'nin tamamında ortaya çıkan bir Arap aşiretleri ayaklanması olarak yansıtılmıştı. Mısır matbuatında İstanbul hükümetinin aşiret ayaklanmalarıyla çok zor

¹⁸³Şerif, 1999, **a.g.k.**, 107.; Söz konusu Osmanlıcı fikir etrafında birleşememe sorunu 1913'te de giderilememişti. Yusuf Akçura bölgedeki Arap gençlerinin Osmanlıcı şuur ile yetiştirilebilmesinin artık mümkün olmadığını dile getirmekteydi. Bkz.; Y. Akçura (2017). *Suriye ve Filistin mektupları*. (Haz: İsmail Türkoğlu), İstanbul: Ötüken Yayınları, s. 51 – 54.

¹⁸⁴Şerif, 1999, **a.g.k.**, 110.

¹⁸⁵Babanzade, 2002, **a.g.k.**, 33 – 34.

¹⁸⁶Babanzade, 2002, **a.g.k.**, 35.

durumda kaldığı ifade edilmiş, 1911 gibi erken bir tarihte daha kapsamlı bir kabile ayaklanması için Arap aşiretlerinin hazırlık içinde olduğu ifade edilmişti. Mısır matbuatında çıkan bu görüşler karşısında Osmanlı Devleti’nde hükümete yönelik eleştiriler sergilenmeye başlanmıştır;¹⁸⁷

“...Ey hükümet-i âdile millete karşı vezaifini unutan bu gibi isyanların efrâd-ı kabaili medeniyet, ilim nurundan mahrum bıraktığını hatırına getirmeyen kabile reislerini vurmamakta neden tereddüd etmekteisin. Onları tenkil hususunda süratli davran. Tâ ki biz de Arap memleketlerini bundan böyle mamûr, mütemeddin Arap gençlerini lisân-ı fasih ile mütekellim, mütefennin görelim. Tâ ki bütün millet-i Arabiyye âdil hükümet-i meşrûta sayesinde eski şân-u şerefini istirdâ da muvaffak olsun”

Aynı dönemde hem Dürzi bölgesinde hem de Yemen ve bazı Arap aşireti bölgelerinde çıkan isyanlar için dini nasihat yöntemini kullanmak unutulmamıştır. Mısır’da El – Ezher Üniversitesinde “Tarikat-ı Merganiyye” reisi Tihâme sâdâtından Şeyh Bilal Ubeyd el-Yemeni başkanlığında oluşturulan bir kurul tarafından nasihat metni kaleme alınmıştır. Metinde, Padişah Mehmet Reşad’a olan bağlılıkların aynı zamanda İslamiyyete hizmet etmek demek olduğu, olaylar nedeniyle askeri müdahale esnasında ölenlerin sorumluluğunun bölgedeki isyancı aşiretler olduğu vurgulanmıştır. Kurul ayrıca aşiretlere isyanı durdurmalarını öğütleyerek bir nevi hükümet sözcülüğü de yapmıştı.¹⁸⁸

1911 yılında aşiret olaylarının artması İTC’nin 1911 yılındaki kongresinde de söz konusu olmuştur.¹⁸⁹ Kâtib-i Umumi tarafından hazırlanan kongre raporunda öncelikle Meşrutiyet rejiminin Osmanlılık ve bunun dayandığı İslamlılık ilkelerinden ayrılmadığı vurgulanmıştır. Kongre raporunda aşiretler ile ilgili de bir bölüm yer almaktadır;¹⁹⁰

“Altıyüz senelik tarihimiz tetkik olunursa bu âne kadar hükümeti iz’ac eden gaileler ya aşiretlerin yahud cemaatlerin isyan-u fesadlarından doğmuş olduğu görülür. Aşiretler seviye-i ictimaiyyelerinin dâniyetiyle cemiyet-i umumiyyeden ayrılmış birtakım heyetlerdir... Memleketimizden ayrılan küçük hükümetler hep birer cemaatin zamir-i ihtirasından doğduğu gibi Kafkasya, Bâdiyetü’l-Arab ve Afrika’daki bazı memalikimiz de hep aşiretlerin âsi ve gayri kâbili temeddün vaz’iyyetlerinden dolayı yabancıların eline girmiştir.”

Raporda, Osmanlı milletinin birinci derecede cemaatlerden ikinci derecede aşiretlerden oluştuğu vurgulanmıştır. Osmanlı hükümetinin gerçek ve işlevsel bir dahili siyaset izleyebilmesinin şartı olarak raporda; Müslim ve Gayrimüslim cemaatlerin sosyal teşkilatlanmasını tetkik etmekle, cemiyetler, mitingler, sendikalar, sosyal kurumlar

¹⁸⁷(5 Ocak 1911). Matbuat. *Sırâtı müstakim*, sayı: 122, s. 9-10.

¹⁸⁸(9 Mart 1911). En – nasihatüş – şer’iyye lil kabaili Arabiyye. *Sırâtı müstakim*, sayı: 131, s. 6-7.

¹⁸⁹Tunaya, 1989, **a.g.k.**, s. 202.

¹⁹⁰Tunaya, 1989, **a.g.k.**, s. 231.

hakkında yaptığı gibi aşiretler ve cemaatler için de özel bir kanun çıkarmanın gerekliliği vurgulanmıştır. Yemen ve Irak olaylarının çözümünü rapor ancak özel bir aşiretler kanunu çıkarılarak halledilebileceğini ortaya koymuştu. Ayrıca rapor; Arnavutluk, Yemen, Cebel-i Dürüz, Kerek, Müntefik bölgelerinde ortaya çıkan aşiret ayaklanmalarının milliyetçilikle bir ilgisi olmadığını, bu olayların en önemli nedeninin aşiretlerin adli teşkilat ile bütünleşememeleri olarak görmekteydi. Rapor aşiret olaylarına ise şöyle bir çözüm önerir; “aşiretlerde ırken cârî olan mes’ûliyet-i müştereke esâsına müstenid bir kanun yapılarak davaları hususi mahkemelerde görülür. Ve emr-i idârelerinde de kavaid-i ictimaiyyelerini esas tutulursa bütün aşâir meselelerine nihayet verilmiş olur.” Rapor aşiret sorunsalına böyle bir çözüm önerisi getirirse de bu durum ne aşiretlerin kendi içlerinde oluşturdıkları ve adem-i merkezi özelliklerini güçlendirdikleri davranış biçimini ortadan kaldırır ne de İTC’nin siyasal olarak amaçladığı Osmanlılık düsturunu sağlayabilir. Tarık Zafer Tunaya, 1911 kongresinde İTC’nin nihayet “azgelişmişlik hastalığına” çözüm olabilecek bir adımı geçte olsa atabildiğini söylemişti;¹⁹¹

“... tüm çalışmalar, feodal bir ziraat ekonomisi içinde bocalayan köylüyü amaç seçmiştir. Aşiretlerin yerleşik kılınması tedbirlerinin yanısıra çiftçiler, orakçılar, aylıkçılar ve yarıcılar arasındaki ilişkileri düzenleyecek ve saptayacak bir kanun yapılacağının önerilmesi, İttihat ve Terakki’nin azgelişmişlik hastalığını teşhis yolunda bir adım olsun attığını göstermiştir...”

Tunaya, İTC’nin böyle bir adımı attığını söylese de raporun öngördüğü reformdaki eksikliğe değinmemişti. Çünkü hâlihazırda aşiretlerin merkezi idare ile olan ilişkileri, raporda da belirtildiği gibi yüzyıllarca aşiretlerin kendi sosyal konumları ve idarelerine dayanılarak şekillendirilmişti. Raporun aynı şekilde aşiretlerin iç yapısının korunmasına yönelik aynı ilişkilerin devamı sayılabilecek bir çözüm önerisi getirmesi, aşiretlerin merkezi idare dışında kendi iç teşkilatları ve örfi hukuk düzenlerinin merkezi idare tarafından kanunlaştırma dışında bir anlam ifade etmeyecekti. Osmanlı merkezi hükümetinin tüm imparatorluk için çıkardığı kanunların, her aşiret yapısına göre farklı yorumlarla uygulanması, kanun ve yönetim birliğine zarar vereceği gibi genel bir Osmanlı tebaası fikrine de karşıtlık teşkil etmekteydi. Raporda belirtilen; “emr-i idarelerinde de kavaid-i ictimâiyyelerini esas tutulursa” ifadesi aşiretlerin kendi

¹⁹¹Tunaya, 1989, **a.g.k.**, s.231.

şeyhlerinin belirlediği ve temsil ettiği geleneksel yapılarına dayanılarak oluşturulacak bir kanunu öngörmekteydi.¹⁹²

Suriye’de ortaya çıkan olaylara karşı yapılması planlanan ıslahatta, bölgenin aşiret yapılanması göz önüne alınırken; devlet – aşiret ilişkilerinin reformist bir çerçevede geliştirilmesi planı pratikte karşılığını bulamamıştı. Aşiretlerin Suriye bölgesindeki konumlanışı bu duruma Irak’ta olduğu gibi engel olmuştu. Söz konusu ıslahatın, merkezden verilen reform kararları ile yürütülemeyeceği, aşiretlerin iç yapısal hiyerarşileri ve sosyo–ekonomik durumları gerekçe gösterilerek ortaya konmuştu. 1911 yılında Meclis-i Mebusan’da tartışma konusu olan bir konu, devletin aşiret sorununa asayiş problemlerinden başka bir alanda radikal çözümler üretemediğini gözler önüne sermektedir. Halep Mebusu Nafi Bey, Basra Körfezi’nden Şam bölgesine kadar olan alanda yer alan mirî arazilerin tamamına yakınının, Necip Asfer adlı birine kiraya verilmesini yolsuzluk olarak gündeme getirmişti. Nafi Bey, Maliye Nezareti ile bu kişi arasındaki mukavelelerin kanun dışı olduğunu, mukavelenin ne kiralama ne de tekel usullerine göre düzenlenmediğini iddia etmiştir.¹⁹³ Nafi Bey’in ortaya koyduğu mukavelelerin, mirî araziler ile ilgili olması, özellikle büyük aşiret federasyonları dışında kalarak, bu araziler üzerinde üretim yapan az nüfuslu üretici kabileleri de olumsuz etkileyecekti. Bu kabileler, doğrudan devlete vergilerini ödemeye çalışan küçük kabile birliklerinden oluşmaktaydı ve özellikle Bağdat ile Şam arasındaki arazi aşiret federasyonları mülkiyetlerinin dışında kalarak, göçebe Arap aşiretlerinin ekonomik faaliyet alanı olmuştu.

1912 yılında İtalyanların Beyrut’u bombalaması, Trablusgarb’ın elden çıkması, Balkan savaşlarının Osmanlı Devleti için yıkıcı etkilerinin görülmeye başlaması yeni bir dönemin; uluslararası rekabetin, savaşlarla devam edeceğinin işaretiydi. Merkezi idarenin de Arap aşiretleri ile olan ilişkileri bundan sonra savaş dönemi şartlarına göre şekillenecekti. Bunun yanında 1912 yılında ülke siyasetinde de önemli değişiklikler, yeni yaklaşımlar meydana gelmeye başlıyordu. İTC’ne karşı olan muhalefet 1911 yılı sonlarına doğru Hürriyet ve İtilaf Fırkası etrafında birleşti. Arap bölgelerinden gelen mebusların bu partiye katılımının yoğunluğuna dair farklı yorumlar yapılmıştır. Bir grup öncelikle bu durumun İTC’nin uyguladığı Türkçü politikalar nedeniyle olduğunu

¹⁹²(2 Kasım 1911). *Sırâtı müstakim*, sayı: 165.

¹⁹³MMZC, (22 Kanunuevvel 1326). D: 1, İ: 3, C: 2, s. 43.

savunurken¹⁹⁴ bir diğ er grup eski Müslüman elit ailelerin geniş bir adem-i merkeziyet talepleri ve yerel özerklik istekleri nedeniyle bu partiyi desteklediklerini ifade etmişlerdir.¹⁹⁵ 1912 yılında yapılan seçimler “sopalı seçimler” olarak nitelenmiş İTC meşruiyeti sorgulanan bir seçim sonucu ile iktidar olmuştu. Fakat 1912 yılında meclis dışında da özellikle İTC muhalifi askerlerinde içerisinde bulunduğu Halask ran Zabitan hareketinin etkili olduğu muhalefetle İTC hükümetten uzaklaştırılmış, ancak 1913’de askeri bir müdahale ile iktidarı tekrar alabilmişti.¹⁹⁶

¹⁹⁴B. Tibi (1998). *Arap milliyetçiliği*, ( ev: Taşkın Temiz), İstanbul: Yöneliş Yayınları, s. 147 – 150.

¹⁹⁵Masters, 2013, **a.g.k.**, 229

¹⁹⁶İTC karşısında oluşan askeri muhalefet ve 1912 seçimleri ile ilgili bkz.; A. T. Alkan (2013). *II. meşrutiyet devrinde ordu ve siyaset*. İstanbul: Ötüken Yayınları.; Ahmad, 2013, **a.g.k.**.

İKİNCİ BÖLÜM

2. Birinci Dünya Savaşı Döneminde Osmanlı Devleti ve Arap Aşiretleri

2.1. Merkeziyetçilikten Adem-i Merkeziyetçiliğe Arap Vilayetlerinde Reform Yönteminin Değişmesi

1912 yılında İTC, imparatorluğun büyük bölümünde şubelere sahipti. Bu da Cemiyet'e muazzam bir avantaj sağlamaktaydı. Fakat Arap vilayetlerinde özellikle adem-i merkeziyetçi olarak adlandırılan ve içerisinde Arap mebusların da olduğu siyasi fikir, İttihatçı şubelerin Arap vilayetlerindeki etkisini 1908 yılında olduğundan çok daha uzak bir konuma sürüklemişti. Arap vilayetlerinde İTC'nin etkin konumunu yitirmesine birden çok etken yol açmıştı. Bu nedenler içerisinde en etkililerinden biri; İTC'nin Irak gibi bölgelerde şube yöneticilerinin Arap subaylardan oluşması ve bu subayların 1911-1912 sonrası İTC muhalefetine verdiği destektir. İTC'nin Basra şubesinin 1908'den bu yana geçirdiği dönüşüm, söz konusu ayrılmaya iyi bir örnek oluşturur. 19. yüzyıldan bu yana Irak'ın merkezi konumunu Bağdat'tan ziyade Basra oluşturmaktadır ve bu bölgede gelişen siyasi cereyanlar, Irak için belirleyici olmaktadır. Basra'da, İTC şubesini kuran Iraklı Subay Raşid el-Huca, Arapçı eğilimleri yüksek fakat imparatorluğun Meşrutiyet idaresinde bir yönetime kavuşmasına gönülden destek veren bir askerdir. İTC saflarına her JönTürk muhalifi gibi Abdülhamid rejimini değiştirmek için dahil olmuştu. Fakat pamuk ipliğine bağlı olarak gelişen Osmanlıcılık fikrinden erken ayrılanlardandı.¹⁹⁷ 1908 tarihinde Bağdat'taki İngiliz konsolosu, Irak'ta İTC'nin ağırlığını ve etkisini, Londra'ya gönderdiği raporlarda vurguluyordu. Buna göre şehirdeki İTC kulübü ve İTC komitesi oldukça farklı profildeki insanlara ve çevrelere hitap ediyordu. Bunlardan Bağdat'taki İttihat ve Terakki Kulübü, politika dışı ve sosyal amaçları olan saygıdeğer ve etkin yerel eşraftan oluşurken; şehirdeki İTC komitesi ise açık bir şekilde politiktir ve homojen bir yapı sunmayan askerlerden oluşmaktaydı.¹⁹⁸ İki farklı sosyal profile sahip kitlelere hitap eden İTC Bağdat şubesi, Irak'ta sürdürülebilir reformist politikalar için bu farklı kesimlerin istikrarlı bir uzlaşısına ihtiyaç duyuyordu. Fakat 1911 sonrası Trablusgarb'ın İtalyanlar tarafından işgali ve ardından yaşanan Balkan Savaşları ile birlikte ordunun siyasi bölünmeler içerisinde olması; cemiyetin taşrada kontrolü kaybetmesine neden

¹⁹⁷Raşid el – Huca'nın Arapçı eğilimleri ile ilgili bkz.; R. S. Simon (1991). The education of an Iraqi Ottoman army officer, *The origins of Arab nationalism*. (Ed: Rashid Khalidi vd.), New York: Columbia University Press, s. 160 – 161.

¹⁹⁸D. Hut (2008). İttihat ve terakki cemiyeti Bağdat şubesinin teşekkülü ve II. Meşrutiyetin ilanının Bağdat'taki yansımaları, *İslâm medeniyetinde Bağdat (Medinetü's – Selâm) uluslararası sempozyum 7 – 9 Kasım*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, s. 517 – 533.

olmuştu. Bu gelişmeler, Bağdat'taki İTC şubesini hızla muhalefet saflarına sürüklüyordu. Özellikle politik amaçları daha sınırlı olan Bağdat İTC kulübü, Lynch imtiyazı meselesinde vali ile görüşerek; imtiyazı, bütün Bağdatlılar adına protesto etmiştir. Hatta İngiltere'nin Bağdat'taki konsolou Londra'ya çektiği telgrafta bu kişilerin İTC'den ayrı bir komite kurma hazırlığı içinde olduğunu söylemiştir. Söz konusu komite şu kişilerden oluşuyordu; Hayyatzade Abdulcafer (Hristiyan avukat), Menahem Salih (Yahudi avukat ve geniş toprak sahibi), Yahuda Zuluf (Yahudi tüccar), Vefik Bey (Gümrük müdürü) ve Yusuf Şantub (Yahudi tüccar).¹⁹⁹ 1912 yılında Arnavutluk'ta ortaya çıkan isyan ve İTC muhalifi bir hareketin (Halaskârân Zabitân Grubu) oluşması ordu içerisinde farklı etnisiteden askerleri hareketlendirmişti.²⁰⁰ Bu bağlamda 1912 seçimlerinde İTC'nin, Hürriyet ve İtilaf Partisi'nin Arap vilayetlerindeki seçim çalışmalarını engellemek için ordu mensuplarını kullanması, ordudaki Arap subayları İTC'den daha da uzaklaştırmıştı. Nâzım Paşa, Şam'da; 14. Kolordu Kumandanı Mehmet Ali Paşa ise Asir'de (Yemen) seçime İTC lehine müdahale etmişlerdi.²⁰¹ İTC'ye karşı gelişen muhalefet, Arap vilayetlerinde; eşraf, asker ve eski mebusların destekleriyle güçlenmiştir. Eski Basra Mebusu Talip Bey, hem Hürriyet ve İtilaf kadrolarının gelişimine katkı sunmuş; hem de ilerleyen dönemlerde, Arap ayrılıkçı hareketlerinde en ön safta yer almıştır. Hasan Kayalı, adem-i merkezîyetçiliğin Arapçılığa evrilişini şu şekilde açıklamıştır;

“... adem-i merkezîyetçi program genelde, hâlâ bütünleşmemiş uzak vilayetlerde, etnik olarak homojen bölgelerde daha cazip hâle gelmişti.... Hürriyet ve İtilâf Fırkası, adem-i merkezîyetçiliği savunurken dar görüşlü duyarlılıklara ağırlık vererek partikülerizmi pekiştirmişti. Bu, Arapçı propagandaya yeni bir ivme kazandırdı...”²⁰²

Siyasal alanda gelişen adem-i merkezîyetçi muhalefet, İTC'nin bundan sonra izleyeceği reform politikalarını şekillendiren başlıca sebep olmuştur. 1908'den 1912'ye kadar olan evrede İTC'nin Arap vilayetlerinde gerçekleştirmek istediği reformlar; idealist, merkezîyetçi ve radikal bir görüntü sergilerken; 1912-1918 arası dönemde, görece ılımlılık, kırsalda geniş iş birliklerini hedefleyen ve adem-i merkezi eğilimleri ağır basan bir reform politikasına dönüşmekteydi. Özellikle İngiliz-Fransız etkilerinin iyiden iyiye hissedildiği Basra-Beyrut gibi vilayetlerde İTC'nin reformları bıçak sırtı bir niteliğe bürünmüştü. Ayrıca 1912'nin sonlarına doğru İTC basını ve kamuoyu daha önce

¹⁹⁹M. Haddad (1991), Iraq before world war I: A case of anti-European Arab Ottomanism, *The origins of Arab nationalism*. (Ed: Rashid Khalidi vd.), New York: Columbia University Press, s. 122.

²⁰⁰Siyasal muhalefetin ordu içerisindeki etkisine dair bkz.; Alkan, 2013, **a.g.k.**, s. 165 – 168.

²⁰¹Birinci, 2012, **a.g.k.**, 164.

²⁰²Kayalı, 2017, **a.g.k.**, 143

çekinilen İngiliz karşıtlığı söylemini daha güçlü bir şekilde ortaya koymuştu ve bu söylem İngilizlere karşı geliştirilen; İngiliz nüfuz bölgelerinde izlenecek aşiret politikalarını daha da hassas bir hâle getirmişti. 1912’ye kadar İstanbul basınında yer bulan; “İngiltere’nin maksadı Devlet-i Osmaniyye’nin tāmamiyet-i mülkiyyesini ve mahfûziyet-i hâkimânesidir” ifadesi yerini; Osmanlı Devleti’ne karşı girişilen “her kötülüğün müsebbibinin” İngiltere olduğu ifadesine bırakmaktaydı. Basın artık İngiltere’nin Ceziretü’l Arab’ta bulunan aşiretlere silah dağıttığını açıkça ifade ediyordu.²⁰³

Balkan Savaşları sonrası ortaya çıkan mağlubiyet ve travma, Irak’ta hemen izlerini göstermişti. Özellikle Necef ve Kerbela’da birçok Şii ulema, Osmanlı Devleti’ne Balkan Savaşları’ndan dolayı duydukları üzüntüleri içeren telgraflar çekmişlerdi. Aynı yıl Necef ve Kerbela’daki kutsal yerleri ziyaret etmeye gelenlerin sayısı seksen bini bulmuştu. Fakat Arap aşiretleri tarafında durum, hiç de üzüntü duyulacak bir gösterge sunmamıştı. Savaşın getirdiği ekonomik sıkıntıların üzerine bir de 1912 yılının kurak geçmesi, ürünlerin fiyatları arttırmıştı, bu da aşiretlerin hareketlenmesine neden olmuştu. Hükümetin bu ortamda aldığı karar, aşiretler tarafından oldukça tepkiyle karşılanmıştır. Tepkiye konu olan karar, Arap aşiretlerinden 1910–1911 yıllarında toplanamayan vergilerin, bu yılki vergilerle birleştirilerek toplanmasıydı. Hatta iki yıllık vergi borcu bulunan birbirine rakip aşiretler, hükümete karşı birlikte hareket etme kararı almışlardı. Arazilerin tahrir faaliyetlerinin tamamlanamaması nedeniyle aşiretlerin eşit bir şekilde vergilendirilememesi ve arazinin verimliliğini arttıracak reformların akim kalması aynı döneme denk gelmişti. Bu sorun nedeniyle Basra bölgesinde Âl-i Şeyli aşireti ile Bin Zerih aşireti arasında kanlı kavgalar meydana gelmiştir.²⁰⁴

Balkan Savaşları’nın Arap aşiretleri nezdinde Osmanlı Devleti lehine getirdiği sonuçları da olmuştur. Her ne kadar üretim döngüsü nedeniyle küçük kabile ve aşiretlerin, hükümete kıtlık ve arazi reformları nedeniyle kızgınlıkları ve muhalefetleri devam etse de büyük aşiret federasyonları, Balkan Savaşları sonrası Osmanlı Devleti’nin yanında yer almışlardı. Bu federasyonlar aynı zamanda güney Irak Arapları ve dolayısıyla İngiliz müttefiki (Kuveyt Emiri Al – Sabah ve Muhammara Emiri Şeyh Hazail) aşiretlere karşı Osmanlı Devleti’nin yanında yer almayı çıkarlarına uygun bulmuşlardı. Beyrut’ta çıkan “El-Hakika” gazetesine Irak’tan iletilen habere göre, Balkan muharebelerinde

²⁰³Taha el – Müdevver (28 Kasım 1912). Âlem-i İslam ve devlet-i Osmaniyye’ye karşı İngiltere’nin siyaseti. *Sebilürreşâd*, sayı: 220, s. 5 – 7.

²⁰⁴S. M. Tevfik (2 Ocak 1913). Hind yolunda. Atebât-ı hissiyât-ı İslamiyye, *Sebilürreşâd*, sayı: 225, s. 11 – 13.

Müslümanların çok zor durumda olduğunu gören Şammar aşireti reisi İbn-ül Reşid ve Suud aşiret federasyonu reisi İbn-ül Suud bundan sonra aralarındaki mücadelelerine son vereceklerini ve birlikte hareket edeceklerini beyan etmişlerdi.²⁰⁵ Fakat Suud ve Şammar gibi iki büyük federasyonun Osmanlı Devleti'nin Balkanlarda uğradığı yenilgi nedeniyle ittifaka girişmesi pek inandırıcı gelmemektedir. Nitekim söz konusu aşiretler, merkezi hükümetin savaş nedeniyle zor durumda olduğunu görerek, özellikle Irak bölgesinde gelişen muhalefet nedeniyle merkezi idarenin, ilk yıllarda olduğu gibi sert reform tedbirlerinin uygulanmadığını anlamışlar ve bu durumdan yarar sağlamaya çalışmışlardır. Söz konusu aşiretler, güney Irak'ta nüfuzunu her geçen gün arttıran İngiltere'ye karşı Irak'ın orta ve kuzey bölgelerinde Osmanlı Devleti'nin güçlü federatif müttetiflere ihtiyacı olduğunu pekâla bilmekteydiler.

Osmanlı merkezi hükümeti, hem gelişen siyasi muhalefet hem de içinde bulundukları uluslararası kaotik ortam nedeniyle Arap kırsalını ilgilendiren reformlardan vazgeçerek eski Osmanlı düzenine geçmiş ve büyük aşiret federasyonlarının istediği çizgiye gelmişti. Değişen reform düzeni, İTC ya da merkezi hükümetin belirlediği merkeziyetçi teorilere ve uygulamalara sahip olmayan; aşiretlerin kendi iç idarelerinin dikkate alındığı bir yöntem önermekteydi. 1912 yılında aşiret idaresi ile ilgili hazırlanan bir rapor, aşiretleri ilgilendiren kırsal reformların uygulanma gerçekleri ile ilgili önemli bilgiler verir. Suriye ve Beyrut'un eski Adliye Müfettişlerinden Ahmed Nazif tarafından hazırlanan "Usul-ü Aşair" aşiretler için uygulanması gereken reformların özelliklerini ortaya koymaktadır.²⁰⁶ Ahmed Nazif, merkezi hükümet tarafından hazırlanmakta olan vilayet kanununun 4. Maddesinde yapılması düşünülen değişiklikte aşiretlerle ilgili; "... bunların emince ve ahbabat-ı mevkiye ve ihtiyacat-ı ictimaiyesine muvaffak nizamât-ı mahsusa yapılacağını görmekteyiz" demektedir.²⁰⁷ Ahmed Nazif, yapılması düşünülen reformlarda, aşiretlerin sosyal ihtiyaçlarının göz önünde bulundurulmasını isterken; Arap coğrafyasının henüz medeniyetin hukuki kavramlarına sahip olmamasını gerekçe olarak göstermişti. Merkezi hükümetin Arap kırsalı ile ilgili şimdiye kadar düşündüğü reformlarda başarı yakalayamamasını Ahmed Nazif şöyle açıklamaktadır;²⁰⁸

"ihtiyacat-ı hayatiyeye muvaffak düşmeyen usulleri hükümet; kuvvet-i istimaiyeye beklemeğe mecbur kalır. Bu mecburiyet dâhi idareye karşı daima bir hiss-i kırılma

²⁰⁵(6 Mart 1913), Irak: nifaktan tevakki, *Sebilürreşâd*, sayı: 234, s. 15.

²⁰⁶Ahmed Nazif, (H: 1331). *Usul-ü aşair*, İstanbul: Galatada Lusin Matbaası.

²⁰⁷Nazif, 1331, 2.

²⁰⁸Nazif, 1331, 4.

uyandırır... bu cihetle icraya konulacak usul ve ahkâmın maiyeti ilmiyesini kabiliyet-i tatbikiyesiyle birlikte düşünmek iktiza eder. Şimdiye kadar yapılan kavanin ve nizamatta bekleyip durduğumuz faydanın meydana gelmiş olamaması; sırf nazariyata kapılarak muhitin icabat-ı tabiyesine ehemmiyet verilmemesinden ileri gelmiştir... nazari bir kanundan ancak nazari bir hükümet çıkar...”

Ahmed Nazif, eleştirilerini; İTC’nin 1908 yılından beri izlediği merkeziyetçi politikaların arkasındaki fikir akımlarına yönelterek devam etmiş; buna göre, aşiretlerin idaresinde İTC’nin Batı’dan naklettiği kanun ya da nizamların, kabileler ve aşiretler üzerinde hiçbir etkisi olmamıştı. Medeni göstergeler ve topluluklara göre hazırlanmış ayrıntılı ve daha çok şehir ihtiyaçlarına hitap eden Batı kanun ve nizamları, ilkel hatta yerleşik dâhi olmayan aşiret ve kabilelere uygulanamazdı. Ahmed Nazif açıkça adem-i merkeziyetçi ve gelenekçi bir kanun ve nizamın ancak kabile ve aşiretler üzerinde uygulanabileceğinin mümkün olduğunu vurguluyordu. Yazar, Batı’dan alınan kanunların ve bunların fikri temellerinin aşiret ve kabileleri ya “serseri” ya da “mevad-ı gayri tafdi” olarak tanımladığını, onların iç işleyişlerinin dikkate alınmadığı gerekçesiyle eleştirmişti. Ahmed Nazif bu nedenle aşiretler ile ilgili bir reform yapılmadan önce iki komisyon kurulmasını önerir. Aşiretlerin idari yöntemleriyle, sosyal kaidelerinin birbirlerinden ayrı olduğunu bu nedenle iki ayrı komisyon tarafından incelenmesi gerektiğini öne sürer.²⁰⁹ Buna göre; komisyonun biri aşiretlerin idare usullerini inceleyecek iken; diğeri de aşiretleri birbirine rakip ve düşman hâline getiren örfi kanunların dayanaklarını belirleyecektir. Yazar, daha da ileri giderek; aşiretlerin kendi örfi hukuklarına göre idarelerinin hükümetten bağımsız olduğunu, hükümetin aşiret reisinin görev ve sorumluluklarına müdahale edemeyeceğini iddia eder. Ahmed Nazif, komisyonun esas vazifesinin, çöllere yakın yaşayan ve yerleşik aşiretlerden uzakta gezgin olan bedevilerin her birinin birer deve ve birer ağnam sahibi olmasını, verimli arazilerin civarına yaklaştırılmalarını ve yalnız deve vergisi alınması gerektiğini de belirtmiştir. Raporun tamamında yazar, aşiretlerin her birinin kendi özel kanunları olduğunu, Meşrutiyet hükümetlerinin Batı idarelerinde olduğu gibi herkesi tek bir kanunla yönetmek istediği fikrinin Arap vilayetlerinin aşiretlerle meskûn yerlerinde uygulanamayacağını kanıtlamaya çalışmıştı. Meşrutiyet hükümetinin, Arap vilayetlerinde merkeziyet dışı, geleneksel ve hatta istibdat dönemi reformlarına benzer bir reform uygulaması gerektiğini açıkça ifade etmiştir.²¹⁰ Nitekim 1912 yılında hazırlanma aşamasında olan Vilayet

²⁰⁹Nazif, 1331, 8.

²¹⁰Nazif, 1331, 17 – 18.

Kanunu'nda, söz konusu merkezi–adem-i merkezi, ayrımının derinleşmesini göz önünde bulundurularak hazırlanmıştır. Fakat Meclis-i Mebusan'ın meclisin kanunu çıkartmadan tatil edilmesi kanunun çıkışını ertelemiştir. 1913 Ocak ayında gerçekleşen Bâb-ı Âli darbesi sonrası iktidarı doğrudan eline alan İTC, vilayetlere geniş özerklikler içeren “İdare-i Umumiye-i Vilâyat Kanun-ı Muvakkat” ini çıkartır. 9 Mart 1913'te çıkarılan kanun ile; vilayet maliyeleri imparatorluk maliyesinden ayrılarak; vilayet vergilerinin kurulacak özel bir mekanizma yoluyla toplanması, yerel hizmetlerin yerel gelirlerden meydana gelecek özel bir vilayet hesabından karşılanması ve her vilayet bütçesinin o vilayetin il genel meclisi tarafından hazırlanması ön görülmüştü.²¹¹

1913 yılında çıkarılan vilayet kanunu, imparatorluğun Arap topraklarında bir ‘Balkan Sendromu’ yaşanmamasını da hedefliyordu. 1912 yılında Makedonya – Arnavutluk bölgesi gezisi yapmış olan İTC’li Dahiliye Nazırı Adil Bey, gezi dönüşünde yönetim meselesinin çözümü için açıkça adem-i merkeziyeti önermişti. O güne kadar merkeziyetçi sistemin yerleşmesi için başvuru baskı politikalarından vazgeçilmesini, bunun yerine imtiyazlar tanınan, uzlaşma taraftarı yeni adem-i merkezi bir siyaset uygulanmasını, Arap vilayetlerinin bağlılığının sağlanması için şiddetle öneriyordu.²¹² Suriye’de Beyrut Vilayet meclisinin hazırladığı ıslahat layihası İttihatçıların çıkardığı 1913 kanunu ile geniş bir paralellik arz etmekteydi.

2.2. Birinci Dünya Savaşı Öncesi Safların Belirlenmesinde Arap Aşiretleri

1912 yılının Aralık ayında Balkan Savaşı’nın yenilgiyle sonuçlanacağı belli olmuştu. Ateşkes için Londra Konferansı toplanmıştı. Müzakereler devam ederken; Sadrazam Kâmil Paşa’nın Edirne’yi Bulgaristan’a bırakacağını düşünen İTC üyeleri, 23 Ocak 1913’te Bâbîâli’yi basmış ve hükümete el koymuşlardı. İTC’nin silah zoruyla hükümeti ele geçirmesi imparatorlukta yaşanan sorunlara bir de siyasi boşluk ve kaos eklemişti. Nitekim Balkan savaşları sırasında çarpışmalardan uzak bölgelerde de olsa Arap vilayetleri, savaşın yol açtığı ekonomik ve sosyal dengelerin bozulması nedeniyle oldukça olumsuz etkilenmişlerdi. Şubat 1913’te hem Şam hem de Halep’de halk gösterileri düzenlenmiş, Şam’da ekmek fiyatının olağanüstü artışı protesto edilmişti. Halep’te vilayet idaresinin et stoklarına ordu için el konulması; et fiyatlarını on katına çıkarmıştı. Hükümet, darlığı ve fiyatları denetim altına almak için Şam’da tahıl ihracatı

²¹¹N. Önen ve C. Reyhan (2011). *Mülkten ülkeye. Türkiye’de taşra idaresinin dönüşümü 1839 – 1929*. İstanbul: İletişim Yayınları, s. 329 – 331.

²¹²Önen – Reyhan, 2011, **a.g.k.**, 339.

ve spekülasyonunu yasaklamıştı.²¹³ Ayrıca hükümet, ithalatı teşvik etmek için; “1329 senesi Mart gayesine kadar Bağdat Vilayetine hariçten getirilecek dakik ve zahairin gümrük resminden istisnası dair kanun” ve “Basra’ya hariçten getirilecek zahair nisan nihayetine kadar gümrük resminden istisnasına daie kanun” çıkartarak Bağdat ve Basra’ya dışarıdan getirilen zahireden vergi alınmamasına karar vermişti.²¹⁴ 1913 yılı Arap vilayetleri için zirai hasılat açısından oldukça zor geçmekteydi. 1911 – 12 yıllarında kısa aralıklarla gerçekleşen fakat büyük zararlara yol açan çekirge istilas, merkezi hükümetin Balkan savaşları için bütçesi için ürünlere koyduğu ek vergiler ve Batılı devletlerin Balkan savaşları sırasında uyguladığı ambargo, Arap vilayetlerinde tarımı olumsuz etkilemişti. Bu bölgelerdeki 1913 yılına ait tarım krizinin en önemli kanıtı, İstatistik Daire-i Umumiye Müdüriyetinin yayınladığı, 1913 yılına ait ziraat istatistikleridir. Burada hangi vilayetin ne kadar toprağı ekebildiği hangi vilayetlerden hangi ürünlerin hasadının yapılabildiği gibi önemli bilgiler mevcuttur.²¹⁵ Söz konusu istatistikler; 1913 yılında Halep, Musul, Zor, Şam vilayetlerinde buğday hasadının düşük olduğu, bunun yanında Basra, Bağdat gibi Irak vilayetlerinde aşiretlerle meskûn bölgelerde en önemli zirai uğraş alanı olan pirinç ekiminin önlenemeyen taşkınlara nedeniyle istenen hasılatının yapılamadığını ortaya koymaktaydı. 1913 yılının Arap vilayetleri için kötü geçen hasadı ve uluslararası ortamın belirsizliği ve iç siyasette İTC’nin iktidarı doğrudan ele alması; Arap vilayetlerinde uygulanan reformu ve bu konu ile ilgili tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Nitekim 1913 yılında itibaren Irak ve Suriye bölgesindeki Arap aşiretleri üzerinde Osmanlı Devleti ve İtilaf devletleri arasında açık bir rekabet görülmektedir. Bu nedenle Osmanlı merkezi idaresi, bölge aşiretlerinin İngiliz politikasından etkilenmemeleri ve Osmanlı Devleti’nin yanında yer almaları için gündelik politikalara başvurmayaya başlayacaktı. Bunlardan en önemlisi 1908 yılında sonra bölgede yapılması gereken reformlarda gündeme gelen arazi tahriri ve bunun sonucunda uygulanacak aşar vergisinin 1913 yılında tekrar görüşülmesi ve büyük aşiret federasyonlarının istedikleri değişikliklerin gündeme getirilmesi idi. Hükümet, 1914 yılı başlarında; 5 yıl müddetle aşardan alınan vergi sabit kalmak şartıyla aşarın uygulanmasını ve aşarın usulünün ıslah edilmesini tecrübe etmek için Meclis-i Mebusan’dan yetki istemiştir. Meclis bu konuyu tartışırken; aşar usulünün özellikle Arap vilayetleri için nasıl

²¹³Kayalı, 2017, **a.g.k.**, 145 – 146.

²¹⁴MMZC, (15 Mayıs 1330). D: 3, İ: 1, C: 1.

²¹⁵*Memâlik-i Osmaniyyenin 1329 senesine mahsus ziraat istatistikidir.* (1332). İstanbul: Ticaret ve Ziraat Nezareti, İstatistik İdare-i Umumiyesi Müdüriyeti.

bir anlam ifade ettiğine dair önemli saptamalar sağlayan tartışmalar yaşanmıştır. Hükümetin 1908 sonrası uygulamaya başladığı vergi toplama usulü sert bir şekilde eleştirilerek aşiretlere vergi toplama usullerinde danışılması önerilmiştir. Bağdat Mebusu Şevket Paşa;²¹⁶

“Irak ve havalisi mirî statüdedir. Buralardan iltizam usulüne göre aşar vergisi alınır ve bu usulde bu aralar yolsuzluklar bulunmaktadır... ezcümle vilayetin ekser mahallelerinde hisse-i miriye yarım alınıyor; fakat teçhizat, resmi munzam ve bu gibi zamaim ile hisse-i miriyye sülûsanı buluyor. Çiftçiye hiçbir şey kalmıyor... ahali ve ekser aşayir kendilerine terettüp eden bu mikdarın edasında iktidarları olamadığı için bittabi zaruri olarak tediyat da tevakkuf ediyor... yoksa öyle tecrübe ile beş seneye kadar hiçbir tezyid olmamak şartının konulmasıyla ıslah olunmayacak ve bilhassa Hıttı-i Irakiyye'nin memleketimizin tezayüdü servetine vasıtai müstakille bildiğimiz ziraatını bütün bütün imha edeceğiz ve o aşayiri de elden çıkaracağız...”

Görüldüğü üzere Osmanlı merkezi yönetimi 1913 yılının sonları ve 1914 yılının başlarında, Arap aşiretlerini yanında tutmak için 1908 yılından beri tartışmalara konu olan toprak reformu ya da aşiretlerin çoğunlukta olduğu toprakların idaresinde gündeme gelen ıslahatları bir tarafa bırakarak; aşiretleri kendi yanında tutmanın gayretleri içerisine girmiştir. Burada İngiltere'nin 1913 yılında Basra bölgesinde yoğunlaştırdığı nüfuz etme mücadelesi de önemli bir etkiye sahiptir. İngiltere'nin Irak bölgesindeki ajanlarından Gertrude L. Bell²¹⁷, Basra Körfezi'ndeki İngiliz deniz çıkarlarının, İngilizlere geniş sorumluluklar yüklediğini, Basra Körfezi kıyılarındaki aşiretlerle onların durumlarına göre çıkarlarının birleştirilmeye çalışıldığını ifade ediyordu. Bell, biraz da propagandist bir söylemle; İngiliz sorumluluklarının “bölge aşiretlerinden gelen isteklerle” birlikte daha da arttığını; İngiliz konsolosluk yetkililerinin, bölgeden gelen yerel zenginler ve aşiret beylerinin İngiltere'nin bölgenin kontrolünü ele geçirmesi ve karışıklığa son verilmesi istekleriyle her gün gelenleri ağırlamakta zorluk çektiğini söylüyordu. Ayrıca 1913'te savaşın hemen öncesinde İngiliz konsoloslğunun belirlediği misyonla; Necd bölgesi hâkimi İbn-i Suud'un kendileri ile kurmaya çalıştığı ilişkiye olumlu cevap verdiklerini, Kuveyt şeyhi Mübarek El-Sabah'a koruma güvencesi verildiğini, Muhammara şeyhi Hazail'in açıkça desteklendiğini hem İran yönetimine hem de Osmanlı

²¹⁶MMZC, (2 Haziran 1330). D: 3, İ: 1, C: 1.

²¹⁷Ekim 1914'te Kahire'de özellikle Araplarla ilgilenecek olan bir istihbarat bürosunun kurulması için çalışan David Hogarth, Kuzey Arabistan'daki Arap kabileleri hakkında derin bir bilgiye sahip olan Gertrude Bell'i Arap Bürosu için bulunmaz bir eleman olarak görüyordu. Bkz.; E. Turam (2013). Gertrude Bell, *Kutsal topraklarda casuslar savaşı*. (Mim Kemal Öke, Orhan Koloğlu vd.), İstanbul: İrfan Yayıncılık, s. 105 – 152.

yönetimine açıkça gösterdiklerini ifade ediyordu.²¹⁸ Bell'in burada ifade ettiği aşiretlerle olan çıkar ilişkisinin, iki belirli yönü bulunmaktadır ve bu yönler Irak'ın orta ve kuzey bölgelerindeki aşiretlerin Osmanlı yönetimi tarafında aktif ya da pasif yer almasının nedenlerini açıklarken, güney bölgesi aşiretlerinin İngilizler tarafında yer alma nedenlerini de ortaya koymaktadır. Birincisi, güney Irak'ta İslami bir radikalizm sunan Vehhabi hareketine yön veren aşiretlerin, kuzeydeki Şii kentlerle olan düşmanlığı ve bu düşmanlığın hem dini itikadı hem de bu kentlerin İran ile olan yakın ilişkilerinin belirlediği dengedir. İkincisi, Vehhabi hareketine bağlanmakta kararsız kalan fakat ticaret güzergahında kilit noktalarda bulunan aşiretlerin, ticaret yoluyla İngiliz nüfuz bölgesine entegre edilmeye çalışılmasının söz konusu küçük nüfuzlu aşiretlerde neden olduğu kararsızlık ve sürekli ittifak değiştirme ihtimallerinin yarattığı dengedir. Bu iki denge hem Osmanlı merkezi hükümetini hem de İngilizleri aşiretlerle ittifak konusunda ilk önce düşünmeleri gereken argümanları sunar. Bu nedenle İngiliz politikasının bölgeye nüfuz etmesinin önemli bir anahtarını Vehhabi hareketinin yeni bir söylemi temsil etmesi hem de bu inanışın yer aldığı coğrafyadaki Arap aşiretlerinin kuzeyle ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'ne daha yakın bölgelerindeki aşiretlerle olan düşmanlık oluşturuyordu.²¹⁹ Bölgede aşiretler üzerinde mezhepsel saiklerle nüfuz elde etmeye çalışan yalnızca İngilizler değildi. Ruslar da bölgedeki aşiretler üzerine elde etmek istediği nüfuzu, mezhepsel ilişkilerle ve özellikle İngilizlerin anlaşma halinde oldukları aşiretlere rakip olan aşiretleri elde etmeye yönelik planlarla hayata geçirmeye çalışmıştı. Bu doğrultuda 1913 yılında Bağdat'ta bulunan Rus din adamlarından birinin²²⁰ Şammar aşireti ile ilgili raporu ve bu aşiretin Şii özelliklerinin yoğun olarak vurgulandığı araştırması ve soy kütüğünün çıkarılması önemli bir veri sunmaktaydı. Raporda Şammarların aile şeceresi Medine'den göç etmeye başladıkları yıllardan itibaren verilmiş ve özellikle Suud Emirliği ile olan mezhepsel ve tarihsel ayrılıkları vurgulanmıştır. Rusya'nın İran'ı işgal altına almak istemesi²²¹ ve Şii mezhepli fakat Osmanlı sınırları içerisinde yer alan büyük bir

²¹⁸G. L. Bell (2004). *Mezopotamya'da sivil yönetim*. (Çev: Vedii İlmen), İstanbul: Yaba Yayınları, s. 10.

²¹⁹Vehhabiliğe bağlı olan aşiretler, 1802 yılında Şiiler için kutsal kabul edilen yerlerden olan Kerbela'ya büyük bir saldırı gerçekleştirmişler ve tarihsel rekabeti savaş ortamına dönüştürmüşlerdir. Bu tarihten sonra Irak'ta aşiretlerin temelde iki kutba ayrıldığını söylemek mümkündür ve İngilizler için Vehhabiliğe bağlı küçük aşiretler önemli bir atlama tahtası olarak görülmüştür. Bkz.; S. Güner (2012). *Osmanlı Arabistanı'nda kıyam ve tenkil. Vehhâbi – Suûdîler 1744 – 1819*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 136 – 137.

²²⁰Söz konusu raporda din adamının ismi verilmemiştir.

²²¹1911 yılında Cezayir'de düzenlenen konferansta Almanya ve İngiltere, Rusya'nın İran'daki özel çıkarlarının varlığını kabul etmişti. Bkz.; H. Çapraz (2015). Birinci dünya savaşı öncesi Rusya'nın boğazlar

aşiret federasyonu olan Şammarlar üzerine bir rapor hazırlatması; bölge aşiretlerinin uluslararası ilişkilerde aldığı konumu ortaya koymaktadır. Rusların, 1914'te İran'ı işgal etmesi ve her ne kadar İtilaf Devletleri safında İngiltere ile aynı yerde dursa da; İngilizlerin Ortadoğu ve özellikle Irak topraklarına yönelik emellerinin kendisini doğrudan ilgilendirdiğine inanmış gözükmektedir.²²² Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Orta ve kuzey bölgelerinde bulunan Arap aşiretlerinin Osmanlı Devleti'ne yakınlığını bildiren başka gelişmeler de yaşanmıştır. Örneğin, Bâbîâli baskınıyla İTC'nin iktidarı ele geçirmesi ve Balkan devletlerinin işgali altında bulunan Edirne'nin kurtarılması için savaşın devam ettiği haberleri, Bağdat ve çevresinde mutlulukla karşılanmış hatta Bağdat ve Kerbela'dan Bağdat Valisi Zeki Paşa liderliğinde yardım toplandığı ve Şii aşiretlerin oldukça büyük yardımlarda bulunduğu dönemin kamuoyunda geniş yer bulmuştu. Yardımların toplandığı sırada Âl-i Fetele aşiretinin ve bu aşirete bağlı kabile reislerinin Bağdat hapishanesinden yaptıkları yardımlar karşılığında aflatlarını istemeleri ilginç bir durum yaratmıştı. Aşiret üyelerinin İane Komisyonu'na altın kolyelerini bağışlamaları üzerine Vali Zeki Paşa, bu aşiret üyelerinin affı için gerekli işlemleri başlatmıştı.²²³ Osmanlı merkezi hükümetinin Irak ile ilgili aşiretlere yönelik ittifak girişimlerinin, Irak'ta adem-i merkeziyet fikri etrafında gelişen hareketlerle aynı tarihlere denk gelmesi; Osmanlı Devleti'nin ittifak hamlesini daha anlamlı kılmaktadır. Bölgeye aynı tarihlerde seyahatler gerçekleştiren M.S. Tevfik, Bağdat'ta yeni bir cereyanın (adem-i merkeziyetçiliğin) ortaya çıktığını, bu akımın Suriye kaynaklı olduğunu ve bölgeye Suriye'den gelen gazeteler aracılığıyla yaydırılmaya çalışıldığını kaydetmiştir. Şam'da çıkan el-Müfid, el-Muktebes gazetelerinin Bağdat'taki adem-i merkeziyetçi çevrelerde etkili olduğunu ve söz konusu gazetelerin ıslahattan çok bağımsızlık fikrini savunduğunu ortaya koymuştur. Yazar aynı zamanda Irak'ta mutlak surette bir ıslahatın gerekliliğini savunarak bunun merkezi hükümet tarafından yapılmamasının bölge aşiretlerini İngiltere'nin vicdanına bırakmak demek olacağını da ifade etmişti;²²⁴

politikası, *Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Belgi Dergisi*, Sayı: 9, s. 1183.

²²²Söz konusu rapor birçok Şammar kabilesinin yerleştiği bölgeleri ve elde ettiklerini gelir kalemlerini de göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bkz.; Seyyid Abdurrahman el – E'raci el – Hüseyinî (2015). *Arap kabile emirliklerinin el yazması*.

²²³M. S. Tevfik (13 Mart 1913). Hind yolunda Irak'da hissiyât, *Sebilürreşâd*, sayı: 235, s. 10.

²²⁴M.S. Tevfik (17 Nisan 1913). Hind yolunda Irak – adem – i merkeziyyet, *Sebilürreşâd*, sayı: 240, s. 11 – 14.

“Hıttâ-i Irakiyye’nin her tarafında münteşir bulunan kabâil ve aşâire vesâil-i müteaddide ile vaktiyle paralı parasız silah tevzi eden İngiltere, Trablusgarb’ta İtalyanlara direnen aşiret gruplarını görünce o tarihten itibaren Irak’ta dağıttığı silahları para ile tekrar toplamaya başlamıştır. Fakat bunu yaparken Bağdat’ta çıkan el – Misbâh gazetesinin haberine göre Basra ayan ve eşrafı ile birlikte ileri gelen üç yüz kişi Basra mebusu Seyyid Talib Bey’in konağında toplanarak yerel hükümete ıslâhât talebini üç yüz imzalı bir telgrafla göndermişler... Buraya Mısır ve Suriye’den gelen beyannamelerin amacı bölgedeki Arap aşiretlerini isyana ve asayiş olaylarına sevk etmektir.”

Mısır ve Suriye’den Irak’a gönderilen gazeteler aracılığıyla dağıtılan beyannameler özellikle Suriye’de Aneze, Irak’ta Şammar aşiretlerine yönelikti ve bu aşiretlerin Mısır’da kurulan ayrılıkçı örgütlere katılımları için bölgeye propagandacılar gönderilmişti; “birçok kabâil ve aşâir rüesâlarına hususi ve mufassal mektuplarla hedâyâ-yı semîne ve nefise dâhi takdim edildiği derece-i sübût ve bedâhate vardı”²²⁵ Mısır ve Suriye’den gönderilen beyannamelerde ağır tahriklere yer verilmesinin yanında bölge aşiretleri Osmanlı Devleti’ne karşı silahlı mücadeleye davet edilmişti;²²⁶

“Arap Devrim Cemiyetinden – Arap devrim cemiyeti kurulmuştur. Dört ayrı örgüte bölünmekle ve tam teçhizatlı ve kâfi sayıda dinamit temin ettik, memurları ve terzileri ve esnafı, eşrafı Türk ordusunda ve bazı onlarla iş birliği yapan kişilerden en rezil Bağdatlıları ve bazı resmi kurumları yıkmak ve katletmek hedeflerini belirledik. Eğer bu cahil Türk hükümeti Irak vilayetlerine merkezi olmayan, geniş kapsamlı özerklik vermezse, ve umumi büyük Irak meclisinin büyük bir katılımı toplanmasına izin vermemeye direnirse bütün güçlerimizi toplayarak aşiret reislerini seferber ederek tek seferde iç ve dış mevkilerine bir gün içinde hücumla geçeriz. Bir tek Türkün bile Irak topraklarında yürümesine izin vermeyiz...”

Irak genelinde Suriye ve Mısır tarafından yayılmaya çalışılan beyannameler sonrası Osmanlı hükümeti harekete geçmiş ve bölgedeki aşiretlerden sadakât beyânnameleri istemiştir. Buna göre Irak Şâmiyye’de bulunan Âl-i Fetele aşireti reisi Şeyh Meyder Firavn, hükümet tarafından işlediği asayiş suçları affedildikten sonra kendi arazisine dönüp kendine bağlı aşiretler ve kabilelerin ziraat ile uğraşmalarını emretmişti. Ayrıca kabilelerine uygun bir dille; hükümete olan vergi borçlarının ödenmesi gerektiğini

²²⁵M.S. Tevfik (24 Nisan 1913). Hind yolunda Irak’da Arablık – Türklük, *Sebilürreşâd*, sayı: 241, s. 12 – 13. ayr. bölgeye Mısır’dan gönderilen İngiliz ajanları ve Osmanlı Devleti’nin Şammar aşiretini kazanma çabaları ile ilgili bkz.; M. L. Karaman (2013). Alois Musil, *Kutsal topraklarda casuslar savaşı*. (Mim Kemal Öke, Orhan Koloğlu vd.), İstanbul: İrfan Yayıncılık, s. 33 – 51.

²²⁶Sebilürreşâd dergisinde bu beyanname yalnızca Arapça olarak yayınlanmış, Türkçe tercümesi yapılmamıştır. Belgenin Arapça’dan Türkçeye tercümesi tarafımızdan yapılmıştır.

bildirmiş; harp yardımları için kurulan İanat Komisyonuna yardımda bulunmalarını önererek hükümete olan sadâkat ve bağlılıklarını sunmuştu.²²⁷

Osmanlı merkezi hükümeti, yaklaşan büyük savaş öncesi aşiretleri yanına çekme faaliyetlerinde öncelikle onlarla daha yakın ilişkiler ve iş birlikleri geliştirme yoluna gitmişti. Yerel idare, aşiretlerle meskûn yerlere gönderdiği heyetlerle merkezi otorite ile aşiretler arasında arabuluculuk görevi üstlenmişti. Bağdat Vali yardımcısı Ömer Lütfi Bey, 1913 yılında aşiretlerin yoğun olarak yaşadığı Âmare, Müntefik, Kurfa, Basra bölgelerine gerçekleştirdiği ziyaretlerle ilgili bilgiler vermiştir. Buna göre; Basra ve civarında bölgedeki aşiretlerden toplanan gençlerden “Şübbab” adlı jandarma teşkilatı kurulduğunu belirtmiştir. Daha önce böyle bir birlik kurulmasına rağmen düzenli eğitim ve görevlendirme yapılmadığı için etkilerini yetirmişlerdi,²²⁸

“Bunlar tamamıyla fa’al ve cevval ve o havalideki aşâyir ve kabâili, urban ve fellahini, hemen herkesi tanır ve icâb ettiği zamanlarda bunları celb ve izhar eyleyeceklerdir. Bir de yerlisi bulundukları cihetle iyiyi, fenayı, şakiyi, hırsızlı bilirler... hükümet-i mahalliye bu suretle ve bu teşkilat sayesinde muvaffak olacaktır.”

Bağdat vilayeti, aşiret güçlerinden kurulacak olan jandarma birliklerine düzenli maaş ödemesi yapılması için Maliye Nezareti’ne telgraf çekmişti. Bu telgrafta merkezi hükümete; Divaniye ve Semave kazalarından toplanan aşiret birliklerine maaş tahsisi yapılmadığı müddetçe Osmanlı Devleti’nin yanında yer almalarının ve bu görevin devamlılığının sağlanmasının tehlikede olduğu bildirilmişti.²²⁹

Vali yardımcısı, Müntefik’teki sorun ile ilgili ayrıca ilgilendiklerini Müntefik aşireti reisi Uceymi Bey’in hükümet konağına davet edildiğini söyler. Uceymi Bey’in bu zamana kadar hiçbir hükümet görevlisi ile irtibata geçmediğini, yalnız kendisine teminat verilerek getirilebildiğini söyler. Müntefik Şeyhi Uceymi Bey, hükümetten; bağlılığı karşısında babasına ölene kadar verilen maaşın kendisine de verilmesini talep etmiştir. Ömer Lütfi Bey, Dahiliye Nezareti’ne çektiği telgraflarda Uceymi Bey’e maaş bağlanmasının yanında “Müntefik Çölü Mühafızı” unvanı verilerek paşalık rütbesine yükseltilmesi gerektiğini bildirmişti. Çünkü Uceymi Bey, bu rütbe ve maaş tahsisatına karşılık vali yardımcısına kendi aşiret güçleriyle Basra’dan Semâve’ye kadar emniyet ve

²²⁷(1 Mayıs 1913). Irak, *Sebilürreşâd*, sayı: 242, s. 8.

²²⁸(19 Haziran 1913). Mühim bir mülâkât, *Sebilürreşâd*, sayı: 249, s. 11 – 13.

²²⁹BOA, DH. EUM, (1914). D. No: 5-66, B. No: 1.

asayışı sağlayacağını vaad etmişti. Ayrıca Bağdat vilayeti, Müntefik Şeyhi Uceymi ile Şammar reisi İbn-ürreşid'in dostluğundan da faydalanmak istemiştir.²³⁰

Görüldüğü üzere Osmanlı merkezi yönetimi, İngilizlerin Basra'nın güneyinde giriştiği ve genellikle koruma ve imtiyaz ile elde etmeye çalıştığı nüfuza karşılık; Irak'ın orta ve kuzey bölgelerindeki aşiretlere eski bir Osmanlı yöntemi de sayılabilecek olan altın, hediye ve ünvan dağıtımına başvurmuştu. Özellikle devlet tarafından verilen nişan, rütbe ve ünvanlar, aşiretler arasında bir üstünlük ya da tanınırlık göstergesiydi. Bu nedenle Osmanlı merkezi hükümeti, bu yöntemle aşiretleri kendisine bağlamaya çalışıyordu ve bunda başarılı da oluyordu. Aşiret reislerine rütbe, nişan ve ünvan verilmesinin yanında Osmanlı hükümeti, özellikle mukataa, toprak rejimi ve vergi toplama usulleri ile ilgili sorun yaşadığı bölgelerde; 1913 yılından başlayarak merkezi otoritenin diğer bölgelerde uyguladığı politikaları açık bir şekilde uygulamayarak aşiretleri kendine bağlı kılmak istiyordu. Bunun en önemli göstergesi Âmare bölgesinde 1913 yılından sonra uyguladığı politikaları. Âmare bölgesi toprağa dayalı aşiret üretiminin en önemli örneklerinden birini hatta tek iyi örneğini oluşturuyordu. Âmare'deki düzenli ve verimli zirai üretimin en önemli nedeni bu bölgenin geçmişte Abdülhamid'e ait oluşu ve gelirlerinin yüksekliği nedeniyle toprağın geliştirilmesine büyük önem verilmesiydi. Abdülhamid sonrası dönemde Âmare sancağının aşiret üretimi gelirleri hazineye devredilmişti. Abdülhamid sonrası dönemde oluşan iktidar boşluğunda; düzensiz vergi toplama yöntemleri nedeniyle bölgedeki aşiretler önemli bir zenginliğe ulaşmışlardı. Aynı zamanda doğrudan vergi ödemeyen aşiret bölgelerinde görevli memurlar ile aşiret reislerinin yüzyıllardır süren iş birliği sayesinde aşiret reisleri önemli bir sermaye biriktirebilmişlerdi. Aşiretler hem elde ettikleri sermayeyi korumak hem de gelmesi muhtemel bir disiplinli İngiliz hükümetine karşı eski ayrıcalıklarını ve dokunulmazlıklarını kaybetmemek adına Osmanlı Devleti'nin yanında yer alayı çıkarlarına uygun buluyorlardı. Osmanlı Devleti'nin yerine gelecek yeni bir iktidar öngörülemeyen yenilikler ve gelecek endişesini temsil ediyordu. Osmanlı Devleti, Âmare aşiretleri gibi bölgedeki birçok aşiret için sistemsizliğin getirdiği özgürlüklerin ve görece özerkliğin koruyucusuydu ve onun yerine gelecek bir düzenli – sistemli idare onların aleyhine olabilirdi. Bu nedenle Âmare, Müntefik bölgelerindeki aşiretler Osmanlı

²³⁰(19 Haziran 1913). a.g.k. 11 – 13.

Devleti'nin yanında eski ayrıcalıklarının devamı şartıyla Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar yer almışlardı.

Âmare bölgesindeki aşiret örgütlenmesi ve devletin burada giriştiği iş birliği yaklaşımlarının bir diğer önemli nedeni; Âmare bölgesindeki aşiret örgütlenmesinde yer alan kabilelerin yalnız Araplardan oluşmayarak Kürt ve Türkmen kabileleri de bünyesinde barındırmasıydı. Bu durum, devletin geniş tabanlı bir ittifak kurabilme imkânlarını arttırma potansiyeli taşıyordu. Âmare'deki iki büyük aşiret federasyonu, Beni Lâm ve Âl-i Bû Muhammed aşiretleri tam da bu geniş tabanlı aşiret ittifakını sunabilecek özelliklere sahipti.²³¹

Osmanlı Devleti, İngiltere'nin Kuveyt Şeyhi Mübarek Al-Sabah ve Muhammara Şeyhi Hazail'e sunduğu koruma ve imtiyaz karşısında orta ve yukarı Irak bölgelerindeki aşiretleri yanına çekmek için iki temel koz kullanmıştı. Bunlardan biri yüzyıllardır devam eden ayrıcalıklarının korunması ve bu ayrıcalıklara bağlı olarak elde ettikleri mukataaların istedikleri toprak rejimi ve vergilendirmeye devamı; ikincisi ise, Osmanlı Devleti'nden elde ettikleri rütbe ve ünvanlarla bölgelerinde meşruiyetlerini sağlamalarıydı. Birinci Dünya Savaşı öncesi aşiretlerin tarafları genel olarak bu şekilde belirlenmişti. Suriye bölgesinin şehirleşme düzeyinin daha yüksek olması ve Suriye'de de asayiş olaylarına yol açan Aneze federasyonunun Suriye – Irak arasındaki alanlarda yer alması; Irak'taki devlet – aşiret ilişkilerinin Suriye'de de aynı süreci izlediği sonucuna 'en azından genel söylem açısından' varılabilir. Ayrıca Suriye'nin Hicaz bölgesine yakın oluşu, Suriye'nin Arabistan etkisiyle bölgeye gelen güneyli Arap aşiretlerinin daha yoğun etkisine maruz kalarak olaylara neden olduğunu düşündürebilir. Bu nedenle Suriye'deki Arap aşiretleri ile Osmanlı Devleti ilişkisi Hicaz isyanı çerçevesinde savaş döneminde daha önemli gelişimler kaydetmiştir. Suriye bölgesindeki aşiretler ile devlet ilişkisinin argümanlarını savaşın olağanüstü koşulları belirlemiştir.

2.2.1. Birinci Dünya Savaşı'nın İlk Yıllarında Irak'ta Osmanlı Devleti ve Arap Aşiretleri

1913 yılından sonra İngiltere'nin açık bir şekilde Osmanlı Devleti aleyhinde birtakım faaliyetler içerisinde olduğu bilinmektedir. 1908 yılının öncesi ve sonrasında Osmanlı Devleti'nin Almanlarla yaptığı imtiyaz anlaşmaları; İngilizleri, Alman – Osmanlı ittifakı karşısında Avrupa'da bir birlik oluşturmaya teşvik etmişti. İngiltere,

²³¹Beni Lâm ve Âl-i Bû Muhammed aşiretlerinin yönettiği kabilelerin listesi ve nüfusları için bkz.; (EK-3)

Osmanlı Devleti'nin ezeli düşmanı sayılabilecek Rusya'yı da bu ittifaka dahil ederek Osmanlı Devleti'ni bir ittifak blokuyla çevrelemeyi hedeflemişti. İngilizler için Osmanlı Devleti artık tarihsel misyonunu tamamlamış ve parçalanmayı bekleyen yamalı bohçadan başka bir şey değildi. Dünyada paylaşım savaşları ve anlaşmaları olabildiğince hızlanmış ve Osmanlı Devleti de kendisi aleyhine dünyanın büyük devletlerinin oluşturduğu ittifakın karşısında bir büyük devletin yanında yer alma içgüdüleriyle Almanlarla geniş kapsamlı bir ittifaka girişmişti. Birinci Dünya Savaşı boyunca devam edecek olan Alman – Osmanlı iş birliğine yönelik ilk adım, 1913'te Alman General Liman Von Sanders'in İstanbul'a gelişiyle atılmıştır. Liman Von Sanders'in Osmanlı İmparatorluğu'na gelişi, İTC hükümetinin dış politikada olduğu kadar iç politikada da yeni bir dönemi başlattığını simgeliyordu. Nitekim Osmanlı Devleti söz konusu tarihe kadar her ne kadar Alman sempatisini açık bir şekilde belirtse de; İngiltere ile ilişkilerinde de tutarlı bir denge politikası izleyerek doğrudan bir İngiltere düşmanlığı oluşturmamak konusunda hassas davranıyordu. Savaş döneminde Osmanlı Devleti, Arap vilayetleri ile özellikle de Suriye ve Irak ile ilişkilerini iki farklı düzlem üzerinden yürütecekti. Bunlardan biri, savaşın cihad fetvası etrafında; İslamcı bir bütünlük içinde sürdürülmesi²³² ve düşmanlara kendi topraklarında kozlar kazandırmayacak şekilde adem-i merkeziyetçi fikirlere oldukça etkili baskılar uygulayarak sindirmek olarak ortaya çıkarken; ikincisi, Arap vilayet merkezlerinde uygulanacak merkeziyetçi ve devletle olağanüstü bütünleşmeyi sağlayacak önlemlerin Arap kırsalındaki aşiretlere ve reislerine uygulanmayarak hâkimiyet kuralamayan bölgeleri; rakip devletlerin nüfuzuna geçmeyecek kadar uzak ve özerk tutmak olarak belirlenmişti.

1914 yazına gelindiğinde Avusturya–Macaristan veliaht prensi Arşidük Franz Ferdinand'ın 28 Haziran 1914'te Bosna'nın Saraybosna şehrinde öldürülmesi dünyayı bir anda savaş alanı hâline getirmişti. Avusturya – Macaristan İmparatorluğu Saraybosna'daki suikastın ardından 28 Temmuz 1914'te Sırbistan'a savaş ilan etti. Balkan topraklarında başladığı düşünülen savaş, dünyanın en önemli ordularının tüm askeri güçlerini kullanacakları bir dünya savaşına dönüştü. İngiltere, Osmanlılar tarafından sipariş edilen ve parası ödenen iki savaş gemisine el koyduğunu 1 Ağustos 1914'te açıkladı. Hemen bir gün sonra 2 Ağustos 1914'te Osmanlılar, Almanya ile gizli

²³²1914 yılında yapılan seçimler, 1914 Şubat ayında İTC tarafından kurulmuş olan *İslâm Mecmuası* gibi yayınlarda yansımaları bulan İslami birliğin vurgulandığı bir ortamda gerçekleşmişti. Ziya Gökalp, Tekin Alp gibi Türkçü eğilimli yazarlar bu mecmuada kalem oynatıyorlardı. Bkz.; Kayalı, 2017, **a.g.k.**, 167.

bir ittifak antlaşması yaptı. Osmanlı Devleti, Almanya'nın güçlü ekonomik destekleri ve askeri teknolojisine ihtiyaç duyarken; Almanya da Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu İslâmi toplumsal nüfuzuna oldukça önem veriyordu. Nitekim Almanya, Osmanlı Devleti'nin İslâmi popülaritesinin farkına varmış ve bunun reel politikada kullanılabileceğini oldukça erken tarihlerde ortaya koymuştu. Baron Max Oppenheim'in Alman "İslâmpolitik" anlayışının öncüsü olarak görülmesi, ilk Ortadoğu seyahatini gerçekleştirdiği 1883 yılına kadar götürülebilir. 1909 yılına kadar bölgede yaptığı seyahatler ve özellikle Arap aşiretleri hakkında yazdığı kapsamlı kaynak oldukça geniş ayrıntılar içermektedir. Oppenheim, daha sonra Alman Kayzer II. Wilhelm'in en yakın danışmanlarından biri olmuştur. Oppenheim, 1906'da şöyle bir analiz yapmıştır; "İslâm gelecekte çok daha büyük bir rol oynayacak... İslâm topraklarının çarpıcı gücü ve demografik kuvveti bir gün Avrupa devletleri için büyük bir önem taşıyacak."²³³ Almanya, Osmanlı Devleti'nin potansiyel dinsel gücünü erkenden ve sonuna kadar kullanmak isterken; Osmanlı Devleti, savaşa girişi olabildiğince uzatmaya çalışıyordu. Bu arada İTC Hükümeti, Almanlarla fiili ortak savaş kararından önce Fransa ve İngiltere ile umutsuz ittifak teşebbüslerinde bulunmayı da ihmâl etmemişti. Nihayet Harbiye Nezareti, 1 Ağustos 1914'te Enver Paşa'nın seferberlik çağrısını tüm imparatorluğa iletmiştir. Fakat Arap vilayetlerinde özellikle üretici köylüler arasında seferberliğin ilk yankıları pek de olumlu olmadı. Güney Lübnan'daki Nebatiye köyünde yaşayan Şii Müslüman bir din adamı, halkın umutsuzluğunu 3 Ağustos 1914'te günlüğüne şöyle aktarmıştı;²³⁴

"İnsanlar (genel seferberlik) haberleri yüzünden son derece sıkıntılı ve telaşlıydı. Sanki mahşer günüyle karşı karşıyaymış gibi, şaşkın ve afallamış bir şekilde, açık alanlarda küçük gruplar hâlinde toplandılar. Bazıları kaçmak istiyordu – fakat nereye gidebilirlerdi? Diğerleri kaçıp kurtulmak istedi, fakat çıkış yoktu. Daha sonra bir tarafta Almanya ve Avusturya ve diğer tarafta İtilaf arasında savaşın başladığını duyduk. Bu da ekili toprakları ve kuru toprağı silip süpürecek kanlı bir savaşın başlayacağı yönündeki korku ve telaşı artırmaya yetti."

Şii Müslüman bir din adamının seferberliğe verdiği cevabın yanında Irak'taki aşiretlerden de destek telgrafları gelmişti. Fakat bunlardan bir tanesi oldukça mânidardır. Nitekim açıkça İngiliz himayesi ve ittifakı ile hareket eden İbn-i Suud Emiri seferberlik esnasında Osmanlı Devleti'nin emrinde olacağını bildirmişti. Fakat İbn-i Suud fiili olarak Osmanlı Devleti'nin yanında hiçbir zaman yer almamış; İngilizlerin Basra bölgesinde

²³³Rogan, 2017, a.g.k., 73 – 74.

²³⁴Rogan, 2017, a.g.k., 80 – 81.

girişeceği askeri hareketlerde sessiz kalmayı ve izlemeyi tercih etmiştir. Suud Emirinin 30 Ağustos 1914'te çektiği telgrafta; genel harbin ilân edildiğini Suud emirliğinde bulunan tüm kabile ve aşiretlerin Osmanlı Devleti'nin selâmeti için çalışacağı bildirilmişti.²³⁵

Türk karasularına sığınan Alman gemileri Goben ve Breslau'un Yavuz ve Midilli isimlerini alarak ve gemi personellerine Osmanlı Bahriye üniforması giydirilerek Karadeniz'e açılması ve Rus limanlarını 29 Ekim 1914'te topa tutması; Osmanlı Devleti'nin savaşa girişinin fitilini ateşledi. 1 Kasım 1914'te Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiş ve Osmanlı Devleti de 11 Kasım 1914'te İtilaf devletlerine savaş açtığını bildirmişti. Padişah Mehmed Reşad aynı tarihte cihad ilan etmişti. Artık resmen ve fiilen Osmanlı Devleti, savaştadır. Bu savaşta Osmanlı Devleti'nin belki de Alman – İngiliz nüfuz mücadelesi nedeniyle en zorluk yaşayacağı ve en çok askerini feda edeceği toprakları Arap vilayetleri olacaktır. Bu nedenle Arap vilayetlerinde savaşın seyri sırasında Arap aşiretlerinin rolü oldukça önemli bir mevkiye yükselmektedir.

Savaş ilanının ardından Irak bölgesinden Şii aşiretlerin, Kerbela mebusu Mehdi Bey'e gönderdikleri telgraflar, Meclis-i Mebusan başkanı tarafından; “bazı mühim aşair rüesasından gelen harbe iştirak telgrafları” olarak duyurulmuştu. Altında birçok aşiret reisinin imzasının bulunduğu telgrafta; “Cenab-ı Hakkın inayetine müsteniden umum atlılarımızla beraber bugün saha-yi harbe hareket ettiğimizi meşihat-ı İslamiyyeye arz ediniz” denmişti.²³⁶ Şii aşiretlerinin Osmanlı cihadına bu denli çabuk istek ve ilgi göstermelerinin en önemli etkisi hiç kuşkusuz İran topraklarının Rus işgali altında olması ve güney Irak'ta bulunan Vehhabi aşiretlerinin İngilizlerle kurduğu yoğun iş birlikleridir. Irak eşrafından İtimatzade Mehmet Ali'nin gönderdiği telgrafta yine Şii aşiretlerin katılımları ortaya konmuştu;²³⁷

“Şeh-ül Irakeyn Hazretleriyle Kimunezadenin aldıkları ahd-ü peyman üzerine, bugün Hindiye aşairi kemal-i şevketle Kerbela'ya muvasalat ettiler. Kimunezade'de iki gece misafir kaldıktan sonra müttetikandan dar-ül harbe hareket ve şu mehabetli hareketleriyle Irak'taki umum aşairi harekete getirdiler”

Aşiretlerden bu destek telgrafları gelirken bölge mebuslarından da aşiretlerle ilgili reform önerileri gelmeye devam etmekteydi. Buna göre aşiretlerin söz konusu savaşa

²³⁵BOA, DH. EUM, (1914). D. No: 7-1, B. No: 30.

²³⁶MMZC, (30 Kanunuevvel 1330). D:3, İ: 1, C:1, Telgrafta imzası bulunan aşiret liderlerinden bazıları şunlardır; Müteab aşireti reisi Umran, Mani aşireti reisi Muttalib, Selman aşireti reisi Es – Seyit Hüseyin, Ciya aşireti reisi Name.

²³⁷MMZC, (30 Kanunuevvel 1330). D:3, İ: 1, C:1.

teşvik edilmesi ve bölgede savaş sırasında asayiş olaylarına karışabilecek Bedevi Arap aşiretlerinin kontrol altına alınması amacıyla Meclis-i Mebusan'ın 18 Ocak 1915 tarihli oturumunda Musul Mebusu Süleyman Sudi Bey, bir kanun teklifinde bulunmuştu. Bu teklife göre; Bağdat Demiryolu'na gerekli arazi dışındaki yerlerde bulunan topraklara aşiretlerin iskân edilmesi ve işleyecekleri kadar toprağın tahsisi ve ilk beş yıl vergi alınmaması önerilmişti. Ayrıca, teklifte; bu zamana kadar iskân olunamamış ve Bedevi özelliklere sahip aşiretlerin öncelikli tutulması, bölgede aşiretlerin sorumluluklarına verilecek karakolların inşa edilmesi, iskân edilen aşiretlerden iskânları tarihlerinden itibaren ithalata yarayacak mahsuller toplanacak olursa vergi muafiyetinin üç yıla düşürülmesi ve aşar – miri arazi vergisinin alınmaması gibi maddeler yer almıştır.²³⁸

Padişahın cihad fetvasına Şii nüfusun yoğunlukta olduğu bölgeler kadar Nakşibendi tarikatının güçlü olduğu Süleymaniye bölgesinden de olumlu tepkiler gelmiştir.²³⁹

“Dersaadette Süleymaniye Mebusu Hikmet Beyefendi Hazretlerine.

Tarikat-ı Nakşîyye'den Şeyh Ali, Şeyh Necmettin Efendilerin müridanıyla Bişdâr aşâiri urban kuvvetine iltihak ve Sadat, Caf le Hemund ve saire aşairin akın akın Basra dar – ül harbine iştirak ettiklerini ve cihad-ı mukaddese kemal-i şevk ve haşîşle can atan mücahidinin bu suretle tezâhür eden hidamat-ı diniyye ve vazifelerini kemal-i şükr ve mahmidetle arz eylerim efendim. Süleymaniye Mebusu Sait.”

Bölgeden, Meclis-i Mebusana çeşitli sosyal sınıflardan özellikle de dini ve itikadî olarak birbirine rakip olabilecek sınıflardan ve aşiretlerden gelen destek telgrafları ve bu telgrafların Mecliste bölge mebuslarına gönderilmesi, yaygın görüşün aksine İTC'nin savaş döneminde bölgenin aşiret reislerine ve dinsel liderlik görevlerini üstlenen şeyhlere dayandığını ya da desteklerini aradığını ortaya koymaktadır.²⁴⁰ Cihad çağrısının özellikle Suriye'den ziyade Irak'ta aşiretler ve şeyhlikler üzerinde etkili olduğu görülmüştür. Öncelikle İngilizlerin güney Irak'taki faaliyetleri buna neden olmuş olabilir.²⁴¹ Fakat İngiliz konsolosu Reader Bullard, 1914 Ekim ayında Basra kentinin ticaret ile geçinmesi dolayısıyla o bölgedeki aşiretlerin, İngiliz nüfuz bölgesi olan Basra Körfezi'nden soyutlanma tehlikesi nedeniyle Osmanlılarla bağlarının gevşeyeceğini, en kötü ihtimalle

²³⁸MMZC, (5 Kanunusani 1330). D: 3, İ: 1, C:1.

²³⁹MMZC, (20 Kanunusani 1330). D: 3, İ: 1, C:1.

²⁴⁰Feroz Ahmad ve Hanna Batatu, İTC'nin 1914'te Irak'ta Abdülhamid döneminin tersine şeyhlere ve aşiret reislerine dayanmadığını ortaya koymuştu. Bkz.; Ahmad, 2017, **a.g.k.**, 162.

²⁴¹İngilizler, Osmanlı hükümeti tarafından bölgedeki aşiretleri silahlandırmak ve isyana teşvik etmekle suçluyorlardı. Nitekim 3 Kasım 1914 tarihinde Bağdat'taki İngiliz konsolosluğunda birçok cephane ele geçirilmiş, yakalanacağını anlayan yetkililer bir takım cephaneleri Dicle nehrine atmışlardır. Bkz.; *Osmanlı belgelerinde birinci dünya harbi - I*, (2013). İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Yayın No: 130, s. 75.

İngilizlerle birlik olmasalar bile karşı da olmayacaklarını bildiriyordu.²⁴² Reader Bullard'ın Basra'dan gönderdiği ve halkın İngiltere ve Rusya karşıtı tutumunu ortaya koyan raporlar, orta ve kuzey Irak bölgelerindeki aşiretlerin Osmanlı Devleti yanında neden yer aldıklarını açıklayıcı yorumlara destek olmaktadır. Nitekim Bullard'ın belirttiği gibi Basra ahalisinin savaş sırasında İngiliz nüfuz bölgelerinden tecrit edilmesi, Osmanlı bağlarını gevşetiyordu. Fakat orta ve kuzey bölgelerinde yer alan aşiret seçkinleri için iki ayrı tutum bu noktada İngiliz ticaret güzergâhından tecrit edilmekten daha öncelikli bir yer tutuyordu. Birincisi kuzeyde Bağdat Demiryolu'nun etkisiyle burası İngiltere'den ziyade Alman ve dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin otoritesini gösterebildiği bir bölgeydi ve aşiretler İngiltere'nin korumaya aldığı rakip güneyli aşiretlere karşı Osmanlı – Alman ittifakı yanında yer alabilirlerdi. Bunun yanında ikincil tavrı sergileyen daha küçük nüfuslu kabilelerdi. Bunlar için İslâmi propaganda ve yalnızca kentli aşiret seçkinlerine ve eşrafa hitap eden İngiliz ticaret ağına dahil olamama, coğrafi olarak daha yakın buldukları en yakın merkezi otoritenin yanında yer almayı daha olası kılıyordu. 1914 Kasım ayında çarpışmalar başlamadan hemen önce İngilizler, Basra Körfezi yakınında Muhammara civarına ganbotlarını göndermiş, Muhammara Şeyhi Hazail'in egemenlik kurduğu topraklarda gemilerin barınmasını ve yerleşmesini sağlamıştır. İngilizlerin Muhammara bölgesindeki girişimini takip eden Osmanlı hükümeti, Şeyh Hazail'e karşı alacağı tavır karşısında ikilem yaşamıştır. Basra ve Irak bölgesi genel komutanı Cavid Paşa, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta; İran hükümetinin savaşta tarafsızlık beyanına rağmen İngilizlerin bölgede gemileriyle yaptığı girişimi engellememesi ve Beni Lam ve Rabia aşiretlerinin İngiliz tarafında yer almasının muhtemel olması üzerine bu iki aşiret ve Muhammara Şeyhi üzerine askeri harekât düzenleme izni istemiştir.²⁴³ Fakat Harbiye Nezareti verdiği cevapta; “bir gemi tamiri için Hazail Hanın düşman tarafına ilhakına meydan vermek uygun değildir” diyerek Hazail'in “cihad-ı ekber” çağrısına olumlu yanıt vermesine çalışılmasını ve İngilizlere daha çok yaklaşacak tavırlardan kaçınılmasını istemişti. Bundan başka Harbiye Nezareti, Kuveyt Şeyhi Mübarek Al – Sabah'ın da Osmanlı Devleti tarafına çekilmesinin çalışılmasını emretmişti.²⁴⁴ Cavid Paşa'dan merkezi hükümetin bu isteğine verilen cevapta, Osmanlı merkezi hükümetinin Irak bölgesi aşiretleri üzerindeki özellikle güney Irak bölgesindeki aşiretler üzerinde

²⁴²Rogan, 2017, **a.g.k.**, 108 – 109.

²⁴³Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE), Birinci Dünya Harbi (BDH), Arşiv Dosya No: 3/222, Klasör No: 14-1, Belge No: 1-1.

²⁴⁴ATASE, D. No: 3/222, Klas No: 14-1, B. No: 1-2.

denetiminin yok olduğunu ve söz konusu Şeyhliklerin ve onlara bağlı aşiretlerin İngilizler tarafında yer aldığını hatta İngilizlerle çıkan çatışmalarda Osmanlı askerlerine karşı silah kullandıkları belirtilmişti. Cavid Paşa'nın telgrafında kullandığı ifadeler bölge aşiretleri üzerinde (güney Irak bölgesi) İslami propagandanın da artık bir işe yaramadığını açıkça göstermekteydi. Cavid Paşa, söz konusu aşiretlerin ve şeyhliklerin en azından tarafsız kalmaları için uğraştığını fakat artık bunların dinleri ve kalplerinin İngiliz olduğunu söyleyerek İslamlıklarına inanmanın aldatıcı olacağını vurgulamıştı.²⁴⁵

1 Kasım 1914'te İngiliz hükümeti, Irak'taki kutsal yerleri konu edinen bir beyanname yayınlamıştır. Bu beyanname ile Basra Körfezi'nde bulunan aşiretler tatmin olmuş ve savaş boyunca İngiltere yanında yer almışlardı. İngilizlerin Basra Körfezi'nden başlayacak olan işgalinden önceki son adımı bu beyanname oluşturmuyordu. Gertrude Bell; “Şeyh Muhammara, Kuveyt Şeyhi ve Necd egemeni gibi önderlerin sarsılmaz dostluğu hem İngiltere, hem de Arap amacı bakımından önceden kestirilemeyecek kadar değerli oldu” diyecektir.²⁴⁶ 6 Kasım 1914'te Basra'da Şat'ül Arap bölgesine saldıran İngilizler, bu bölgeye baş siyasal yetkili olarak gelen Sir Percy Cox aracılığıyla Irak'ın körfezden farklı olarak orta ve kuzey bölgelerindeki aşiretlerin farklılığını ortaya koyan bir bildiri yayınlamıştır. Bildiride; “herkes bilsin ki, ırmak kıyılarındaki yerleşik ve gezgin Araplar dost davrandıkça, Türk güçlerinin yerleşmesine izin vermedikçe, silahlı gezmedikçe korkacakları bir şey yoktur. Ne onlara, ne taşınmazlarına bir saldırı olmayacaktır.”²⁴⁷ denmiştir. 6 Kasım'da Şat'ül Arap'ta Osmanlı güçlerini geriye yukarılara doğru atan İngilizler, 17 Kasım'da takviye birliklerle Basra'ya doğru ilerlediler. Şiddetli kum fırtınası ve yağışın altında gerçekleşen savaş sonucunda Osmanlı Devleti, ağır kayıplar vererek geri çekildi. İngilizler, 500'e yakın ölü ve yaralı verirken, Osmanlı güçlerinin kaybı 1500 – 2000 arasındaydı.²⁴⁸ Bir dizi çarpışmadan sonra Osmanlı güçleri Basra'yı daha fazla savunamamış ve kenti 21 Kasım'da terk etmiştir. Bu çarpışmalarda Müntefik aşireti Osmanlı güçleri yanında aktif olarak yer almışlardır. Bell'in verdiği bilgilere göre Müntefik Şeyhi Uceymi Sadun, 250 kişilik bir aşiret kuvveti ile Osmanlı Devleti yanında savaşa katılmıştı. Fakat Osmanlı güçleri Basra'dan çekilince Sadun'un birlikleri de Zübeyir bölgesine çekilmişlerdi. Sadun'un Zübeyr aşireti bölgesine çekilmesiyle Zübeyr

²⁴⁵ATASE, D. No: 3/222, Klas No: 14-1, B. No: 1-3.; İngiliz tarafında Osmanlı güçlerine karşı mücadele eden aşiretler; miktarları ve özellikleri için bkz.: (EK-4)

²⁴⁶Bell, 2004, **a.g.k.**, 11.

²⁴⁷Bell, 2004, **a.g.k.**, 11.

²⁴⁸Moberly (1928). *Irak Seferi 1914 – 1918*, (Çev: Cemal), Cilt: 1, İstanbul: Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Onuncu Şubesi, s. 117 – 127.

aşireti reisi İngilizlere sığınmış ve onlara bölge için rehberlik teklif etmişti. Bell, Zübeyr aşireti bölgesi için ilginç bilgiler verir; “Türkler Zübeyr şeyhine yarım bağımsızlık vermişlerdi. Köy halkı Sünni idi; orada Mezopotamya’dan ziyade bir Arap atmosferi hâkimdi. Orası kıyılarda bulunan pazarlardan biri olup, çöl içinin aşiret dedikoduları ve siyasetiyle doluydu” der.²⁴⁹

2.3. Cemal Paşa’nın Suriye’ye Gelişi ve Aşiretlerle İlişkiler

Irak’ta aşiret–merkezi hükümet ilişkileri savaşın başında bir uzlaşma şeklini almışken; başlayan İngiliz işgali bölgede uzlaşmaların değişmesine ve daha kaotik bir durumun yaşanmasına neden olmuştur. Bu sırada Suriye’de de özellikle Kanal Seferi’nin hazırlıklarını yapmak ve Suriye’de ortaya çıkan ayrılıkçı hareketleri yerinde tespit ederek doğrudan müdahale etmek amaçlarını da taşıyan bir girişim meydana gelmişti. Buna göre Enver Paşa Suriye bölgesinde düzenli ordu birlikleri oluşturmak ve Kanal Seferi için gerekli hazırlıkları tamamlamak için Cemal Paşa’ya 4. Ordu Kumandanlığını teklif etmişti.;²⁵⁰

“... Suriye’den aldığımız haberler, orada durumun pek karışık olduğunu ve Arap ihtilalcilerinin faaliyete başladıklarını gösteriyor. Binaenaleyh düşünüyordum ki; zatâliniz bir fedakârlık buyurursanız da 4. Ordu Kumandanlığını üzerinize alsanız, hem Kanal Seferi’ni hazırlayıp icra, hem de Suriye’de dahili emniyet asayışı temin buyursanız?...”

Enver Paşa, aynı zamanda Cemal Paşa’dan bölgenin kendi kuvvetlerinden ve imkânlarından bir ordu oluşturmasını talep ediyordu. Şüphesiz Enver Paşa’nın bu isteğinde iki farklı amaç yatmaktaydı. Birincisi; bölgenin silahlı güçlerine dönüşebilecek en önemli kuvvetleri aşiret güçleriydi ve aşiret güçlerinden kurulabilecek birlikler, hem aşiretleri askeri bir disiplin ve kontrol altına almada yardımcı olur hem de devlet imkânlarıyla desteklenen aşiret kuvvetlerine bölgenin diğer aşiretlerinden de destek gelebilirdi. İkincisi Enver Paşa, Hicaz Emiri Şerif Hüseyin’in vaad ettiği aşiret birlikleri desteğini vereceğinden şüpheliydi ve Suriye’de özellikle Şam çevresinde ağırlığı aşiret kuvvetlerinden oluşacak bir aşiret gücüyle; Şerif Hüseyin’in destekleyebileceği aşiretleri ondan önce Osmanlı lehine teşkilatlandırmaktı. Nitekim daha önce Kanal Seferi’ni planlamak ve bölgenin yerel unsurlarına dayanarak bir güç oluşturma görevi Zeki Paşa’ya verilmiş fakat Zeki Paşa, Kanal Seferi’nin planlarını ve hazırlıklarını yapmak yerine bölgenin olası düşman işgaline karşı merkezden kuvvet gönderilmesini istemeye

²⁴⁹Bell, 2004, **a.g.k.**, 14.

²⁵⁰Cemal Paşa (2016). *Hatıralar*. (Haz: Alpay Kabacalı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 164

başlamıştı. Enver Paşa, Cemal Paşa'yı görevlendirmeden önce bölgenin aşiret güçlerinden yararlanmak üzere birtakım hazırlıklar yaptığını da ifade ediyordu,²⁵¹

“... Erkânıharp Kaymakamı (Kurmay Yarbay) von Kress Beyi de münhasıran Kanal Seferi hazırlıklarıyla meşgul olmak üzere 8. Kolordu Erkân-ı Harbiye Riyasetine tayin ederek Şam'a gönderdim. Bir taraftan da, Bedevilerden yardımcı kuvvetler meydana getirmek vazifesiyle yaverim Süvari Binbaşı Mümtaz Beyi, Ayandan Abdurrahman Bey ve Tetkik-i Müellefat-ı Şer'iyeye Meclisi (Dini Kitapları İnceleme Kurulu) Reisi Şeyh Esat Şukayr Efendiye ve daha sair Arap büyüklerini Suriye'ye gönderdim...”

Cemal Paşa'nın gönderilmesinin hemen ardından Alman generaller ile Cemal Paşa arasında bölgedeki aşiretler nedeniyle bir ihtilaf meydana gelmişti. Burada aşiretler üzerinde Osmanlı Devleti'nin kendi topraklarında bir hâkimiyet mücadelesi vermesi sırasında Almanların müdahale olması rahatsızlığa neden olmuştu. Buna göre Limon von Sanders, Enver Paşa'nın Suriye'ye gönderdiği Kress Bey'in Suriye'de madalya ile taltif edeceği aşiret reislerini Cemal Paşa'ya bildirmesini içeren bir telgraf göndermişti. Telgrafta verilecek nişanların Alman İmparatoru namına verilmesi emredilmişti. Fakat Cemal Paşa, Başkumandanlık Vekâletine çektiği telgrafta sert ifadelerle böyle bir isteğin kabul edilemeyeceğini, bunun Dördüncü Ordu Kumandanlığı'nın görev ve yetkilerini çiğnemek olduğunu vurgulamıştır. Cemal Paşa gönderdiği telgrafta, burada nişanla taltif olunacak aşiretlerin belirlenmesinde kendisinden daha aşağıda mevkide birinin karar vermesini kabul etmeyeceğini ve bu nişanların onun tarafından verilmesini de askerlik hukuku açısından reddedeceğini belirtmişti.²⁵² Cemal Paşa'nın böyle bir teklifi reddetmesinin birkaç nedeni vardı. Birincisi Arap şeyhleri ve dolayısıyla aşiretleri üzerinde cihad fetvası ile kurulan Osmanlı (İslâm) imajı, Alman Kayzeri namına verilecek nişan nedeniyle zedelenebileceğiydi. İkincisi ve daha gerçekçi bir neden; hangi aşiret şeyhinin sadık hangisinin itilaf saflarında yer alabileceğinin 1914 şartlarında henüz netlik kazanmamasıydı. Üçüncü bir neden ise; savaşın henüz başında Arap aşiretlerinin bu şekilde devlet tarafından ödüllendirilmesinin aşiretler nezdinde yaratabileceği daha fazla talepkârlık ve beraberinde getireceği masraftı.

Enver Paşa'nın Suriye'ye Kanal Seferi hazırlıklarını organize etmek için gönderdiği kişiler, Teşkilât-ı Mahsusa'nın aktif üyeleri idi. Bu üyeler, Trablusgarp'ta Arap aşiretlerini örgütlemekte üstün hizmetler gerçekleştirmiş kişilerdi ve Enver Paşa bu

²⁵¹Cemal Paşa, 2016, **a.g.k.**, 164

²⁵²A. F. Erden (2003). *Birinci dünya harbinde Suriye hatıraları*. (Haz: Alpay Kabacalı), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 22 – 23.

kişilerden Suriye’de ve Mısır’da da faydalanmak istiyordu. Cemal Paşa’nın anılarında isimlerini verdiği kişilerden başka bu görevle Suriye’ye giden diğer kişiler şunlardı; Sapançalı Hakkı, Çorumlu Aziz, Çerkez Ziya, Eşref Kuşçubaşı.²⁵³ Stoddard, Suriye’ye gönderilen teşkilât elemanlarının görevlerini; padişahın İslâm birliği çağrısını yaymak, Bedevilerden ve Arap aşiretlerinden yarı askeri kuvvet toplamaya çalışmak, Osmanlı düzenli ordusuna Bedevi Arap aşiretlerine ait birlikleri kaydetmek olarak belirlemişti.²⁵⁴

Osmanlı Devleti, Suriye’de de aşiretler arasında bir ikilem yaşıyordu. Öncelikle Suriye’de önde gelen aşiret birliklerinden olan Dürzi aşiretleri savaşılmaya oldukça yetenekliydi fakat bu aşiretlerin Şam ve civarında özellikle Hicaz üzerindeki aşiretlerle büyük kan davaları vardı ve aynı askeri birlik içerisinde görev yapmaları çeşitli sorunlara yol açabilirdi. Ayrıca Dürzi aşiretlerinin Osmanlı Devleti’ne karşı yüzyıllardan beri süregelen bir husumeti vardı ve bir anda ordu için güvenilir kaynak oluşturmaları riskli olabilirdi. Fakat Dürzi aşiretlerin savaşta Osmanlı Devleti lehine kazanılması birçok avantajı da beraberinde getirecekti. Bu nedenle Osmanlı Devleti, Dürzi aşiretlerin en çok yaşadığı bölge olan Havran’da birbirlerine rakip Dürzi kabilelerin aralarındaki rekabetten faydalanarak birçok kabilenin devletin yanında yer almasını sağladı. Bunu tabii ki püriten bir Osmanlılık ve İslâm bağları ya da padişahın yayınladığı cihad fetvasıyla yapmadı. Savaşın en geçerli akçesi olan altın ve değerli hediyeler, Dürzi aşiretleri kazanmada başat rolü oynamıştı. Osmanlı Devleti, Dürzi aşiretlerle, Arap aşiretleri arasındaki dengeyi savaş sırasında vurguyu İslâm savaşı olarak ortaya koyarak kurdu. Hem Araplar hem de Dürziler, padişahın ilan ettiği cihad çağrısına katılmaktan başka ortak bir paydaya sahip değildi. Bu nedenle Cemal Paşa, Dürzi aşiret kuvvetlerinin reisliğini yapacak olan Emir Şekip Arslan’a yakın davranmayı reddettiği gibi Aneze federasyonu reislerine de sıcak davranmıyordu. Cemal Paşa, devletin bölgedeki arabulucu ve üst kimlik rolünü temsil ediyordu ve Suriye’de bu politika işlevsel bir şekilde işe yaramıştı. Falih Rıfkı Atay, Dürziler’in desteğinin bir başka nedenini Zeytindağı eserinde şu şekilde aktarmıştır;²⁵⁵

“Dördüncü ordu Suriye’de iken, Havran Dürzileri bize hemen hiç isyan etmediler. Niçin, bilir misiniz? Bütün Havran kabile kabile parçalanmıştı. Şeyhler kendi öz kardeşleriyle dahi dost değildiler. Havran şeyhlerini yalnız bir menfaat birleştirebilir: Vergi, hele ağnam vergisi! Tahsildar Havran’a gittiği zaman, bütün Dürziler birliktirler, tahsildar döndüğü vakit, yine

²⁵³P. H. Stoddard (2003). *Teşkilât-ı Mahsusa*. (Çev: Tansel Demirel), İstanbul: Arma Yayınları, s. 99.

²⁵⁴Stoddard, 2003, **a.g.k.**, 99 – 100.

²⁵⁵F. R. Atay (2017). *Zeytindağı*, (Haz: Mustafa Oğuz), İstanbul: Politif Yayıncılık, s. 47.

bin parçadılar... biz harp devam ettiği kadar hiçbir vergi almadık; bilâkis Havranı altına ve nişana boğduk...”

Dürzi aşiretleri Emir Şekip Arslan’ın örgütlemesiyle beşyüz kişilik yetenekli bir Dürzi Süvari birliği oluşturmayı vaad ettiğinde sayı fazla bulunmuş ve yüz yirmi kişilik bir kuvvet oluşturulmuştur. Cemal Paşa, düzensiz birliklerin Kanal Seferi gibi uzun soluklu bir savaşta işlevselliğini sorgularken, Emir Şekip Arslan, birliklerinin talimlerde atıcılık ve binicilik eğitimleri sırasında disiplinli askerleri aratmadıklarını Cemal Paşa’ya kanıtlayınca bu birlikler doğrudan Kanal Cephesi’ne sevk edimiştir. Emir Şekip Arslan anılarında bu olayı şöyle anlatacaktı,²⁵⁶

“... devlet Süveyş’e saldırmaya karar verdiğinde, ben kendi cemaatimden bir grupla (Dürziler) birlikte bu savaşa katılmaya karar vererek, meclis başkanlığından izin isteyince; meclis bütün grubun alkışları arasında bana bu yönde izin verdi. Suriye Genel Valisi Cemal Paşa’ya: ‘kaç kişi ile birlikte geleyim diye sorduğumda; Cemal Paşa, gönüllü askerlerin eğitimsiz olmalarından dolayı fazla bir fayda sağlayamayacaklarını düşünerek, yüz kişinin yeterli olacağını söyledi. Ben bu dönemde Lübnan ve Havran Dürzilerinden beş yüz kadar mücahit bulabilirdim... Arap gençlerinden yüz yirmi kişi toplayıp Şam’a gittim. Askeriye, Miza meydanında atış talimi yaptırmaya karar verdi... daha ilk günden benim ekibimden birkaç kişi hariç hepsi tam isabetle hedefi vurunca bizi doğruca cepheye sevk ettiler...”

Cemal Paşa’nın Dürzi aşiret reisi Şekip Arslan’a yakın davranmamasının altında onun bölgede elinde tuttuğu nüfuzun kendisinin ordu komutanı olarak otoritesine gölge düşürebileceği düşüncesi de olabilir. Fakat her nasıl olursa olsun Dürzi aşiretleri, savaş boyunca Osmanlı Devleti ile aralarındaki asırlık çatışmayı bir kenara bırakmış; geniş bir iş birliği ile devletin yanında yer almışlardı. Falih Rıfkı Atay’ın ortaya koyduğu Dürzi aşiretlerinin Osmanlı Devleti yanında yer alma nedenlerinden daha başka nedenler de Dürzilerin geçmişi bir anlığına unutmak olarak verdikleri bu destekte aranabilirdi. Nitekim Dürzi aşiretlerinin savaş dönemi boyunca verdikleri destek, Osmanlı Devleti – Arap aşiretleri ilişkilerinin de bağlamının ortaya konması açısından önemli veriler sunmaktadır. Öncelikle savaştan dört yıl önce Dürzi aşiretleri üzerine askeri bir sefer düzenlenmiş ve henüz bu savaşın izleri belleklerden çıkmadan bölgede bir savaş daha meydana gelmiş ve Dürziler açık bir şekilde Osmanlı Devleti’ne destek vermişlerdi. Bunun birden fazla nedeni vardı. Basra’nın İngilizlere destek veren Vehhabi ağırlıklı aşiretlerin desteği ile düşmesi; Dürzileri hem dinsel itikâd olarak Osmanlı Devleti’ne yaklaştırmış hem de bölgede asırlardır devam eden Maruni – Dürzi çatışmasında

²⁵⁶Emir Şekip Arslan (2005). *Bir Arap aydınının gözüyle Osmanlı tarihi ve birinci dünya savaşı anıları*. (Çev: Selda Meydan ve Ahmet Meydan), İstanbul: Çatı Kitapları, s. 337.

Fransızların da İngilizlerin giriştiği harekete benzer bir girişimle bölgede hâkimiyet kurma istekleri söz konusu ittifakı hızlandırmıştır. Açıkçası; Marunilerin, Fransızlarla açık iş birliği, Dürzi aşiretlerinde bir Basra sendromu yaratmıştır. Ayrıca, Dürziler, eski Osmanlı yönetiminin aşiretlere mezhepsel ayrımla yaklaşımlarının; JönTürk döneminde uygulanmadığına ve geniş tabanlı bir Osmanlılık düşüncesiyle aşiretlere yaklaşıldığına inanmışlardı. Dürzi Emiri Şekip Arslan'ın Meclis-i Mebusan'daki varlığı, bu olgunun yerleşmesindeki payı oldukça büyüktü. Bir diğer neden bölgede askeri bir otoritenin varlığı ve Arap ayrılıkçı hareketine karşı oldukça sert önlemler alan Cemal Paşa'nın kurduğu otoriteydi. Bu otorite, Dürzi aşiretlerini güçlü bir yerel iktidarın yanında yer alma konusunda teşvik ediyordu.

Ocak 1915'in ilk günlerinde Kanal Seferi başlamıştı. Seferin başlamasından hemen önce Binbaşı Mümtaz Bey komutasında Arap aşiretlerinden oluşan birlikler Sina Çölü yakınında El – Ariş'i ele geçirmişti.²⁵⁷ El – Ariş'in ele geçirilmesinde aşiret birlikleri önemli görevler üstlenmişler özellikle aşiretlerin önde gelen şeyhleri El – Ariş civarındaki aşiretlerin de Osmanlı Devleti'ne katılımını sağlamada önemli fayda sağlamıştı. El – Ariş'de İngilizlerden dört adet sahra topu ve bir telgraf makinesi ele geçirilmişti.²⁵⁸ El – Ariş'de İngilizler, bölge aşiretlerinden jandarmalar oluşturarak bölgenin gözetlenmesi görevini vermişlerdi. El – Ariş'in ele geçirilmesiyle jandarma güçlerinin oluşturduğu bu aşiretler de dördüncü ordu birliklerine gelerek katılmışlardı.²⁵⁹ Dördüncü ordu birliğinde Arap aşiretlerinin bir diğer önemli görevi, bölgenin diğer aşiretlerinin İngilizler ile nasıl bir ilişkide bulunduğunu doğru ve önemli zamanlarda bildirmektir. Bu doğrultuda Arap aşiret gruplarından istihbarat değeri yüksek haberler de dördüncü orduya veriliyordu. Halep'ten Dördüncü Ordu Komutanlığı'na ve Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderilen bir telgrafta, Halep'in güney bölgelerinde İngilizlerin bazı aşiretlere silah yardımı yaparak saflarına katmaya çalıştığı bildirilmiş, bölgede bulunan Osmanlı Devleti müttefiki Arap aşiretlerinden bir grubun bu İngiliz destekçisi aşiretlerle çatışmaya girdiği ve iki aşiret şeyhinin öldüğü aktarılmıştı.²⁶⁰ Bir başka istihbarat belgesine göre El – Ariş'in Osmanlı güçlerince ele geçirilmesinin ardından İngilizler, Süveyş'in kuzeyindeki Kantara bölgesine çekilmiş ve buradaki aşiretlerden deve temin ederek Süveyş Kanalı'nın

²⁵⁷ATASE, BDH, D. No: 535/53, Klas No: 2091, B. No: 7.

²⁵⁸ATASE, BDH, D. No: 535/53, Klas No: 2092, B. No: 7-3.

²⁵⁹ATASE, BDH, D. No: 535/53, Klas No: 2092, B. No: 7 – 3.

²⁶⁰ATASE, BDH, D. No: 535/53, Klas No: 2092, B. No: 20.

karşı kıyısına geçmekteydiler.²⁶¹ Kanal Harekâtı'nda en faydalı Arap aşiretleri, develeri gece gündüz kullanabilen kabileler olmuşlardır. Özellikle bunlar geceleri Osmanlı cepheleri civarında çok etkin devriye faaliyetleri göstermiştir. Gündüzleri de ordunun ilerlemesine engel olan çöl sıcakları sırasında yine develerle devriye görevini görmüş hatta İngilizlerin Osmanlı cepheleri hakkında hava keşfi yapan bir uçağı devriye görevi gören bir aşiret grubu tarafından düşürülmüştü.²⁶² 25 Ocak 1915'te Kanal Seferi son safhasına girmişti. Osmanlı askerleri İngilizler farkına varmadan kanalın diğer tarafına geçerek bir baskın harekâtı yapmayı planlamıştı. Fakat kanalda İngilizlerin devriye gezen uzun menzilli kruvazörleri buna imkân vermiyordu. Ayrıca karşı kıyıda da İngilizlerin uzun menzilli topları kanaldan geçmek için dubalar oluşturan Osmanlı birliklerini hedef alıyordu. Nitekim kanaldan geçmeye fırsat bulamayan Cemal Paşa, Sina çölü kıyısında kara çarpışmasını kabul etti. Fakat Osmanlı birlikleri, İngiliz birliklerini geri püskürtemeden ve kendileri de fazla zayıat vermeden başarılı bir şekilde geri çekildiler. Cemal Paşa, Osmanlı güçlerinin kayıplarını 192 ölü, 381 yaralı ve 727 kayıp olduğunu belirtiyordu.²⁶³ Kanal seferini ardından Suriye'den, Irak ve Çanakkale cepheleri başta olmak üzere diğer cephelere önemli miktarlarda kuvvet gönderilmiştir. Bunların içinde en fazla sayıya ve öneme sahip olanları develi birlikler ve dolayısıyla aşiret kuvvetleri oluşturunuyordu.²⁶⁴ Dördüncü Ordu bölgesinde diğer cephelere gönderilen aşiret birliklerinin 1916 – 1917'nin başlarına kadar aktif görev almaları ve başarılı olmaları, Osmanlı Devleti'nin bu cephedeki savaşlarda kaybedeceğinin 1918 yılına kadar belli olmamasına ve özellikle uluslararası kamuoyunda da geniş yankı bulan iki olayın bölgede Osmanlı otoritesinin hâlâ etkin bir şekilde devam ettiğini göstermesinde aranmalıdır. Bu olaylar; 1916 yılında Cemal Paşa'nın Suriye'de Arap ayrılıkçılarına karşı yargılamaları ve ardından gelen tartışmalı idam kararları diğeri ise Irak'ta Kut'ül Amare'de büyük bir İngiliz birliğinin kumandanı ile birlikte esir edilmesidir. Bu iki olay Suriye ve Irak'ta 1916 yılında ortaya çıkan Şerif Hüseyin ayaklanmasının bu bölgelerde etkili bir katılım olmamasını da açıklamaktadır. Suriye ve Irak bölgesindeki aşiretler için otorite hâlâ Osmanlı hükümeti ve onu temsil eden askeri kuvvetlerdir. Ayrıca aşiretlerin kısa vadede ihtiyaç duyduğu maddi destek ve savaş koşullarında çoğu vergilerin toplanmaması Osmanlı Devleti'nin yanında yer almaları için önemli nedenler sunmuşlardır.

²⁶¹ATASE, BDH, D. No: 535/53, Klas No: 2092, B. No: 21.

²⁶²ATASE, BDH, D. No: 535/53, Klas No: 2092, B. No: 23.

²⁶³Cemal Paşa, 2016, **a.g.k.**, 188.

²⁶⁴Erden, 2003, **a.g.k.**, 85.

2.4. Irak'ta Kısa Süren Zafer, İngiliz Hâkimiyeti ve Arap Aşiretleri

Kafkas Cephesi ve Kanal Cephesi'ndeki yenilgilerin ardından Harbiye Nezareti, Basra'yı İngilizlerden kurtarmak için harekete geçti. Özellikle İngilizlerin Güney Irak bölgesini ve ardından Basra'yı ele geçirmelerinde geçen kısa süre, Irak'ın tamamen elden çıkabileceği endişelerine yol açmış ve Enver Paşa, Irak'tan İngilizleri çıkarma görevini Teşkilât-ı Mahsusa'nın önemli elemanlarından Süleyman Askeri Bey'e vermişti.

Süleyman Askeri'nin Irak'taki faaliyetleri özellikle Arap aşiret güçlerini yanına alarak giriştiği mücadele, aşiretlerin Irak'taki etkisini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Nitekim Enver Paşa, Süleyman Askeri ve onunla birlikte gidecek heyeti, Irak'ta İngilizlere karşı girişilecek büyük çaplı harekâttan önce Türk – Arap ittifakını sağlamaları ve asıl ordu gücünün gelişinden önce bölgede önemli iş birlikleri kurmaları için görevlendirmiştir.²⁶⁵ Fakat Süleyman Askeri Bey, Irak'a gelmeden önce Osmanlı Devleti güçleri Kurna bölgesinde de yenilgiye uğramıştı ve Kurna'nın kaybedilmesinde İngilizlerin ittifakta bulunduğu Arap aşiretlerinin önemli bir payı vardı. İngiltere'nin Irak'ta önemli misyonlarını yürüten Gertrude Bell, Kurna şeyhinin ve Kurna ile Basra arasındaki önemli bir noktada bulunan Hartra aşireti şeyhinin İngiliz dostu olduğunu belirtmiştir.²⁶⁶ Süleyman Askeri Bey, 3 Ocak 1915'te Basra vilayetinin valisi ve komutanı olarak tayin edilmişti. Fakat elinde düzenli iki müfreze ve bir gönüllü taburundan başka bir gücü bulunmuyordu. Basra'ya gelir gelmez Arap aşiretlerinden birlikler oluşturmaya başladı. Askeri Bey, aşiretleri savaşıma ikna etmek için eskiden beri izlenen yöntemle başvurdu. Aşiret reislerine altın ve çeşitli hediyeler verdi. Stoddard, Teşkilât-ı Mahsusa'nın bu tip faaliyetlerini, Arap aşiretlerinin güvenilmez tavırlarından ötürü saflık olarak nitelendirenlere karşı Arap aşiretlerinin Osmanlı Devleti için en azından Irak bölgesinde ne ifade ettiğini şu şekilde aktarmıştır;²⁶⁷

“1- Elde başka hiçbir kuvvet yoktu. 2- Çarpışmalarda ölecek Bedevi savaşçılar askeri açıdan kesinlikle gözden çıkarılabilir nitelikteydi. 3- Osmanlı Devleti'nin çok sınırlı para ve insan gücü kaynakları dikkate alınarak, temel kaygıyı, en düşük maliyetle zafer kazanmak oluşturuyordu. Eğer İslâm birliği propagandası sonucu İngilizler, Mezopotamya'daki Müslüman Hint askerlerinin sadakatinden endişeye kapılırlarsa, daha da iyi olurdu. Kısacası, Almanya'nın finanse ettiği propagandanın doğuracağı imân kuvveti, teorik olarak, binlerce Osmanlı düzenli ordu askerinin yerini dolduracaktı.... Gerçekte bu politika İngilizlerin aynı

²⁶⁵Stoddard, 2003, **a.g.k.**, 117 – 118.

²⁶⁶Bell, 2004, **a.g.k.**, 14

²⁶⁷Stoddard, 2003, **a.g.k.**, 119.

aşiretlerin desteğini kazanma gayretlerinden daha riyakâr değildi. İki taraf aşiretlere yönelik benzer politikalar izlemişlerdi...”

Aşiretlerin davranışlarının ve hangi tarafın yanında yer alacaklarının en azından Irak bölgesindeki belirsizliği, Osmanlı hükümetini aşiretleri yanına çekme politikasının yanında; eğer Osmanlı Devleti’nden yana olmayacaklarsa İngilizler tarafında da yer almalarını engellenme siyasetine götürmüştür. Fakat Irak’taki Osmanlı Devleti görevlileri, ne Suud’ların ne de Muhammara aşiretlerinin İngiliz tarafında yer almasını engelleyememişti. Teşkilât-ı Mahsusa’nın önde gelen adamlarından olan Kuşçubaşı Eşref, bu konuyu doğru değerlendirmişti;²⁶⁸

“... ahalinin (aşiretlerin) çoğu hareketsiz kaldı, ne bir yanı, ne de öbür yanı destekledi. Hepsi hangi tarafın kazandığını görmek için bekliyordu. Maalesef, biz İngilizlerden fazla kaybettik... Eğer Araplar bizim için dövmüşmeyerse, İngilizlere pek hayırları dokunmamasını temin etmek Teşkilât-ı Mahsusa’nın vazifesiydi”

Kuşçubaşı Eşref’in Teşkilât-ı Mahsusa’ya yüklediği görevin başarısız olduğu Kurna ve Basra çarpışmalarında, aşiretlerin İngilizlerden yana desteklerini ortaya koymasıyla ortaya çıkmıştı. Ayrıca Teşkilât-ı Mahsusa’nın aşiretleri tarafsız ya da Osmanlı Devleti yanında savaşta yer almaya çalışması için kullandıkları argümanlar (İslâm birliği ya da halifenin cihad fetvası) geçerliliğini açık bir şekilde yitirmişti. Süleyman Askeri Bey’in Ocak 1915’te Irak’a gelmesiyle aşiret güçleri toplanmaya başlamıştı. (Devletin yanında yer alan aşiret güçlerinin tamamının yakınına Müntefik aşireti oluşturmuştur) Özellikle Zübeyr ve Nasiriyye arası bölgedeki kabileler Süleyman Askeri Bey’in askeri güçlerine destek vermişlerdi. Bell, bu askeri güçlerin Şuaybe saldırısında üstün bir başarı gösterdiğini Süleyman Askeri Bey’in aşiret güçlerini oldukça etkili bir şekilde komuta ettiğini ifade eder; “Türk birliği altı, yedi bin askerden oluşuyordu. Arap aşiret güçleri, Uceymi (Al – Sadun), kuzeni Abdullah el Falih’in komutasında dokuz bin kişiydi ve 1000 de Kürt vardı” der. Aşiretlerin muharip gücü 18.000 kişiyi bulmaktadır ki, bu güçlerin büyük bölümü Sadun aşiretine mensuptu. Bell, Iraklı ulemanın, cihad çağrısına olumlu yanıt vermesi için Müntefik federasyonunu etkilemeye çalıştığını anlatır. Ulemanın Müntefiklerden başka Ocak 1915’te Necef’in en büyük din aliminin oğlu Muhammet Kâzım Yazdı’yı, Amare’ye cihat çağrısı yapmakla görevlendirdiğini söyler.²⁶⁹ Fakat Şuayba saldırısı sonrası Süleyman Askeri’ye bağlı aşiret güçlerinin bir bölümü savaş alanını terk ederek kaçmıştır. Bunlar Sadun Paşa’nın aşiret güçleriyle

²⁶⁸Stoddard, 2003, **a.g.k.**, 119.

²⁶⁹Bell, 2004, **a.g.k.**, 15 – 16.

aralarında ihtilaf bulunan kabilelerdi. Nitekim Sadun Paşa kendi aşiret güçleriyle Nasiriyye'nin ele geçirilmesinde büyük rol oynamıştı. İngilizler, Muhammara şeyhinin yardımlarıyla Dicle boyunca hızla ilerlemiş ve 3 Haziran 1915'te Amare'yi işgal etmişti. İngilizlerin Amare'yi işgalinin hemen ardından Abul Muhammed aşireti, Araybi Paşa ve aşireti ve Macit El Halife adlı bölgenin ileri gelen din adamlarından bir grup İngilizlere bağlılıklarını sunmuştu.²⁷⁰ Şuayba saldırısı esnasında Arap aşiretlerinin kaçıışı Süleyman Askeri'ye göre yenilginin ağırlığını arttırıyordu. Süleyman Askeri, Arap aşiretlerinin Osmanlı Devleti'ne Trablusgarp'ta sağladığı faydayı sağlayamayacağını deneyimleyerek görmüştü. Irak'tan Hindistan'ın içlerine kadar yayılacak bir İslâmi ayaklanma da artık bir hayalden ibaretti. Süleyman Askeri, kendisine verilen görevin ağırlığına daha fazla dayanamamış ve Nisan 1915'te intihar etmişti.

Cemal Paşa'nın Kanal Seferi başarısızlığı, Enver Paşa'nın Kafkas Cephesi'ndeki dramı ve Süleyman Askeri'nin Basra'da giriştiği harekâtındaki yenilgisi Osmanlı Devleti'nin cihad çağrısının sınırlarını ve Osmanlı Devleti'nin askeri gücünün yeterliliğini sınıyordu. Buna rağmen, Aralık 1914'ten Nisan 1915'e kadar üç cephede ilk adımı atan Osmanlı Devleti, İtilaf güçlerine karşı savaşın Almanya lehine oynanması ve İngilizlerin Batı cephesine asker yığmasına imkân vermeme görevini başarıyla ifâ etmişti.

1915 Mayıs'ında Irak'ta savaş öncesi cihad çağrısına olumlu cevap veren toplumsal gruplar da art arda alınan mağlubiyetlerle hareketlenmeye başlamıştı. Kuşçubaşı Eşref'in belirttiği gibi aşiretler ve diğer toplumsal gruplar için önemli olan kimin kazanıp kimin kaybedeceğinin belli olduğu dönemlerde hangi safta yer alınması gerekliliği idi. Şuaybe Savaşı'nda aşiretlerin Süleyman Askeri Bey'in dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin yanından çekilmesi zaten var olan aşiretlere karşı tedirginliği bir kez daha kanıtlamıştı. Disiplin yokluğu ve yağmaya girişme eğilimleri Arap aşiretlerini askerî harekâtlarda heybetlerine karşı göreceli bir güvensizliği de beraberinde getiriyordu. Irak'ta yaşanan acı tecrübeyi dile getiren Kuşçubaşı Eşref; "hiçbirimiz Süleyman Askeri'nin ve Enver Bey'in gayri nizâmî kuvvetlere duydukları güveni duymuyorduk. Hele Batı ordusu ve Batılı subayların idaresindeki bir ordu karşısında..." diyecekti.²⁷¹

Irak'taki birçok aşiret, Osmanlı Devleti'ni İngiltere İmparatorluğu kadar uzak ve yabancı görüyordu. Enver Paşa, bu gerçeği kabul etmekte zorluk çekiyordu. Aşiretleri elde tutmanın diğer yolları da 1915 sonrası oldukça zor gözüküyordu. Öncelikle

²⁷⁰Bell, 2004, a.g.k., 16.

²⁷¹Stoddard, 2003, a.g.k., 123.

aşiretlerin kararsızlıklarını gidermenin bir yolu olarak zafer haberlerinin olabildiğince artması ve bunun gerçekten gerçekleşmesi gerekiyordu, ikinci yol olan altın ile aşiretleri kazanmak savaş ekonomisini yönetmekte olan Osmanlı Devleti'nin elini kolunu daha da bağlıyordu. Osmanlı merkezi hükümetinin çaresizliği, İstanbul'da Meclis-i Mebusan'da hâlâ umut vaad etmekle ve gerçeği kabullenmemekle üstesinden gelinebileceğine inananlar arasında gidip geliyordu. 1915'in Eylül ayında Meclis-i MEbusan'da savaşın gidişatı ile ilgili açıklama yapan Enver Paşa ve bazı mebuslar hâlâ aşiret güçlerinden ümidi kesmemişti. Enver Paşa, Irak'ta İngiliz ilerleyişine karşı aldığı önlemlerden ve izleyeceği stratejilerden bahsetmiş, aynı oturumda bölge mebuslarından Divaniye mebusu Mehmet Tevfik Bey, harbin başından itibaren aşiretlerin gösterdikleri yararlılıkları vurgulamaktan çekinmemişti. Özellikle Müntefik aşiretinin reisi Sadun Paşa'nın büyük fedakârlıklar gösterdiğini ifade etmiştir. Fakat burada Tevfik Bey'in gözden kaçırdığı bir husus vardı. Müntefik aşiretinin ve onun şeyhinin Osmanlı Devleti yanında savaşa katılması büyük bir Osmanlılık ve "İslâmın emrettiği cihada katılma" argümanlarını içermiyordu, daha 1915 yılının başlarında Sadun Paşa, merkezi hükümet nezdindeki girişimlerinde, meclisin kendisi lehine maaş bağlanması konusunda kanun maddesi çıkartmış ve bunu yasallaştırmıştı. Yani Tevfik Bey'in konu ettiği; Sadun Paşa'nın fedakârlığı değil bir nevi paralı askerliği idi. Şubat 1915 yılında çıkarılan aşiretlerle ilgili iki ayrı kanun vardır. İlk kanun; "Horsa Aşireti Şeyhi Mazdun'un yerine tayin olunan Cahim-i Kâşîş' hidemat-ı Vataniyye tertibinden şehri dokuz yüz kuruş maaş tahsisine dair kanun layihası" başlığı ile görüşülmüş ve kanunlaşmıştır. Dokuz yüz kuruş maaş tahsis edilmiştir. İkinci kanun da bizzat Sadun Paşa ile ilgilidir. Kanunda Sadun Paşa'ya bağlı seyyar aşiretlerin kaymakamı olarak belirtilen Hacim Bey'e "Vatani Hizmet" tertibinden 1075 kuruş, Sadun Paşa'nın aşiretinden Uceymi, Şâmir, Hamd ve Suûd Beylere de yine "Vatani Hizmet" ödeneğinden biner kuruş maaş tahsis olunmuştur.²⁷² Bunun yanında Tevfik Bey, savaşın başlarındaki aşiret desteği ile mağlubiyetler karşısında aşiretlerin takındığı tavrı birbirine karıştırıyor ya da öyle olmasını ümid ediyordu;²⁷³

"... henüz Ordu-yu Osmani seferberlik bile ilan etmeden Basra'nın 15 kilometre cenubunda Şattûlarap üzerinde vaki İran ile serhaddimizi teşkil eden (Muhammere) karşısına (İngilizler) sefaini harbiyesini getirmişti... İlanı harbimizle beraber Fav'dan Basra'ya kadar, vaziyeti müsait bularak üç dört gün zarfında Basra'yı maatteessüf istila etmişti... Başkumandanlık,

²⁷²MMZC, (23 Şubat 1331). D: 3, İ: 2, C: 2.

²⁷³MMZC, (22 Eylül 1331). D: 3, İ: 1, C:1.

Irak ordusunu mevkiinden aldığı zaman Irak'ın emri müdafaası her halde şayan-ı itimat, Osmanlığa farz-ı merbutiyetleriyle müştehir olan Irak aşayirine tevdi olunmuştu...”

Mehmet Tevfik Bey, aşiretlerin bu savaşın ilk yıllarındaki faaliyetlerinden bahsettikten sonra, Süleyman Askeri Bey'in harekâtında aşiretlerin büyük mücadele ettiklerini söylemiş, hatta İngilizlerin Basra ve Kurna'da durdurulmalarında aşiret güçlerinin etkili olduğunu ifade etmiştir. İran'ın cenubunda ise Osmanlı Devleti yanında savaşmak üzere Irak Acem aşiretinin katıldığını ifade etmişti. Mehmet Tevfik Bey, açık bir şekilde; İngilizlerin devam eden taarruzlarına ve hatta Amare'yi almalarının ardından meclisi ve Osmanlı başkentini, bölgede işlerin iyi gittiğine inandırmaktan başka bir görev görmüyordu. Çünkü Mayıs 1915 yılında Mehmet Tevfik Bey'in sözünü ettiği bölgelerde savaşın başında desteklerini bildiren ve önemli sayıda aşiret kuvveti de sağlayan Şii kentlerinden Necef ve Kerbela'da Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklanmalar başlamıştı. İlk ayaklanma Mayıs ayının ilk günlerinde Necef'te ortaya çıktı. Özellikle Irak'lı asker kaçaklarının en çok bulunduğu yer olan Necef, Osmanlı ordusunun kayıplarının kendileri tarafından doldurulacağını tahmin etmişti ve bölgedeki askeri binalara saldırılar düzenlemişti. Bağdat Valisi'nin bölgedeki asker kaçaklarını toplamak için Necef'e Irak'lı İzzet Bey komutasında bir askeri birlik göndermesi, olayı karşılıklı çatışma hâline dönüştürdü. İzzet Bey'in zor kullanmasına rağmen kentten kaçarak İran tarafına geçen askerler dışında çok az asker kaçağı yakalanabilmişti. Necef'teki asker kaçağı olayı ve ardından gelen önlem bölgede domino etkisi yarattı. 1915'in Haziran ayında bu kez diğer bir Şii kutsal kenti olan Kerbela'da Osmanlı güçlerine karşı ayaklanma başladı. Bölgedeki Şii aşiretlerin Osmanlı Devleti'ne karşı bu ani ayaklanmasının bir başka nedeni daha vardı. O da Osmanlı askeri birliklerinin İran içlerinde askeri harekâta bulunması ve Mart 1915'te İran'da Ruslara yardım ettiğini belirlediği bazı önemli Şii ulemeden şeyhleri idam etmesiydi.²⁷⁴ Bu durum Şii kentleri üzerinde olumsuz etki yarattı. El – Cezire bölgesinde başta Bağdat çevresinde olmak üzere, aşiretlerin Van ve Amare'nin düşüşünden sonra düşmanın Bağdat'a doğru ilerlediği haberleri yayılarak kaynaşmasına neden olunmuştu. Zor Mutasarrıfı'nın Dahiliye Nezareti'ne çektiği telgraf, aşiretlerin neden olabilecekleri olayları açıklamak açısından oldukça önemlidir;²⁷⁵

²⁷⁴BOA, HR. SYS., (1915). D. No: 2237/10-35, B. No: 11-21. Ne Eugene Rogan ne de George Antonius eserlerinde Şii kentlerinin isyan etmesinde bu etkiyi tahmin edememişlerdi.

²⁷⁵... (2016). *Arşiv belgelerine göre Kütü'l – Amâre zaferi*, Yayın Nu: 143, Ankara: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları. s. 71.

“Van ve Amare’nin sükûtunun ardından düşmanın Bağdat’a bomba attığı şaiyaları yayılmaktadır. Bağdat müdafaa edilmekle beraber düşmanın oralara geldiğini işiden aşâyir bir bahane ile kasabayı (Zor) yağma etmesi muhtemeldir. Jandarmamız kumandan-ı sâbıkın fenalığından ziyade, muzırdır...Bu sırada livanın Şammar, Cebur, Bakara gibi aşayiri sayfi ziraat-ı mu’tâdesini icra etmeyip kısmen tenhalara çekilerek birleşiyorlar...”

Irak bölgesinde aşiretlerin asayiş ve savaş şartları nedeniyle ziraat ile uğraşanları dâhi işlerini bırakıp kaotik ortama destek vermişken Osmanlı meclisinde hâlâ Irak arazisinin ıslahı ve aşiretlerin iskânı konusunun görüşülmesi merkezi yönetimin sahada yürütülen mücadeleden haberdar olmadıklarına yorumlansa da bir yönden de aşiretlerin yol açtıkları olayları olağan önlemlerle giderme düşüncesinin de bir ürünü olduğunu oluşturuyordu.²⁷⁶

Eugene Rogan, Kerbela olayının ardından Hille’de ve Semave’de de aynı karşıtlık nedeniyle olayların çıktığını vurgulayarak domino etkisini tasvir eder;²⁷⁷

“... Kerbela halkı için ayaklanma bölgesel bir guru meselesiydi. ‘Necf halkı bizden daha mı iyi, bizden daha mı cesur, yoksa bizden daha mı mert’ diye etkileyici bir şekilde soruyorlardı... bir grup asker kaçığı Kerbela’da belediye binalarını, okulları ve hatta yeni bir hastaneyi yakıp kül etti. Kentin yeni mahallelerinin birinde iki yüz ateşe verildi ve çoğunluğu Acemlerden oluşan mahalle sakinleri eski mahallelere sığınmak zorunda kaldı. İsyancılar ve civar aşiretlere mensup Bedeviler, ganimetin paylaşılması konusunda aralarında savaşımaya başlayınca, Kerbela’ya karmaşa hâkim oldu...”

24 Temmuz 1915’te İngilizler Osmanlı Devleti’nin güçlü istihkâmları ve aşiret güçlerinin bulunduğu Nasıriye’yi de ele geçirmişti. Nasıriye’nin ele geçirilmesiyle birlikte İngilizler, bütün Basra vilayetini ele geçirmiş bulunuyordu. İngiliz General Nixon, Kutü’l-Amare’ye doğru işgalin devam etmesini istiyor ve savaş stratejisini bu yönde oluşturuyordu. Nitekim Nasıriye’nin işgal edilmesi Arap aşiret güçlerinin Osmanlı tarafında yer alsalar da yetersizliğini bir kez daha ortaya koyuyordu. Nitekim Nasıriye, Müntefik Sancağı’nın merkeziydi ve Uceymi Sadun Paşa’nın Müntefik aşiretlerinin yoğun olduğu bir bölgedeydi. Bu bölgenin ele geçirilmesi aşiret güçlerinden oluşan Osmanlı gücünün kırılma noktasının bir göstergesiydi. Temmuz 1915’te tüm Basra vilayetini ele geçiren İngilizler, çoğunluğu aşiret yönetimini ilgilendiren bir dizi politika izlediler. Bu politikalarla ilgili detaylı bilgiyi Gertrude Bell vermektedir ve bu politikaların tamamını propagandist bir söylemle “Mezopotamya’da Sivil Yönetimin” kurulması çalışması olarak adlandırır. Kutü’l-Amare’nin İngilizler tarafından ele

²⁷⁶Söz konusu reform önerisi için bkz.; MMZC, (24 Kanunuevvel). D: 3, İ: 2, C: 1.

²⁷⁷Rogan, 2017, **a.g.k.**, 253.

geçirilişi ve ardından Osmanlı birliklerince içerisindeki İngiliz General Townshend'in de esir alınışına kadar geçen bir yılda İngilizler Basra'da aşiretleri kazanmaya yönelik pek çok girişimde bulunmuşlardır. Bell, ilk etapta Basra'da vergi düzenlemelerinin değiştirilmesine yönelik girişimlerde bulunulduğunu aktarır. Bu konu aşiretlerin Osmanlı merkezi hükümetiyle en çok sorun yaşadığı alandır ve İngilizler, aşiretlerin en yoğun yaşadığı yerlerde vergi alanında “reformlarla” işe başlar. Halkın vergi konusunda pek çok yakınmalarına değinen Bell, bölgenin mâli sistemini de hayli karışık bularak şunları ifade etmiştir;²⁷⁸

“... maliyenin dışında beş bölüm birbirinden bağımsız olarak para toplayıp İstanbul'a gönderiyordu. Bu bağımsız bölümler önce Tekel (Rece), Duyun-ı Umumiye'ya bağlı yönetim, üçüncüsü vakıflar, dördüncüsü devlete bağlı topraklar ve beşincisi Osmanlı borçları... yönetimin uygulama ve gelir bölümleri arasında büyük bir uçurum vardı. Memurlar zorla vergi topluyorlardı ama gelir yönetimiyle bir ilişkileri yoktu. Vergiler genellikle iltizamla ya da belirli bir vergiyi toplamak için atanmış küçük memurlarca toplanıyordu...”

Bell, merkezi hükümetin kentlerin gelirlerini kendi lehlerine aşırı kullanımı sonucu oluşan karşı çıkışın, Arap kentlerinde daha yoğun yaşandığını iddia ediyordu. 1908 sonrası her kentte, Defterdarın yetkisinin dışında bir özel hesaplar bölümünün kurulması bölgede karmaşık ikili hatta üçlü yapıyı gösteriyordu. Bell, bölgede İngilizlerin bu durumu önlemek için aldığı önlemlerden birini “Aşiret Uzlaşmaları Yasası” adında çıkarıldığını ortaya koyar. Bu yasaya göre bir uzlaşmazlık çıktığında memur, işi aşiret geleneğine göre seçilmiş şeyhlerin veya hakemlerin olduğu bir meclise gönderebilirdi. Fakat bu yasa “Sivilleşme” adı altında yansıtılsa da açıkça mevcut anlaşmazlıkların derinleşmesinin yasalaşmasından başka bir anlam da taşımıyordu. Seçilmiş şeyhlerin oluşturduğu bir mecliste bu tip anlaşmazlıkların görüşülmesi ancak aşiret federasyonları ile kabileler arası anlaşmazlıkların daha da yoğun bir hâl almasına neden olurdu. İngiltere, düzeltmeyeceği sosyo – siyasal düzenin olduğundan daha da eski yöntemlerle devam etmesini kendi çıkarlarına uygun görüyordu. Bell, izlenecek yöntemin İngiltere merkezi hükümetini rahatsız etmedikçe ve aşiretlerin kendi iç işlerine göre düzenlendikçe bir sorun yaratmayacağını açıkça bildiriyordu. Aşiretlere vergi başta olmak üzere toprak rejiminde bu denli serbestlik tanınması; aşiretlerin Osmanlı yönetimi öncesi ve Osmanlı döneminde siyasal iktidarlara olan sorunlarının kaynağını teşkil etmiştir. Aşiretler için bölgede toprakların yönetimi konusunda bağımsız olmalarını hiçbir siyasal iktidar erkinin

²⁷⁸Bell, 2004, **a.g.k.**, 20 – 21.

kabul etmemesi, yönetim anlayışının toprak reformu üzerinden geliştiği devletlerde asla kabul edilebilir bir durum olmamıştı. Çünkü geleneksel aşiret faaliyeti, toprakta her türlü serbestliğin tanınmasını gerektirirdi. Bu ise hem asayiş olaylarını hem de düzensiz ve kıt geçen hasatlardan sonra nüfusu yüksek olan aşiretlerin diğer kabileler üzerinde baskılarını arttırmaya ve nihayetinde ilkel bir feodal düzene yol açmaktaydı. İngiltere için elbette çıkarları, Irak'ın bu bölünmüş gelenekçi aşiret yapısının devam etmesiydi. Osmanlı hükümetleri her ne kadar Arap vilayetlerinde bu geleneksel düzenin reforme edilmesini başaramamış olsalar da teorik olarak bu aşiret uygulamasının gelecekte asla devamından yana olmamışlardı.

General Townshend, Nixon'un Kut'a ilerleme harekâtını yönetmesi için verdiği emirleri kabul etti ve 1 Eylül 1915'de nehir boyunca ilerleyişine başladı. Bu sırada Osmanlı Devleti'nin bölgedeki komutanlığa birçok başarılar elde etmiş Nurettin Paşa'yı (Sakallı Nurettin Paşa) atamış olması önemliydi. Fakat Nurettin Paşa'nın İngilizlerin Kut saldırısına karşı oluşturduğu savunma birlikleri yaklaşık altı bin kişiden oluşuyordu ve bu kuvvetin neredeyse dörtte üçü Arap birliklerinden ibaretti. Buna rağmen Nurettin Paşa, İngiliz saldırısına karşı başarılı bir direniş göstermiş bir ay boyunca İngilizlerin kenti ele geçirmesine engel olmuştu. 28 Eylül 1915'te İngiliz askerlerinden Yüzbaşı Lecky, Nurettin Paşa'nın savunmasının İngiliz cephesinde yarattığı etkiyi şu şekilde anlatıyordu;²⁷⁹

“... berbat bir geceydi, her yerden deve üzerinde yaklaşmadan göremeyeceğimiz atlı Araplar saldırıyordu... çok fazla adam kaybettik. Türkler şarapnelleriyle bizi bir yerde tam olarak yakaladılar. Açıkça ayaklarımıza kadar hedef almış ve tam üzerimize yağdırmışlardı... Benden yaklaşık 4,5 metre uzakta makineli tüfeklerimizden biri doğrudan isabet aldı ve parçalarına ayrıldı. Bütün geceyi siper kazarak geçirdik ve şafak vaktine gelindiğinde yorgunluktan ölüyorduk”

Nurettin Paşa, İngilizlerin düzenli taarruzlarına daha fazla dayanamamış ve birliklerinin daha fazla yıpranamaması adına 29 Eylül'de Kut şehrini boşaltmıştı. Bağdat'a doğru birlikler düzenli ve başarılı bir şekilde çekilmişti. Bu durum Osmanlı kuvvetlerinin bir daha toparlanıp İngilizlere saldırabileceği anlamı taşıyordu ve bu durum çok uzak değildi. Tarihe Kut'ül-Amare zaferi olarak geçecek savaşlarda Osmanlı ordusu İngilizleri Kut şehrinde esir edecek ve nihai sonu biraz daha uzatabilecekti. Çekilen Osmanlı birlikleri, Kafkasya ve Suriye'den gönderilen birliklerle takviye edilip uygun

²⁷⁹Moberly, 1928, **a.g.k.**, 337.

şekilde konuşlandırılmışlardı. 5 Aralık 1915'te Osmanlı birlikleri Kut'a ilerleyerek kuşatmaya başlamıştı. Kut'un kuşatılmasında Arap aşiretlerinin rolleri ve başarısı İngiltere basınında da şaşkınlıkla karşılanmıştı. İngilizler her ne kadar güney Irak'ta Arap aşiretlerine yönelik "idari reformlar" uygulaması da orta ve kuzey Irak bölgelerinde Osmanlı Devleti'nin askeri varlığı hâlâ ciddi bir otorite oluşturuyordu ve Suriye bölgesinden gönderilen kuvvetlerle, aşiretlerin Osmanlı Devleti'nin harbi kazanabileceği bir çoğunluğa sahip oldukları inancı destekleniyordu. İngiliz Times gazetesi, General Townshend'e gerekli takviyelerin neden ulaştırılamadığını sorguluyor ve Kut şehri içerisindeki savunmayı takdir ediyordu. Ayrıca Türk kuvvetlerinin 1915 yılında kaybettiği aşiret desteğini tekrar elde ettiklerini bildiriyor ve İngiltere'nin bölgedeki aşiret politikasının işlevlerine dair eleştiriler getiriyordu.²⁸⁰ Kut kuşatmasının yoğunlaştığı Şubat 1916 sonlarında Times gazetesi, aşiretleri; "Yağmager Arab süvarileri, Yalancı dost, fakat müdhiş bir düşman" olarak tanımlayacaktı. İngilizlerin bölgeden savaşın gidişatı hakkında bilgiler aldığı muhabiri Mister Condler, Arap aşiretlerinin Kut kuşatmasındaki etkisini ve güvenilmezliklerini çok iyi tasvir ediyordu,²⁸¹

"... icab ederse beygirlerini çatlatırcasına koşturan Arab süvarilerinin bir sürat-i berkiyye ile hareketleri şâyân-ı hayret olup bizlere şimdiye kadar emsali nâ-mesbûk acı tecrübe gösterdi. Türk mevkiine yaklaşan keşif kollarımız ekseriya siyah birtakım gölgeler görürler. Bu gölgeler Arab süvarileri olup lemha-i basarda bir yelpâze kolu gibi ufuk üzerinde açılıp hemen muhaciminin etrafını bir sürat-i harikulade ile çevirirler. Bunların çevirme hareketlerine akıl erdirmek biraz müşkildir... Arablar her sahne-i harb üzerinde karakuş kümesi gibi günlerce birikip dururlar ve mezarları bile son parça kalıncaya kadar soyarlar... Türklerle beraber bizlere karşı harb eden bu Arablara itimad mümkün değildir. Elleri bir fırsat düşünce en iyi dostlarını bile soyar ve hatta katl bile ederler..."

Kut kuşatmasını yürüten Halil Paşa, 29 Nisan 1916'da İngilizlerin para karşılığı serbest bırakılma isteklerini geri çevirdi ve General Townshend ile Kut içerisindeki İngiliz birliğini esir aldı. İngilizler tarafında yaşanan şok ve yenilgi duygusu; Osmanlı Devleti tarafında yerini sevinç ve mutluluğa bıraktı. Abidin Ege; "Bugün 'Kut Bayramı' ilan edildi ve bundan böyle ulusal bir bayram olacak diyecekti" Osmanlı güçlerinin elde ettiği galibiyet karşısında o da şaşırmıştı. Beş general, dört yüz subay ve neredeyse on üç bin esir alınmıştı.²⁸² Kut'ül-Amare zaferi, Osmanlı Devleti için hayatının son bulacağı

²⁸⁰ ... (2016). **a.g.k.**, 83-85

²⁸¹ ... (2016). **a.g.k.**, 99 - 101

²⁸² A. Ege (2011). *Çanakkale, Irak ve İran cephelerinden harp günlükleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 307.

hasta adamın gördüğü son zaferdi. Zaferin ihtişamı ve sürekliliği çok sürmeyecekti. İngilizler, 1916 yılının yaz ve sonbahar aylarında güney Irak bölgesindeki avantajlarından yararlanarak üstün bir ordu kurmayı başaramadı. 160.000'i bulan bir muharebe gücü bölgeye yeni atanan Tümgeneral Maude tarafından oluşturulmuştu. 13 Aralık 1916'da İngilizler, Halil Paşa'nın komutası altındaki Kut şehrine saldırmaya başladı. 24 Şubat 1917'de Dicle nehrine demirleyen ve ganbotlarının Kut şehrini bombardımana tuttuğu Kraliyet Donanması, savaşın seyrini değiştirdi. Kut şehrinde tutunamayacağını anlayan Halil Paşa, aynı gün başarılı bir geri çekilme ile Kut şehrini boşaltmış ve İngilizler Kut şehrini ele geçirmişti.²⁸³ 1917 Mart ayında General Maude'nin Bağdat şehrine ilerleme kararı almasıyla Irak'ta Osmanlı varlığı son bulacaktı. Bell, Kut'un düşüşünden İngilizlerin Mart ayında Bağdat'a yürüyüşüne kadar olan dönemde Osmanlı Devleti – Arap aşiretleri ilişkisini şöyle açıklıyordu;²⁸⁴

“... 1917 yılında Bağdat'a ilerleyinceye kadar Türk ileri karakolları Nasiriyye kentinden gözükiyordu. Hareketli bir Türk kumandanı, Çerkez Mızdır Paşa, Şatra'dan, Hay Kanalı'nın üzerinde aşiretlerle sürekli ilişki kuruyordu. Güneydeki çöllerde Uceymi – Al Sadun bir sevimsizlik odağıydı. Aşiretlerin muhalefeti aylar boyunca sinir bozucu bir etkindi...”

11 Mart 1917'de Almanlar, Bağdat'taki askeri tesisleri, imha etmeye başladı. Bağdat Demiryolu Şirketi'nin iskeleleri, vinçleri ve su tankları dinamitle patlatıldı. Almanlar geride İngilizlere yarayacak hiçbir şey bırakmak istemiyordu. Osmanlı Devleti, Bağdat'tan çekilmişti. Amerikalı konsolos günlüğüne; “Osmanlı Devleti geri çekilirken yerini karışıklık aldı... alt sınıftan Kürtler ve Araplar çarşı ve pazarları hemen yağmalamaya başladılar...” diye yazacaktı.²⁸⁵ Sykes'ın Bağdat halkına yayınladığı bildiri belki de Ortadoğu için yeni bir dönemin başladığının habercisiydi;²⁸⁶

“... ordularımız şehirlerinize ve topraklarınıza fatih veya düşman olarak değil, kurtarıcı olarak geldi... şehirleriniz ve topraklarınız Hülâgü zamanından beri yabancıların zorbalığına maruz kaldı, saraylarınız harabeye dönüştürüldü, bahçeleriniz viraneye çevrildi ve atalarınız ve sizler esaret içinde inlediniz. Evlatlarınız size ait olmayan savaşırlara götürüldü ve servetiniz adaletsiz insanlar tarafından sizden çalındı ve uzak yerlerde israf edildi...”

2.5. Suriye’de Osmanlı Devleti’nin Sonu ve Arap Aşiretleri

1916 yılında Irak'ta Osmanlı Devleti Kut'ül – Amare zaferiyle kısa süreli bir zafer yaşarken; Suriye’de Cemal Paşa'nın Arap ayrılıkçı hareketini bastırması, İkinci Kanal

²⁸³Rogan, 2017, **a.g.k.**, 357.

²⁸⁴Bell, 2004, **a.g.k.**, 52 – 53.

²⁸⁵Rogan, 2017, **a.g.k.**, 360.

²⁸⁶Moberly, 1928, **a.g.k.**, 237 – 241.

Seferi ve Hicaz'da Mekke Şerifi Hüseyin'in çıkardığı ayaklanmanın Suriye'ye etkileri yaşanıyordu.

1915 yılı yazında Dördüncü Ordu kuvvetlerinin çoğu diğer cephelere gönderilmişti. Suriye'de yalnız iki tümen ve iki kolordu kalmıştı. Bu birliklerin erlerinin ve subaylarının neredeyse tamamını Araplar oluşturuyordu ve 1915 yılı sonlarına doğru Hicaz'dan gelen ve Arap subaylar arasında konuşulan haberler hiç de iç açıcı değildi. Ali Fuat Erden şu söylentilerin dolaştığını söylüyordu;²⁸⁷

“... Arap zabıtları Osmanlı Devleti'ni batmak tehlikesiyle karşı karşıya kalmış bir gemiye benzetiyorlar ve Arapların, Osmanlılarla beraber mahvolmak felâketine uğramamak için gemiyi vakit ve zamanında terk etmeleri ve kendilerini kurtarmaları gerektiği yolunda propaganda yapıyorlardı. Kıtalarda Arap zabıtları arasında yeminle yapılmakta idi. Türk subayları bir gece içinde teker teker öldürülecekler; ihtilal komitesi duruma hâkim olacak; Suriye'nin istiklâli ve harpten çekildiği ilan edilecek...”

1915 Mayıs ayında Şerif Hüseyin oğlu Faysal'ı İstanbul'a göndererek merkezi hükümetin kendisi için nasıl bir tavır içerisinde olduğunu öğrenmek istemişti. Faysal İstanbul dönüşü uğradığı Şam'da 1913 yılında başlayan Arap hareketlerinin hız kazandığını görmüştü. Suriye'de yer alan gizli cemiyetlerin liderleri ile bir araya gelen Faysal, İngiltere'nin Arap bağımsızlığı için gereken koşulları sağlayacağını inanıldığını gördüğü Şam'da kendisi de bu görüşe katıldı. Fakat İngilizlerin, Arapların bağımsızlığını kazandıktan sonra ülkelerinin sınırlarının neresi olacağını da belirlenmesini istiyorlardı. Bu nedenle Faysal'ın da aralarında bulunduğu Arap cemiyeti üyeleri, Şam Protokolü olarak bilinen bir belge oluşturdular. Burada, Arap dünyasının sınırları belirleniyordu. Buna göre Kuzey sınırı Mersin'den İran sınırına kadar uzanıyor; güney sınırı ise Basra Körfezi'ne kadar olan İran – Osmanlı sınırını takip ediyordu.²⁸⁸

Şam'da söz konusu protokol imzalanırken, Mayıs ayında Cemal Paşa, Mısır gazetelerinde El-La Merkeziyye, cemiyetinin Osmanlı hükümetine karşı yazılarını okuduğunu söylüyordu. Ardından Haziran ayında bölgedeki Teşkilât-ı Mahsusa elemanlarından Esat el-Şukayr, Cemal Paşa'ya özel bir görüşme sırasında Suriye'de bazı ayrılıkçı hareketlerin başladığını ve bunların teşkilatlanmakta olduğunu bildirdi.²⁸⁹ Bunun üzerine Cemal Paşa zaman kaybetmeden soruşturmalara girişmiş ve ünlü Âliye Divan-ı Harbi yargılamaları ve ardından gelen idamlar tarih sayfalarına geçmişti.

²⁸⁷Erden, 2003, **a.g.k.**, 87.

²⁸⁸G. Antonius (1946). *The Arab awakening: a history of the Arab national movement*. New York: G. P. Putnam's, s. 157 – 158.

²⁸⁹Cemal Paşa, 2016, **a.g.k.**, 262.

Yargılamalara konu olan gizli örgütlenmenin merkezinde El-La Merkeziyye Cemiyeti vardı. Cemiyet Suriye’li ayrılıkçıların toplanma noktasını oluşturuyordu.²⁹⁰ 1915 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında Harp Divanı’nda, Suriye’de ayrılıkçı hareketlerin önde gelenlerinden birçok kişiyi yargılanmış ve Beyrut’ta idam edilmişlerdi. Bu ayrılıkçılar arasında kaçabilenlerden olan Abdülgani El Arisi ile iki arkadaşı bölgede kendilerine destek vereceklerini düşündükleri aşiretlere sığınmışlardı. Fakat bölgedeki aşiretlerin çoğu Osmanlı Devleti yanında saf tutmuşlardı ya da Cemal Paşa’nın otoritesine boyun eğmişlerdi. Cemal Paşa bu aşiretleri ve onlara sığınanların durumunu şu şekilde açıklıyordu,²⁹¹

“... nihayet üç dört ay sonra Abdülgani el Arisi ile iki arkadaşı Revale Aşiretleri Şeyhülmeşayih Nuri Şa’lan tarafından Havran civarında tutuklanarak, koruma altında Şam’a gönderdiler ve bana teslim olundular... Nuri Şa’lan bana gönderdiği mektupta, İslamlar arasında fesat çıkaran bu gibi şahısların hükümetin pençesinden kurtulmasının İslamiyet için felâket olacağını bildirdi... Şimdi Revale aşireti reisinin bana gönderdiği hainler ile ilgili İslâm alemine hitâb ediyorum: okuyup yazması bile olmayan bu Bedevi şeyhinin yargılama gücüne bakınız, bir de aynı tarihte İslâmın Halifesi aleyhine en utandırıcı bir ihtilal hareketi hazırlamakla meşgul olan Mekke Şerifi Hüseyin’in ahlak düşüklüğünü görünüz! İnsan böyle bir hakikat karşısında nasıl olur da nefret ve lanetten kendisini alabilir.”

Haziran 1916’da Cemal Paşa, Mekke’den istediği birliklerin gönderilmemesi ve Şerif Hüseyin’in kendisine çektiği telgrafları okumasıyla Şerif’in açıkça bir isyan içinde olduğunu anlamıştı. Fakat Divan-ı Harp kararları ve idamlar, İngilizlerin Mekke Şerifi üzerinden tüm Arap coğrafyasında çıkacağını ümit ettiği isyanı baltalamıştı. Artık Şerif Hüseyin’in İngilizlere desteği ancak Hicaz bölgesinde çıkarılabilecek karışıklıkla sınırlı olabilirdi. Nitekim Cemal Paşa’nın ikinci kanal seferi de başarısız olacak ve artık Şerif Hüseyin, misyonunu tamamlamış olacaktı. 1916’da Faysal kardeşi Ali ile birlikte Hicaz’daki Osmanlı garnizonuna saldırdı. 10 Haziran’da Hicaz’da Harb aşiretine mensup çok sayıda Bedevi Cidde’ye hücum etmişti. Cemal Paşa, Şerif Hüseyin’in saldırılarına karşı bölgedeki Osmanlı yanlısı Arap aşiretlerini Şerif Hüseyin’e karşı hareketlendirmeye çalıştı. Cidde’ye yakın Elulâ bölgesindeki El – Vecih aşireti reisi Süleyman Refade Paşa’ya Şam’dan gönderdiği telgrafla şunları bildiriyordu;²⁹²

²⁹⁰Cemiyetin önde gelenleri arasında; Abdülgani el Useyri, İskender Ammûn, Reşid Rıza, Tevfik el Azm gibi isimler vardı. Bkz.; *Âliye savaş mahkemesi notları. Arap ihtilâli ve Şam mahkemesi*, (2008), (Çev: Cahit Kayra), İstanbul: Yeditepe Yayınevi, s. 11.

²⁹¹Cemal Paşa, 2016, **a.g.k.**, 264.

²⁹²Atatürk Kitaplığı Belgeleri, (2 Şubat 1332), Cemal Paşa’dan, El – Vecih Aşireti Reisi Süleyman Refade Paşa’ya.

“1- Nâm alinize iki vagon zahirenin acele olarak aşiretinize gönderilmesini emrettim. 2- Ayrıca nâm alinize maacephane beşyüz adet küçük çaplı mavzer tüfengini memuru mahsus ile Elulâ istasyonuna gönderiyorum. 3- nâm alinize birkaç güne kadar bin altın göndereceğim. 4- Haftada bir vagon zahire muntazaman nâm alinize gönderilecek ve esmanı alınmayacaktır. Atiye olarak verilecektir.”

Cemal Paşa, söz konusu bölgede El-Vecih aşiretini yanına çekmek için altın ve zahireden oldukça yüklü göndermeler yapıyordu. Fakat bölgedeki yerel memurlar aşiretlerin bu istekleri karşısında gereken sadakâti gösterdiklerine inanmıyor ve asıl ordu birlikleri için ayrılan hububattan vermekte gönülsüz davranıyorlardı. Bunun üzerine Cemal Paşa, ikinci bir telgrafla kesin bir emir ilettilti. Buna göre Atıyye, Hüveytat, Fakir, Velediali aşiretlerine ve Süleyman Refade Paşa'ya haftada verilecek olan birer vagon zahirenin hiçbir sebep ve engel ile geciktirilmeyerek dağıtılmasını emredecekti. Cemal Paşa, telgrafın sonuna; “Devlet-i aliye-i Osmaniyyenin urban-ı sadıkaya bir atıyesi (hediye) olmak üzere işbu zahirenin parası alınmayacak, devletin atıyesi olarak meccanen verilecektir” notunu da eklemeyi ihmâl etmemişti.²⁹³ Cemal Paşa, açık bir şekilde Osmanlı güçlerinin yanında fiilen savaşmayan Arap aşiretlerinin İngilizler ya da Şerif Hüseyin hesabına da çalışmasını engellemek istiyordu. Osmanlı Devleti yanında savaşmaya ikna edemeyeceği Arap aşiretlerinin hiç olmazsa tarafsızlığını temin etmek için kendi asli güçlerinin ihtiyaç duyduğu ikmal maddelerini aşiretlere dağıtmakta bir sorun görmüyordu. Cemal Paşa'nın çabalarına rağmen İkinci Kanal Seferi ve Şerif Hüseyin'in isyanı birliklerinin bölünmesine ve acil takviyeye ihtiyaç duymasına neden olmuştu. İstanbul'a çektiği telgrafta şu anda hâlihazırda bazı aşiretleri yanına almış olsa da bu aşiretlere uzun vadede güvenemeyeceğini belirterek şu sorunları aktarıyordu: “... Hicaz ve Kanal vaziyetleri, Hicaz isyanı münasebetiyle Suriye'nin ve urbanın hali, İngiliz ve Frsansızların ussat ile vasi mikiyasta iştiraki... iki ihtiyat Türk fırkasının tarafıma gönderilmesini zorunlu kılmaktadır.”²⁹⁴ Cemal Paşa'nın aşiretler hakkındaki görüşü yersiz değildi. Birçok zahire, altın ve silah gönderilen Süleyman Refade Paşa, gönderilen silahların bozukluğunu bahane ederek aşiretinin savaştan çekildiğini ve saldırmayacaklarını bildirmişti.²⁹⁵ Bu durum bölgede Osmanlı birliklerini oldukça zor bir duruma sokmuştur. Öncelikle Türk zabıt ve erler arasında kendilerinin ihtiyacı olan

²⁹³Atatürk Kitaplığı Belgeleri, (31.10.1332), Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'dan Medayinsalîh menzîl muntika müfettişliğinin ve Medine muhafızlığına ordu menzîl müfettişliğine.

²⁹⁴Atatürk Kitaplığı Belgeleri, (23.05.1332), Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa'dan, Dersaadet Karargâhi Umumi Erkân-ı Harbiye Riyasetine.

²⁹⁵Atatürk Kitaplığı Belgeleri, (30.10.1332), Süleyman Refade'den, Dördüncü Ordu Kumandanlığı'na.

zahirenin Arap aşiretlerine verilmesi ve savaşta istenilen faydanın sağlanamaması bir rahatsızlık meydana getirmişti. Bundan başka aşiretlerin çekilmeye başlaması ve Faysal ve Ali kardeşlerin demiryolu hattına saldırıları bölgedeki Arap aşiretlerini korkutmuş ve Osmanlı tarafında bulunan ya da tarafsız aşiretlerin Faysal ve Ali'nin güçlerine katılmaya teşvik etmişti. Medine Muhafızlığı'ndan Dördüncü Ordu Komutanlığına gönderilen telgrafta geçen ifadeler durumun ağırlığını ortaya koymaktadır;²⁹⁶

“...hatta tecavüz edenlerin tenkilinden sonra aşair korkmağa başlamışlardır. Urban birbirlerinden ve hallerinden memnun değillerdir. Ahvali ve Revşi aşiretleri emrinde bulunan kabileler kendilerinin ancak hükümetle menfaatdar olacaklarını düşünerek sükût etmekte fakat bu durum uzun sürmeyecektir. Sahil urbanı da keza aynı şekildedir. Ali Bey'in komutasındaki aşiretler, erzaksızlık ve emniyetsizlik yüzünden isyan etmek üzereleşmiş. Heyet-i mahsusa geldi. Ali Bey'in yanındaki urbana nasihat etmek istedi. Fakat urban para ve musalahadan başka bir şey olmadan anlaşılmadı. Heyet avdet etmek zorunda kaldı.”

Şerif Hüseyin'in isyanı etkisiz kılındıktan ve ikinci Kanal Seferi amacına ulaşmadan sona erdikten sonra bir dizi Gazze Muharebesi yapıldı. İngiliz Generali Allenby'in hedefi Kudüs'tü. Kudüs ele geçirilirse Osmanlı Devleti'nin Ortadoğu savaşı, tüm retorikleri yerle bir olacaktı. İslâmın koruyuculuğu, halifenin kutsal savaşı ve daha birçok şey... Gazze'de Türk kuvvetleri oldukça başarılı bir savunma yaptı. Fakat artık hem denizden hem de karadan saldıran İngilizlere ve inatçı General Allenby'e direnmek imkânsızlaşıyordu. Nitekim Kudüs, 9 Aralık 1917'de İngilizlere teslim oldu. Allenby, Kudüs'e resmi olarak 11 Aralık 1917'de girdi. Hilafet bayrağı altında cihad ilanı ile başlayan savaşın ardından 3 yıl geçmişti ve Osmanlılar, Mekke, Kudüs ve Bağdat gibi üç özel öneme sahip şehri kaybetmişti. Osmanlı Devleti, tam anlamıyla yenilmemişti ama artık savaş onlar için sadece hayatta kalmak için yürütülecekti.

²⁹⁶Atatürk Kitaplığı Belgeleri, (7/8. 4. 1332), Medine Muhafızlığından Dördüncü Ordu Komutanlığına.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, Arap aşiretleri ilişkisi, tarih boyunca değişken (kimi zaman geniş özerkliklerin tanındığı, kimi zaman radikal merkezi reformların uygulanmaya çalışıldığı) bir çizgide gelişmiştir. 16. yüzyılda Arap vilayetlerinde başlayan Osmanlı egemenliği, bölgedeki eski düzenin temsilcilerini hemen tasfiye etmemiş ve göreceli bir uzlaşarak siyasal iktidarının sınırlarını karşılıklı iş birlikleriyle belirlemiştir. Fakat 18. ve 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde ve dünyada yaşanan değişimler, Osmanlı Devleti-Arap toprakları ve özelde de Arap aşiretleri ilişkisinde yeni bir evrenin yeni sosyo-ekonomik koşullarla başlamasını gerekli kılmıştır. Fakat başlayan bu yeni dönem geleneksel yapıları, baskı gruplarını ve en önemlisi göreceli bir özerklik ve “ayrıcalıkla” yaşamlarını devam ettiren Arap aşiretlerinin değişimini sağlayacak yenilikleri sunamamıştır. Söz konusu yapı ve onu destekleyen argümanlar, aşiretler ile meskûn bölgelerde gereken değişimlerin yaşanmasına engel olmuştur. Devletin içerisinde bulunduğu uzun savaş dönemleri, (özellikle Rusya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluklarıyla yapılan uzun süreli savaşlar) kısa sürede nakdî gelire ihtiyaç duyan Osmanlı Devleti'nin mâlikâne sistemini uygulamaya başlamasına neden olmuştur. 18. ve 19. yüzyılda Arap vilayetlerinde mâlikânelerin ortaya çıkması; söz konusu vilayetlerin, kırsal kesimini oluşturan üretici ve dinamik Arap aşiretlerinin daha da ön plana çıkmasına neden olmuşlardır. Bu dönemden sonra Arap aşiretleri arasında kent seçkinlerine dâhil olabilen gruplar oluşmuş ve vilayet idaresinde hem ellerinde tuttıkları üretici nüfuslar ile hem de temsil ettikleri sosyal yapının devletle iletişimde aracılık yapma yoluyla etkili olmaya başlamışlardır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı Devleti'nin Tanzimat ile başlattığı merkeziyetçi ve Osmanlıcı politikaya karşı Arap aşiretleri, değişken tavırlar göstermişlerdir. Daha küçük nüfuslu aşiret ve kabileler için yeni reformlar ve merkeziyetçi politikalar olumlu karşılanırken, büyük aşiret federasyonları için merkeziyetçilik kendi nüfuz alanları için önemli bir tehdit oluşturmuştu. Bu nedenle II. Meşrutiyetin ilânından sonra bile büyük aşiret federasyonlarına karşı devlet, nüfuzlarını kırma ve bölgedeki güçlerini azaltmaya yönelik politikalar uygulamıştı. 1911-1912 sonrası dönem devlet-Arap aşiretleri ilişkisini başka bir boyuta taşıdı. Balkanlarda yaşanan kayıplar nedeniyle imparatorluk toprakları Anadolu ve Arap bölgelerinden ibaret kalmıştı ve devlet için Arap topraklarını elde tutabilmek idarenin meşruiyeti için bir ön koşul oluşturuyordu. Bu nedenle 1912 sonrası reformlarda devlet aşiret federasyonlarını doğrudan karşısına almakta çekindi ve geniş uzlaşma zeminleri aramaya başladı. Bunun

nedeni Arap vilayetlerinde oluşmaya başlayan Arap milliyetçi dalgasından aşiretlerin etkilenmemelerini sağlamak ve devletin geniş nüfuzlu aşiret federasyonlarına duyduğu ihtiyacın her geçen gün artmasıydı. Dahası devletin, 18. yüzyıldan itibaren içerisinde bulunduğu daimi savaş ve teyakkuz evresi, her bölgede olduğu gibi Suriye-Irak bölgesinde de toprak mülkiyeti, vergi düzenlemeleri, konar-göçerlerin iskân ettirilmesi gibi yöntemlere başvuruyu gerekli kılmıştı. Arap aşiretleri için bu yöntemler devlet ile doğrudan ilişkiyi, kayıt altına alınmayı, düzenli vergi ödemeyi ve en önemlisi askere gitmeyi gerektiriyordu. Sonuç olarak devlet “modern devletin doğası”nı uygulama safhasına koymuş fakat Arap aşiretleri, modernite öncesi konumlarını modern çağda yaşama konusunda direnç göstermişti. Söz konusu merkezileştirici reformlar ya da değişiklikler Arap aşiretlerinin kendi içtenlikli yapılarının bozulmasına, dahası ekonomik ve sosyal özgürlüklerinin yitirilmesine neden olacaktı. Bu nedenle devletin bu tip düzenlemelerine her zaman karşı koymayı yeğlediler. Devletin uygulamalarına karşı koyma Suriye-Irak bölgesindeki tüm Arap aşiretlerinin uyguladığı tek yöntem değildi. Araştırmanın temel argümanını ya da sorunsalını da bu Arap aşiretlerinin başka başka davranış şekilleri ve devletin bu çeşitliliğe verdiği cevap oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti’nin Suriye ve Irak’ta reformları uygulamak istediği (yerleşik hayata tamamen geçirmek ve düzenli vergi toplamak) aşiret yapılanmaları aşiret federasyonlarıdır. Irak’ta Şammar, Suriye’de Aneze gibi aşiret federasyonları, kendilerine bağlı üretici Arap kabilelerini yöneterek; onlardan devlete ödemedikleri ya da çok az ödedikleri vergileri alarak kendi düzenlerini kurmuşlardı. Bu aşiret federasyonları için devletin bölgedeki etkisi ne kadar az hissedilirse o kadar iyiydi ve dahası devlet bölgede kendilerine (söz konusu federasyonlar savaş dönemlerinde paralı savaş gücü sağlamak gibi hayati bir görevi de yürütüyordu) ne kadar çok ihtiyaç duyarsa bölgesel iktidarları o kadar güçlenir ve rakip aşiret federasyonları ile aralarında bulunan kabile kapma yarışı bir o kadar sonuç almaya yakın hâle gelebilirdi. Fakat devletin Balkanlarda ya da Anadolu’da olduğu gibi yalnızca görüntüde de olsa bu bölgeleri aslî unsurlar olarak görmesi Arap aşiretlerini her zaman rahatsız etmeye yetmekteydi. Aslî unsur olmanın gerekleri, Arap aşiretlerinin hiçbir zaman kabul etmeyecekleri sorumlulukları taşımaları anlamına geliyordu. Askerlik yapmak, düzenli vergi ödemek, merkezden atanan idarecilere koşulsuz boyun eğmek, yerleşik bir hayat sürmek ve yer değiştirmelerde merkezi hükümetin onayını almak gibi durumlar kabul edilemezdi. Merkezi hükümet, geniş iş birliklerini sağlayabildiği ve Arap aşiretlerine ekonomik ayrıcalıklar tanıdığı ölçüde meşruydu. Onun dışında hem

mezhepsel ayrılıklar hem de askeri önlemler devlete başkaldırmak için gerekli nedeni oluşturmaya hazır tutulan bahanelerdi. Aşiret federasyonları için devlet, iş birliği sağladığı ölçüde meşru iken; söz konusu federasyonlar altında ezilen modern deyimle ‘ücretli işçi’ kabileler için devletin merkezileşmesi; ihtiyacı olan kabilelere toprak dağıtılması ve bunun tapu ile belirlenmesi, devletin istediği ürünün yetiştirilmesi, yerleşik hayat ve gerekli vergilerin ödenmesi; federasyon tahakkümü ve daha ağır ekonomik şartlar altında ezilmenin yanında daha kârlı bir durum yaratıyordu. Bu nedenle özellikle Meşrutiyetin ilanının hemen ardından merkezi idare, ilk iş olarak söz konusu üretici küçük kabileleri federasyonların tahakkümünden kurtarma yolunda önemli adımlar attı. Fakat Balkan Savaşları sonrası ve Birinci Dünya Savaşı’nın yaklaşmakta olan gümbürtüsü merkezi idarenin yine bölgenin güçlü baskı gruplarına olan ihtiyacını arttırdı ve savaş döneminde ellerinden göreceli özerklikleri ve ayrıcalıkları alınmaya çalışılan Arap aşiret federasyonlarının daha da güçlendiği bir döneme gelinmiş oldu. Bu kez federasyonların devletin yanında yer almalarını sağlamak eskisinden daha da masraflı bir hâle gelmişti. Çünkü bu baskı gruplarının bölge için önemini bilen diğer rakip devletlerin de işin içinde olması merkezi idarenin daha fazla ittifak fonu ayırmasına neden olmuştu. Böylelikle geleneksel yapılarını tekrar elde etmeyi başaran Arap aşiret federasyonları büyük bir savaş ekonomisi zenginleri grubunda yer almayı başarmışlardı. Bu durum savaşın sonuna kadar devam etti. Osmanlı Devleti, özellikle Almanya’nın sağladığı ekonomik ittifakın önemli bir bölümünü Suriye ve Irak kırsalının tarafsız ya da Osmanlı Devleti yanında yer almalarını sağlama işine ayırdı. Bu konuda bilinenin ve yazılanın aksine başarılı da olundu. Mekke Şerifi Hüseyin’in 1916 yılında başlattığı isyan hiçbir zaman Suriye-Irak bölgesinde istenilen domino etkisini yaratmadı. Suriye-Irak bölgesindeki Arap aşiretleri, savaşın sonuna kadar Osmanlı Devleti egemenliğinin bir gün yok olacağına hem de bu denli güçlü bir ittifak (Almanya) yanında yer almışken olacağına ihtimal vermiyorlardı. Hem Cemal Paşa’nın Suriye’de temsil ettiği ve kurduğu askeri otorite hiç de iki gün sonra son bulacak bir rejimin izlerini taşımıyordu. Hem Arap aşiretleri için önemli olan karşılığı ödenen ve ödenmekte olan geniş iş birlikleri değil miydi? Osmanlı Devleti de Almanya da bu görünmeyen anlaşmaya savaş sonuna kadar sadık kalmıştı.

Nitekim Birinci Dünya Savaşı başladığında Osmanlı Devleti aşiret yapısının güçlü olduğu bölgelerde aşiretleri devletin yanında tutmada oldukça başarılı oldu. Özellikle güney Irak bölgesi hariç tutulursa, savaşın başlarında Irak’ta devlet karşısında yer alan

bir Arap aşireti yoktu. Fakat devletin savaşın ilk yılı üç cephede (Kafkas Cephesi, Kanal Cephesi ve Güney Irak bölgesindeki İngilizlerle çarpışmalar) aldığı hızlı yenilgiler, aşiretleri savaşan tarafların güçlerini ve duracakları yeri belirlemelerinde tekrar düşünmelerine yol açtı. Basra'nın İngilizler tarafından işgali, Irak'ta aşiretler üzerinde oldukça olumsuz bir etki yarattı. Fakat Suriye başta olmak üzere diğer cephelerden gönderilen askeri takviyeler, Irak'ta Osmanlı Devleti'nin savaşın sonuna kadar hüküm sürmesinde etkili oldu. Savaş sona erdiğinde İngilizler tarafından işgal altında tutulan Irak, parçalanmış bir aşiret yapısına ve yerel otoritenin yokluğunda aşiret reislerine bel bağlayan bir siyasi bölünmüşlikle baş başa kaldı.

Suriye'de ise Cemal Paşa'nın uyguladığı sert önlemler, bölgede Arap ayrılıkçı hareketini savaşın sonuna kadar dizginlemeyi başarmıştı. Mekke Şerifi Hüseyin'in ayaklanma hareketlerinin Suriye'de bir domino etkisi yaratmamasının en önemli nedeni Cemal Paşa'nın kurduğu otoriter yönetimdi. Fakat İkinci Kanal Seferi'nin de başarıya ulaşmaması; Suriye'ye İngiliz ilerleyişini daha da arttırmıştı ve Kudüs'ün İngilizler tarafından işgal edilişi, Osmanlı Devleti'nin bölgedeki varlığının sorgulanmasına yol açtı. Savaşın başında Arap vilayetlerinde bulunan üç kutsal ve Araplar için önemli şehirler (Bağdat, Mekke ve Kudüs) işgal edilmişti. Almanya'nın Batı cephesinde üst üste aldığı yenilgiler Osmanlı Devleti'nin Arap vilayetlerinde kalışını ve direnişini zora sokuyordu. 1918 yılında 16. yüzyıldan itibaren başlayan Osmanlı hâkimiyeti son Osmanlı askerlerinin de bölgeyi terk etmesiyle sona ermişti. Fakat Osmanlı egemenliğinin bölgede sona ermesi, Arap bölgelerini daha iyi bir dönemin başlamasına yol açmadı. Savaş sonrası büyük siyasi çalkantılardan ve otorite yoksunluğunun yol açtığı kaotik ortamdan kurtulamamışlardı. Önce Fransız ve İngiliz manda yönetiminin etkili olduğu Suriye ve Irak, daha sonra bağımsızlık mücadelelerine sahne olmuş; bağımsızlık sonrası ise askeri darbelerle iç politikada istikrardan ve güvenlikten çok uzak bir görüntü sergilemiştir. Savaş sonrası dönemde Arap aşiretleri ise bölgelerinde siyasi nüfuzu en yüksek aktörler hâline gelmişlerdi. Aşiretler, şehirlerin idaresinde daha fazla yer almışlar; aşiret gelenekçiliğini ve yapısını güçlendirerek modern Suriye ve Irak tarihinin önemli unsurlarını hâline gelmişlerdir. Arap aşiretleri, günümüzde de bu güçlerini sürdürmeye devam etmektedirler.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Birinci Dünya Harbi Kataloğu

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Dahiliye İdare-i Umumiye Evrakı

Dahiliye Mektubi Kalemi

Dâhiliye Nezâreti Muhâberat-ı Umûmiyye Müdüriyyeti

Dahiliye Nezâreti Siyâsî Kısım

Dâhiliye Nezareti İdâre-i Umûmiyye-i Dâhiliyye Müdüriyyeti

Dahiliye Mütenevvi Ma'rûzât

Dahiliye Emniyet-i Umumiye

Atatürk Kitaplığı Belgeleri Arşivi

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi

Belgesel Nitelikli Kaynaklar

397 Numaralı Halep livası mufasssal tahrir defteri 943/1536, (2010). Yayın Nu: 109.

Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

401 Numaralı Şam livası mufasssal tahrir defteri 942/1535, (2011). Yayın Nu: 118,

Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

Arşiv belgelerine göre Kûtü'l – Amâre zaferi, (2016). Yayın Nu: 143, Ankara: Osmanlı

Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.

Âliye savaş mahkemesi notları. Arap ihtilâli ve Şam mahkemesi, (2008), (Çev: Cahit

Kayra), İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Musul – Kerkük İle İlgili Arşiv Belgeleri, (1993). Yayın Nu: 11, Ankara: Osmanlı Arşivi

Daire Başkanlığı Yayınları.

Memâlik-i Osmaniyyenin 1329 senesine mahsus ziraat istatistikidir. (1332). İstanbul:

Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik İdare-i Umumiyyesi Müdüriyeti.

Necid kıtası meselesi (1334-1918), İstanbul: Matbaa-i Amire.

Osmanlı vilayet salnamelerinde Halep, (2007). C. Eroğlu, (Ed.) Ankara: Orsam Kitapları.

Osmanlı belgelerinde birinci dünya harbi - I, (2013). Yayın Nu: 130, İstanbul:

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları.

Osmanlı Belgelerinde Surre Alayları, (2010). Yayın Nu: 116, Ankara: Osmanlı Arşivi

Daire Başkanlığı Yayınları.

İkincil Kaynaklar

- Abou el – Haj, R. A. (2000). *modern devletin doğası 16. yüzyıldan 18. yüzyıla Osmanlı imparatorluğu*. (Çev: O. Özel – C. Şahin), Ankara: İmge Kitabevi.
- Ahmed Cevdet Paşa (1986). *Tezakîr*, 21-39., C. Baysun (Yay.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ahmad, F. (2017). *Jöntürkler ve Osmanlı'da milletler. Ermeniler, Rumlar, Arnavutlar, Yahudiler ve Araplar*, (Çev: A. Gür), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ahmad, F. (2013). *İttihat ve terakki 1908 – 1914*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Antonius, G. (1946). *The Arab awakening: a history of the Arab national movement*. New York: G. P. Putnam's.
- Akçura, Y. (2017). *Suriye ve Filistin mektupları*. İ. Türkoğlu (Haz.), İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Albayrak, M. (1995). Osmanlı – Alman ilişkilerinin gelişimi ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, Sayı: 6, içinde (s. 13-15).
- Alkan, A. T. (2013). *II. meşrutiyet devrinde ordu ve siyaset*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Atay, F. R. (2017). *Zeytindağı*, M. Oğuz (Haz.), İstanbul: Politif Yayıncılık.
- Auler Paşa (2017). *Hicaz demiryolu inşa edilirken – I. Şam – Maan hattı*. (Çev: E. B. Özbilen), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Babanzade, İ. H. (2002). *Beyrut'tan Kuveyt'e Irak mektupları*. M. Çulcu, (Yay.), İstanbul: Büke Yayınları.
- Baktıaya, A. (2017). *Osmanlı Suriye'sinde Arapçılığın doğuşu. sosyo – ekonomik değişim ve siyasi düşünce*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bayraktar, H. (2004). *19. yüzyılda Halep eyaletinin iktisadi vaziyeti*. No: 8, Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları.
- Bayur, Y. H. (1983). *Türk inkılabı tarihi*, Cilt: 1, Kısım 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bell, G. L. (2004). *Mezopotamya'da sivil yönetim*. (Çev: V. İlmen), İstanbul: Yaba Yayınları.
- Birinci, A. (2012). *Hürriyet ve itilaf fırkası. II. meşrutiyet devrinde İttihat ve Terakki'ye karşı çıkanlar*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

- Braudel, F. (2017). *Akdeniz ve Akdeniz dünyası*. Cilt: 2, (Çev: M. A. Kılıçbay), Ankara: Doğu – Batı Yayınları.
- Buzpınar, T. (1997). Havran. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, içinde (s. 539-541), Cilt: 16, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Cemal Paşa (2016). *Hatıralar*. A. Kabacalı, (Haz.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Çetinsaya, G. (2003). Tarikat, aşiret ve siyaset. II. Abdülhamit döneminde Musul vilayeti, A. Ahmetbeyoğlu vd. (Der.), *Irak Dosyası*, içinde (s. 280-281). Ankara: Tatar Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları.
- Darkot, B. (1997). Irak. *Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*. Cilt: 5/2. Eskişehir: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları. s. 654-667.
- Dodge, T. (2013). Aşiretler, sömürgecilik ve milliyetçilik. *Aşiretler ve iktidar Ortadoğu’da etnisite ve milliyetçilik*, (Çev: Ö. Ögünç), F. A. Jabar ve H. Dawod (Der.), *Aşiretler ve iktidar Ortadoğu’da etnisite ve milliyetçilik*, içinde (s. 254). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Douwes, D. (2000). *The Ottomans in Syria, a history of justice and oppression*, London: I. B. Tauris.
- Ege, A. (2011). *Çanakkale, Irak ve İran cephelelerinden harp günlükleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- El-Müdevver, T. (1912). Âlem-i İslam ve devlet-i Osmaniyye’ye karşı İngiltere’nin siyaseti. *Sebilürreşâd*, sayı: 225, s. 5-7.
- Emir Şekip Arslan (2005). *Bir Arap aydınının gözüyle Osmanlı tarihi ve birinci dünya savaşı anıları*. (Çev: S. Meydan ve A. Meydan), İstanbul: Çatı Kitapları.
- Erden, A. F. (2003). *Birinci dünya harbinde Suriye hatıraları*. A. Kabacalı (Haz.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Faroqhi, S. vd., (2006). *Osmanlı imparatorluğunun ekonomik ve sosyal tarihi*. Cilt: 2, (Çev: A. Berktaş, S. Andıç, S. Alper), H. İnalcık, D. Quataert (Ed.), İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Faroqhi, S. ve Deguilhem, R. (2017). *Ortadoğu’da zanaatlar ve zanaatkârlar. Müslüman Akdeniz’de bireyin biçimlenmesi*, (Çev: H. A. Tomaç), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Güner, S. (2012). *Osmanlı Arabistanı’nda kıyam ve tenkil. Vehhâbi – Suûdîler 1744 – 1819*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

- Gıyâseddin Hasefî, N. A. (1910). İttihad-ı İslâm ne vakit olacak?. *Sırâtı müstakim*, sayı: 92, s. 14-15.
- Honigsmann, E. (1997). Suriye. *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*. Cilt: 11. Eskişehir: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 43-58.
- Hourani, A. (2017). *Arap halkları tarihi*. (Çev: Y. Alogan), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hattaway, J. (2016). *Osmanlı hakimiyetinde Arap toprakları*, (Çev: G. Ç. Güven), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Halaçoğlu, Y. (2014). *18. yüzyılda Osmanlı imparatorluğu'nun iskân siyaseti ve aşiretlerin yerleştirilmesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Hut, D. (2008). İttihat ve terakki cemiyeti Bağdat şubesinin teşekkülü ve II. Meşrutiyetin ilanının Bağdat'taki yansımaları, *İslâm medeniyetinde Bağdat (Medinetü's – Selâm) uluslararası sempozyum 7 – 9 Kasım*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, s. 517 – 533.
- Haddad, M. (1991), Iraq before world war I: A case of anti-European Arab Ottomanism, *The origins of Arab nationalism*. R. Khalidi vd. (Ed.) içinde (s. 122), New York: Columbia University Press.
- İnalcık, H. (2018). *Tanzimat ve Bulgar meselesi*, İstanbul: Kronik Kitap.
- İnalcık, H. (2018). *Osmanlı İmparatorluğu üzerine araştırmalar – IV. Devlet-i 'Aliyye – Âyânlar, Tanzimat, Meşrutiyet*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İssawi, C. (1988). *The fertile crescent 1800 – 1914. A documentary economic history*. New York: Oxford University Press.
- Jabar, F. A. ve Dawod, H. (2013). Giriş. F. A. Jabar ve H. Dawod (Der.), *Aşiretler ve iktidar Ortadoğu'da etnisite ve milliyetçilik*, içinde (2-15). (Çev: Ö. Öğünç), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Khoury, D. R. (2017). *Osmanlı imparatorluğu'nda devlet ve taşra toplumu. Musul 1540 – 1834*, (Çev: Ü. Tansel), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Khalidi, R. (1991). Ottomanism and Arabism in Syria before 1914: A reassessment, R. Khalidi (Ed.), *The origins of Arab nationalism*, içinde (50-68). New York: Columbia University Press.
- Kurşun, Z. (1998). *Necid ve Ahse'da Osmanlı hâkimiyeti Vehhabî hareketi ve Suud devleti'nin ortaya çıkışı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Kayalı, H. (2017). *Jön Türkler ve Araplar. osmanlılık, erken Arap milliyetçiliği ve İslamcılık 1908 – 1918*. (Çev: T. Yöney). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Karaman, M. L. (2013). Alois Musil, *Kutsal topraklarda casuslar savaşı*. M. K. Öke ve O. Koloğlu vd. (Ed.), içinde (s. 33-51), İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Lewis, B. (2017). *Ortadoğu. Hristiyanlığın başlangıcından günümüze ortadoğu'nun iki bin yıllık tarihi.*, (Çev: S. Y. Kölay), İstanbul: Arkadaş Yayınları.
- Mardin, Ş. (2015). *Türkiye'de toplum ve siyaset*, M. Türköne ve T. Önder, (Der.), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ma'oz, M. (2012). Tanzimatın ilk yıllarında modernleşme hareketinin Suriye siyaseti ve toplumu üzerindeki etkisi, (Çev: Hayrettin Pınar), H. İnalcık ve M. Seyitdanlıoğlu (Der.), *Tanzimat*, içinde (265-289). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Marufoğlu, S. (2003). Osmanlı döneminde güney Irak'ta devlet – aşiret ilişkileri 1831 – 1914, Cilt: 1, A. Ahmetbeyoğlu vd. (Der.), *Irak Dosyası*, içinde (s. 317 – 318). Ankara: Tatav Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları.
- Marufoğlu, S. (2003), Kuzey Irak'ta toprak düzeni, A. Ahmetbeyoğlu vd. (Der.), *Irak Dosyası*, içinde (s. 183). Ankara: Tatav Tarih ve Tabiat Vakfı Yayınları.
- Masters, B. (2017). *Osmanlı imparatorluğu'nun Arapları 1516 – 1918*. (Çev: F. Coşkun), İstanbul: Doğan Kitabevi.
- Mithat Paşa'nın hatıraları*. (1997). O. S. Kocaosmanoğlu (Haz.), İstanbul: Temel Yayınları.
- Montagne, R. (1950). *Çöl medeniyeti*. (Çev: A. Yakalıoğlu), İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Moberly (1928). *Irak Seferi 1914 – 1918*, (Çev: Cemal), Cilt: 1, İstanbul: Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Onuncu Şubesi.
- Mundy, M. ve Smith, R. S. (2008). *modern devlete giden yolda mülk siyaseti Osmanlı Suriye'sinde hukuk, yönetim ve üretim*. (Çev: S. Kızıltoprak), Y. Aykan, (Ed.), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Nazif, A. (H: 1331). *Usul-ü aşair*, İstanbul: Galatada Lusın Matbaası.
- Orhonlu, C. (2014). *Osmanlı imparatorluğu'nda aşiretlerin iskânı*, İstanbul: Eren Yayıncılık.

- Osmanlı Arap coğrafyası ve Avrupa emperyalizmi. Filistin – Basra Körfezi – Kızıldeniz – Kuzey Afrika diplomatik belgeler.* (2018). A. Akyıldız ve Z. Kurşun, (Haz.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Önen, N. ve Reyhan, C. (2011). *Mülkten ülkeye. Türkiye’de taşra idaresinin dönüşümü 1839 – 1929.* İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özyüksel, M. (2016). Anadolu ve Bağdat Demiryolları, *Yeni Türkiye Dergisi, Ortadoğu Özel Sayısı II*, içinde (s. 539), Sayı: 83, Ankara: Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları.
- Pappe, I. (2011). *Ortadoğu’yu anlamak.* (Çev: G. Atmaca). İstanbul: NTV Yayınları.
- Raymond, A. (2018). *Osmanlı döneminde Arap kentleri.* (Çev: A. Berktaş), İstanbul: Alfa Yayınları.
- Reşid Rıza (2013). *Arap gözüyle Osmanlı. İttihad-ı Osmaniden Arap isyanına*, (Çev: Ö. Kavak), İstanbul: Klasik Yayınları.
- Rogan, E. (2017). *Osmanlı’nın çöküşü. Ortadoğu’da büyük savaş 1914 – 1920*, (Çev: Ö. Akpınar), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Seyyid Abdurrahman el – E’racî el – Hüseyinî (2015). *Arap kabile emirliklerinin el yazması.*
- Sharabi, H. (1988). *Neo – patriarchy: A theory of distorted values in Arab society*, New York: Oxford University Press.
- Simon, R. S. (1991). The education of an Iraqi Ottoman army officer, *The origins of Arab nationalism*. R. Khalidi vd (Ed.), içinde (s. 160-161), New York: Columbia University Press.
- Spooner, B. (1972). The status of nomadism as a cultural phenomenon in the middle east. W. Irons ve N. Pyson-Hudson (Ed.) *Perspective On Nomadism*, içinde (122-132). Netherlands: E. J. Brill – Leiden.
- Stoddard, P. H. (2003). *Teşkilât-ı Mahsusa.* (Çev: T. Demirel), İstanbul: Arma Yayınları.
- Suad, A. (1996). *Seyahatlerim.* N. A. Özalp, (Haz.), İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Şerif, A. (1910). Harekât-ı mühimme. *Tanin*, No: 757, 2-3.
- Şerif, A. (1909). *Arnavutluk’da, Suriye’de, Trablusgarb’ta tanin.* Cilt: 2. M. Ç. Börekçi, (Haz.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2003). *Cumhuriyetin harcı. köktenci modernitenin doğuşu.* İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

- Tevfik, S. M. (1913). Hind yolunda. Atebât-ı hissiyât-ı İslamiyye. *Sebilürreşâd*, sayı: 225, s. 11 – 13.
- Tevfik, M. S. (1913). Hind yolunda Irak’da hissiyât, *Sebilürreşâd*, sayı: 235, s. 10.
- Tevfik, M.S. (1913). Hind yolunda Irak – adem – i merkeziyyet, *Sebilürreşâd*, sayı: 240, s. 11 – 14.
- Tevfik, M.S. (1913). Hind yolunda Irak’da Arablık – Türklük, *Sebilürreşâd*, sayı: 241, s. 12 – 13.
- Tibi, B. (1998). *Arap milliyetçiliği*, (Çev: T. Temiz), İstanbul: Yöneliş Yayınları.
- Turam, E. (2013). Gertrude Bell, *Kutsal topraklarda casuslar savaşı*. M. K. Öke ve O. Koloğlu vd. (Ed.), içinde (s. 105 – 152), İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Tunaya, T. Z. (1989). *Türkiye’de siyasal partiler. ittihat ve terakki-bir çağın bir kuşağın bir partinin tarihi*. Cilt: III, İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2011). *Osmanlı Tarihi. İstanbul’un fethinden Kanuni Sultan Süleyman’ın ölümüne kadar*. Cilt: 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yakut, K. (2016). Tanzimat döneminde Irak ve Suriye’de Arap aşiretleri ve devlet, *Yeni Türkiye Dergisi, Ortadoğu Özel Sayısı II*, içinde (485-494), Sayı: 83, Ankara: Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları.
- Zühdi, İ. (2008). *İntibah 1311 (1895/1896) Dürzi olayları*. A. N. Galitekin, (Haz.), İstanbul: Şehir Yayınları.

Sürelî Yayınlar

Tanin

Yeni tasvir-i efkâr

Sırâtı müstakim

Sebilürreşad.

EKLER

EK-1

Musul Vilayet Salnamesinde 1912’de Vilayetin Kayıtlı Nüfusu

Müslüman	Katolik Keldani	Katolik Süryani	Kadim Süryani	Protestan	Ermeni	Rum	Musevi
K: 15.561 E: 71.650	K: 313 E: 7.936	K: 71 E: 4.984	E: 2847	E: 142	K: 37 E:124	E: 42	K: 578 E: 3096

EK-2

Halep-Mare Kazası Dâhilinde Bulunan Seyyar Aşiretlerin Tahmini Nüfusları ve Çadır Sayıları (Halep Vilayet Salnamesi)

Aşiret Adı	Nüfus	Çadır Sayısı
Hadidi Aşireti	2.000	200
Mevali Aşireti	1.500	500
Elbu Hasan Aşireti	1.200	150
Abu Halit Aşireti	1.000	100
Maata Aşireti	800	120
Haccac Aşireti	700	100
Abu Cemil Aşireti	600	80
Cemili Aşireti	500	50
Abu Küleyip	600	60
Abu Ku’yan	400	60
Abu Halip	400	40
Abu Harp	350	35
Abu Keteş	300	30
Abu Katli Aşireti	300	30
Abu Şehabettin Aşireti	200	25
Cevvale Aşireti	200	15
Toplam	1.575	10. 850

EK-3

Amâre’de Bulunan Âl-i Bû Muhammed Aşireti’ne Ait Kabileler (Sebiülreşad Dergisi – 1913)

Nüfus

Haytay kabileleri	300
Delfi kabileleri	700
Ruveysid kabileleri	800
Humeys kabileleri	300
Beyt-i Cündil kabileleri	200
Er-rahme kabileleri	200
Et-taân kabileleri	200
Benî Akabe kabileleri	4000
Cenâne kabileleri	2000
Ka’b kabileleri	3000

Amâre’de Bulunan Benî Lâm Aşireti’ne ait Kabileler (Sebiülreşad Dergisi – 1913)

Kabile

Şeyh

Nüfus

Fertûs	Cüveyl	1000
Beyzân	Kezar ve Kemaz	2000
Âl-i Bûcû Veybir	----	1000
Âl-i Bûzeyd	----	500
Âl-i Bû Selîme	----	800
Beyt-i Tura	----	900
Beyt-i Şeyh Hamûd	Muhammed ve Hamdan	600
Âl-i Bû Ali	----	300
Âl-i Bû Sâlih	Abdullah el-Muhsin	250
Âl-i Bû Abbûd	----	250
Âl-i Bû Dırâc	----	2000
Âl-i Zeyrec	----	3000
Sûdân	Muhammed ve Hasan	2000

EK-4

Askeri Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı (ATASE)- Dosya No: 55/688, Klasör No: 2136,
Belge No: 1

	Süvari	Piyade	Silah
Şeyh Hazail Han Aşairi	2.000	6.000	8.000
Muhammare Aşairi	2.705	5.560	5064
Beni Lam Aşairi	105	45	108

1. Şam- İsyân halinde bulunan Dürzilere karşı 12. Kolordu'nun Harekâtı-1910. (Atatürk Kitaplığı)

2. Suriye Vilayeti'nde , Havran sancağı dahilinde Lica denilen mıntıkada icra olunan harekât-ı askeriye esnasında arz-ı hizmet ve sadakat eden Ruvala aşireti reisi Nuri Şalan, oğlu Emir Nevvaf ve maiyeti efradı. (Atatürk Kitaplığı)

3. Suriye Vilayeti'nde , Havran sancağı dahilinde Lica denilen mıntıkada icra olunan harekât-ı askeriye esnasında arz-ı hizmet ve sadakat eden Ruvala aşireti reisi Nuri Şalan, oğlu Emir Nevvaf ve maiyeti efradı. (Atatürk Kitaplığı)

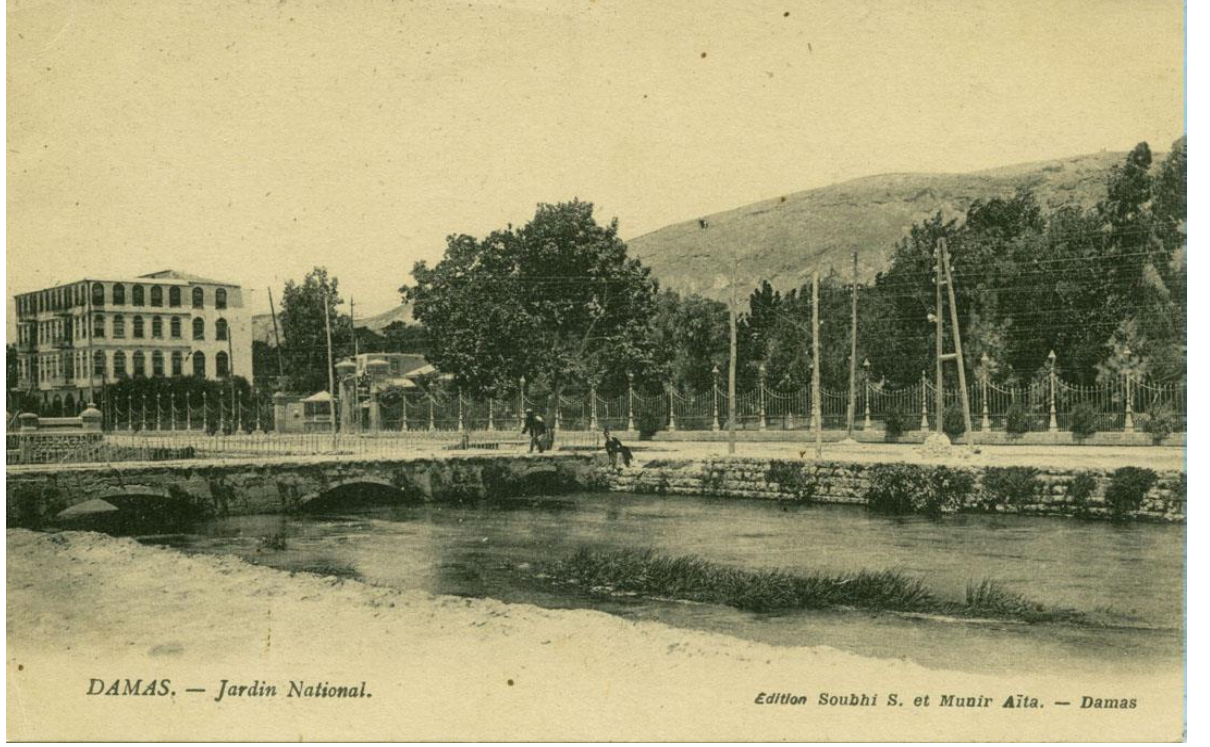
4. Dürzilerin tenkil ve tedibinden sonra devlete sadakat eden Arap Aşiretlerinden bir grup.
(Atatürk Kitaplığı)

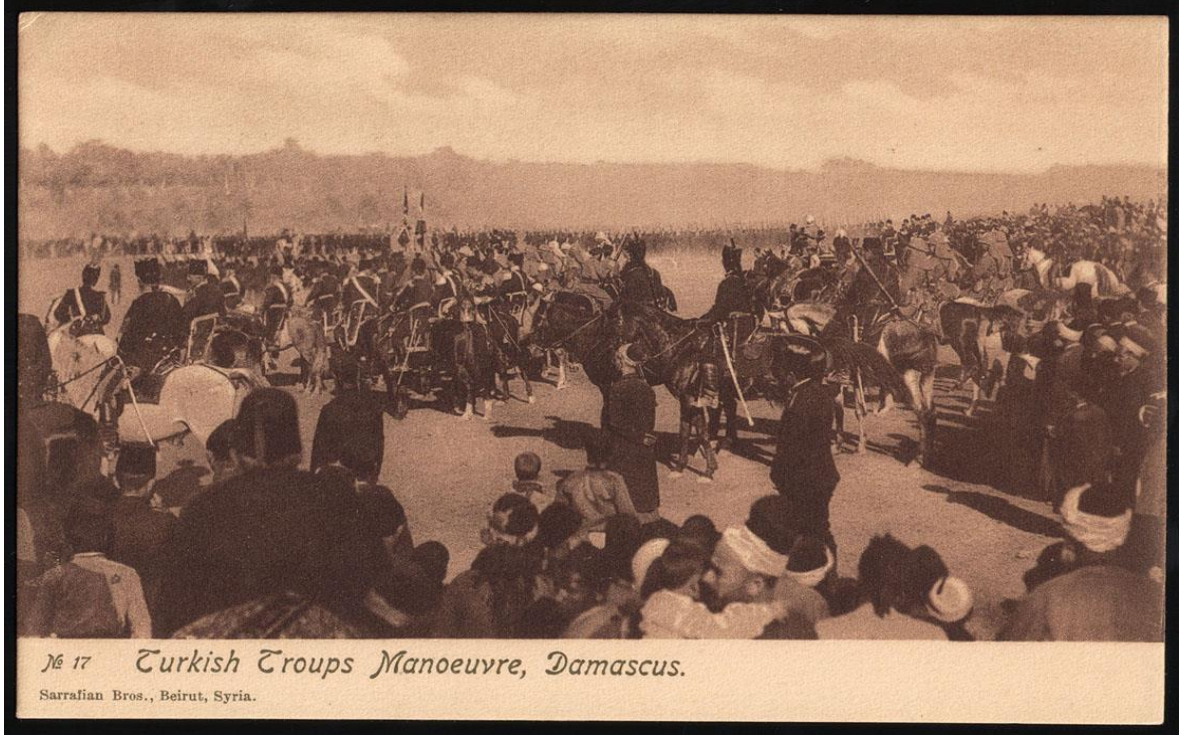
5. Dürzilerin tenkil ve tedibinden sonra devlete sadakat eden Arap Aşiretlerinden bir grup.
(Atatürk Kitaplığı)

6. Şam. (Atatürk Kitaplığı)

7. Suriye-Beyrut'ta Türk birliklerinin bir manevrası. (Atatürk Kitaplığı)

8. Bağdat Mebusu Babanzade İsmail Hakkı Bey. (Atatürk Kitaplığı)

9. Irak bölgesindeki aşiretlerin haritası. (Mehmed Hurşid Paşa-Seyahatname-i Hudud)

